

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ
VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE TE GENT

HMGOG 2010 – LXIV-2

ACADEMIA PRESS

INHOUDSTAFEL

De Gentse edelsmeden en hun ambachtsleven tijdens de 15 ^{de} en 16 ^{de} eeuw	217
Emile GEZELS	
De productie en het gebruik van wandtapijten in Gent (14 ^{de} eeuw – 1542)	307
Daniel LIEVOIS	
De Gentse rentenverkopen in de zestiende eeuw	327
<i>Een studie van de motieven voor het gebruik van dit financiële instrument</i> Pieter DECELLE	
“Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio”	369
<i>Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1764-1784)</i> Valerie DEKEYZER	
Medewerkers aan dit nummer	407

DE GENTSE EDELSMEDEN EN HUN AMBACHTSLEVEN TIJDENS DE 15DE EN 16DE EEUW¹

Emile GEZELS

1. Inleiding

De meeste studies, artikels en tentoonstellingscatalogi betreffende het edelsmeedwerk in Vlaanderen en evenzeer voor de stad Gent omsluiten voornamelijk de periode vanaf de 17de eeuw tot heden.² Het is pas vanaf de 19de eeuw dat aandacht wordt besteed aan de werking van het Gentse edelsmedenambacht uit de 15de en 16de eeuw.³ De oorzaken van deze lacunes zijn vanzelfsprekend. Het fonds van het archief werd chronologisch weinig rationeel samengehouden. Van de rekeningen bleven onvolledige jaartallen bewaard. Een onderbreking van dertig jaar vanaf 1545 tot 1577, wellicht een gevolg van de inbeslagname van het archief in 1540 door de ‘Concessio Carolina’ en het opnieuw werken volgens de oude costumen tijdens de Calvinistische Republiek van 1577 tot 1584.

In de licentiaatsverhandeling, die aan de basis ligt van dit artikel, werd een vergelijkend onderzoek gevoerd naar de activiteiten van de goudsmeden in Gent binnen de historische context van de 15de en 16de eeuw. De korte historische achtergrond van deze periodes, de vroegste vermeldingen van het ambacht vanaf de 14de eeuw, het beroep van edelsmid en de technische beschrijving van de werkplaats komen aan bod in de licentiaatsverhandeling maar worden hier grotendeels achterwege gelaten.

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op het eerste deel van de onuitgegeven licentiaatsverhandeling ‘*De Gentse gouden zilvermeden in de 15de en 16de eeuw*’, Universiteit Gent, 2006-2007, onder promotorschap van Prof. Dr. Maximiliaan Martens en Prof. Dr. Anna Bergmans. De daarbij horende prosopografische lijst bevat in alfabetische volgorde de namen van 629 goudsmeden, leerknappen en meesterkinderen uit deze periode met voor elke naam een ‘curriculum’ in het ambacht en waar mogelijk een merkteken. Het tweede deel bevat de transcripties van de onuitgegeven geraadpleegde archivalia over deze corporatie in dito periode.

² Catalogus van de tentoonstelling ‘*Gents zilver in Laarne. Magie van de edelsmeedkunst III*’, Kasteel van Laarne, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 2009. In deze prestigieuze tentoonstelling lag het accent van de tentoonstelling op ‘oud zilverwerk’ van eigen bodem te Gent en kleinere Oost-Vlaamse steden. Behalve de prachtige insculpatieplaat met de merktekens van het Gentse edelsmedenambacht uit de 15de eeuw, bewaard in het Gentse STAM (inv. nr. 765) dateerden slechts zes zilveren voorwerpen van Gentse edelsmeden (nrs. 1 tot 6) en één toegeschreven aan een onbekende meester uit Brugge, uit de 15de en 16de eeuw.

³ F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1882; P. Eeckhout, *Tent. Cat. Gent, 1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975; P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tiel, 1988; E. Dhanens, *Inventaris van het kunstpatrimonium in Oost-Vlaanderen*.

Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van de insculpatieplaten (STAM), inventarissen, de leden- en inschrijvingsboeken (het *Boek der Neringen*), ordonnancies en rekwesten, het *Cartularium* van 1338-1533 en de Gentse stads- en baljuwrekeningen.⁴ Na persoonlijke transcripties werden de documenten getoetst aan reeds eerder verschenen werken, en geplaatst in de context van de recente studie betreffende de corporatieve middengroepen van Dr. J. Dambruyne.⁵ Uit de documenten bleek dat de namen van de goudsmeden op de meest diverse wijzen werden neergeschreven. Om dubbel gebruik van de namen te voorkomen werden zij zoveel mogelijk gestandaardiseerd volgens de meest voorkomende schrijfwijze op basis van de keurplaten, opgenomen in J. Casier, en in de 15de en 16de-eeuwse literatuur.

Niettegenstaande de ingrijpende geschiedenis van deze periode ging het ambachtsleven voort.⁶ De edelsmid maakte prachtig edelsmeedwerk en leerde de geheimen van het vak aan zijn zonen. Als pronkstuk van edelsmeedwerk staat de ketting van het Gulden Vlies, weliswaar uitgevoerd door de Brugse edelsmid Jan Peutin, symbool voor de Bourgondische eeuw waar de zoektocht naar de Gentse edelsmeden aanvangt.⁷ Ook de dekens van de neringen droegen een prachtige halsketting tijdens de plechtigheden. Van omstreeks 1465-85 dateert een kostbare zilveren halsketting die wellicht afkomstig is van de 'Nering van de Goud- en Zilvermeden' en nu eens aan een Gents meester, dan weer aan een Duits edelsmid wordt toegeschreven. Ze bestaat uit zestien schakels waarop verschillende tafereelen uit het ambacht zijn voorgesteld. De hanger waarop Sint-Elooi is afgebeeld stamt uit een latere periode.⁸

⁴ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1 en 2; S.A.G., niet genummerde reeks (182), doos 8; J. Vuylsteke, *Gentse stads- en baljuwrekeningen 1280-1336*, Gent, 1900-1908.

⁵ Ch. L. Diericx, *Appendice aux Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1816; J. Casier, *Les orfèvres Flamands et leurs poinçons*, Gent, 1914; Marcus van Vaernewijck, *Van de beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt – 1568-68*, Gent, 1874; F. De Potter, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, Gent, 1870; F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, 8 delen, Gent, 1882; P. Lacroix, *Histoire de l'orfèvrerie*, Parijs, 1850; V. Fris, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, Gent, 1901; P. Bernardus De Jonghe, *Gentsche Geschiedenissen ofte Cronyke*, Gent, 1781; D. Jacobs, 'Het Wonderjaar te Gent (juni 1566-april 1567)', in: *De tijdspeigel*, Amsterdam, 1906; Ch. L. Diericx, *Appendice aux Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1816, p. 115-119; J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002.

⁶ W. Prevenier & W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 94; E. Witte, *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden*, Brussel, 1983, p. 105; H. Soly, Tent. Cat. *Carolus, Keizer Karel V 1500-1558*, Gent (Kunsthof De Sint-Pietersabdij) 2000, p. 116; Dambruyne J., *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief. (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 26)* Gent, 2001, p. 363.

⁷ Tent. Cat. *Het Gulden Vlies, vijf eeuwen kunst en geschiedenis*, Brugge (Stedelijk museum voor Schone Kunsten) 1962, p. 27.

⁸ P. Lacroix, *Histoire de l'orfèvrerie*, Parijs, 1850, p. 55-58; De catalogus '1000 jaar kunst en cultuur' verwijst naar een privé-verzameling: P. Eeckhout, Tent. Cat. *1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, nr. 361; L. Van de Walle, 'De la richesse artistique et scientifique de la ville de Gand', in: *Messenger des sciences historiques et archives des arts de Belgique*, 1845, p. 282; J. Casier & P. Bergmans, *L'art ancien dans les Flandres*, Brussel, 1914-22, p. 214, nummer 425 & plaat 282.

In het begin van de 15de eeuw heeft het goudsmedenambacht reeds een rijke geschiedenis achter de rug. Het beroep van edelsmid is waarschijnlijk de eerste van alle nijverheidskunsten geweest.⁹ Hoe vroeg te Gent de kunstvoorwerpen uit edelmetaal reeds voorkomen, is niet geweten. Het is in de ateliers van de monikken dat de meeste liturgische voorwerpen uit goud en zilver werden vervaardigd. De oudst bewaarde geschreven bronnen hieromtrent dateren van ca. 1030. Van de kunstschaten die de Sint-Baafsabdij bezat blijft evenwel de vraag open of de stukken uit de Maas- en Rijnstreek werden geïmporteerd, of op eigen bodem werden gemaakt. Het edelsmeedwerk was in die periode het kunstambacht bij uitstek in het Maasland.¹⁰ Behalve de zilveren kelk en pateen, gevonden in het graf van Folbertus (†1066), abt van de Sint-Baafsabdij, mogelijks gemaakt door een lokale edelsmid, kennen we geen edelsmeedwerk uit die periode. De gegraveerde zegenende hand op de funeraire pateen getuigt van een sobere grootheid eigen aan het karakter van de Gentse Romaanse architectuur.¹¹ Mogelijk is Wilhelmus Aurifaber de oudst bekende goudsmid te Gent. Hij leefde in de 12de of 13de eeuw en wordt vermeld op een orbitarium van de Sint-Janskerk. Dat hij een goudsmid was laat zijn familienaam vermoeden. Dit vermoeden wordt nog versterkt als we weten dat hij in de Hoogpoort woonde, waar later het gildehuis de ‘Samson’ was gelegen (afbeelding 1).¹² Dat reeds vroeg grote bedragen werden besteed voor geschenken blijkt uit de som betaald voor de Blijde Intrede van de Franse koning Filips IV te Gent op 22 mei 1301. Het indrukwekkende bedrag van 27.000 pond wordt uitgegeven aan geschenken voor de organisatie van het steekspel en de statiekledij.¹³

Gent kende, niettegenstaande de vele ingrijpende gebeurtenissen, periodes van welvaart waarbij de kunstambachten van het einde van de 14de eeuw tot het midden van de 16de eeuw zorgen voor een hoogwaardig aanbod van luxegoederen. Reeds vanaf de 13^e eeuw zal de stedelijke aristocratie of patriciaat zich als stand afsplitsen van de lagere sociale klassen en door versmelting met de adel hun levenswijze imiteren. Een breder wordende kloof tussen arm en rijk was het gevolg van deze veranderingen. Zij die konden genieten van vaste en regelmatige inkomsten uit domeinen, renten, vergoedingen en betere ambachtsbedrijven konden zich verrijken. Dit resulteerde in een grotere vraag naar pronk en praal en

⁹ K. Blockhuys & A. Gervais, *De Kunstnijverheid*, Antwerpen, 1892, p. 229. Voor meer informatie over de stiel van de edelsmid als oudste ambacht verwijzen we naar de licentiaatsverhandeling, hoofdstuk 3.1.

¹⁰ S. Gevaert, *L'Orfèvrerie Mosane au Moyen Age*, Brussel, 1943, p. 6-36.

¹¹ P. Eeckhout, *Tent. Cat. Gent, 1000 jaar kunst en cultuur*, deel 2, Gent (STAM) 1975, p. 246.

¹² Gent, *Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 328.

¹³ M. Boone, ‘Het Charter van Senlis’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, deel LVII, Gent, 2003, p. 5.

impliceert de aanwezigheid van ambachtslieden, waaronder de goud- en zilversmeden, die aan die vraag kunnen voldoen. Uit het onderzoek blijkt immers dat door de aanwezigheid van vorsten en edellieden vanaf de Bourgondische periode, de vermaardheid van de Gentse kunstenaars, de stijging van de koopkracht bij de gegoede burgerij, vooral in de periode 1400-1480, de uitoefening van de artistieke arbeid de goudsmeden ten goede kwam.¹⁴ Van die bedrijvigheid getuigt de toenmalige internationale vermaardheid der Gentse goud- en zilversmeden. P. Lacroix beweert trouwens dat het centrum van de hofedelsmeedkunst niet Parijs was maar Gent.¹⁵ Van die artistieke arbeid hebben de meeste gouden en zilveren voorwerpen wegens hun grote muntwaarde de tijd niet getrotseerd. Ze verdwenen hetzij in de periodes van de Gentse troebelen, hetzij dat ze werden aangeslagen en in de smeltoven terecht kwamen, hetzij ze niet meer in de smaak vielen van anderen generaties en een andere vorm of bestemming kregen, hetzij dat het ontbreken of slijtage van het keurmerk de identificatie onmogelijk maakte.¹⁶ Slechts enkele namen van beroemde Gentse edelsmeden kwamen tot ons. Cornelis de Bont, Jacob Weyns, en verder nog Elooi de Wulf, Cornelis Bauwins, Jan van Hauweghem, Jan De Wees, Jan Trouvère (afbeelding 14a&b), Adriaan Van Hulthem (afbeelding 15) en Jan de Naghel III. Dat Gent in de 15de en in het begin van de 16de eeuw, als grootste stad van de Nederlanden, slechts enkele namen van goudsmeden kon nalaten, was de aanleiding om de werking van het goudsmedenambacht nader te onderzoeken met het doel het ledenaantal te reconstitueren en de tot nog toe onbekende edelsmeden uit deze periode een naam te geven.

Gelet op de hiërarchische structuur van het ambacht is de leidraad in het onderzoek, de loopbaan die de goudsmid aflegde binnen de organisatiestructuur van het ambacht, om vrijmeester te worden en toegang te krijgen tot hogere functies in het ambacht of in het politieke en economische leven. Ze waren immers op veel terreinen bedrijvig. Zo zijn er tekenaars, zegelstekers, graveerders en munters en als dusdanig meer thuis in het gilde dan in het hoog gespecialiseerde corpus van de goudsmeden. Ze waren ook wisselaars, deden bankzaken en financiële operaties, waardoor ze grote rijkdommen verwierven. Het is aan de rijk geworden goudsmeden te danken dat het ambacht kan bestaan; ze geven haar een vaste financiële basis.¹⁷ De ambachtsfinanciën van de Gentse goudsmeden geven ons de namen van dekens die voor het ambacht renten kopen, verkopen en beleggen.

¹⁴ P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tielt, 1988, p. 21.

¹⁵ P. Lacroix, *Histoire de l'Orfèvrerie*, Parijs, 1850, p. 80.

¹⁶ P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tielt, 1988, p. 22.

¹⁷ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilversmeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 22-23.

Enkele vragen dienen hierbij te worden beantwoord.

- ◆ Indien de goudsmeden er reeds een oud traditie op nahielden wanneer zijn ze dan in Gent als ambacht verschenen?
- ◆ Hoe was het ambacht der goud- en zilversmeden intern georganiseerd?
- ◆ In welke mate weerspiegelen de ambachtsrekeningen het financiële leven van het ambacht?
- ◆ Wie waren de voornaamste opdrachtgevers van de goudsmeden?

2. Ontstaan van het goudsmedenambacht te Gent

Het onderzoek naar het ambacht vangt aan in het begin van de 15de eeuw. De ambachten hadden zich toen reeds formeel gevormd in de loop van de 14de eeuw en een overwegende positie verworven in het bestuur van de grote steden, waar sommige meesters zelfs een bestuursfunctie zullen vervullen.¹⁸ De goud- en zilversmeden, die de toen nog niet erg ontwikkelde Gentse metaalsector vertegenwoordigen, leverden één tot twee schepensbanken.¹⁹ De politieke organisatie van de stad bestaat dan uit drie leden: de poorters, de kleine neringen en de weverij.²⁰ In de 15de eeuw telt men 53 neringen waarin vanaf de 14de eeuw een bepaalde rangorde ontstond en waarbij zij als corporatieve vereniging in officiële documenten worden vermeld; een rangorde die bij stedelijke optochten strikt werd gerespecteerd.²¹ Deze hiërarchische waardeschaal moet niet zozeer in verband worden gebracht met het aantal leden dan wel met de status en de aard van de activiteit.²²

Voor het ambacht van de edelsmeden, dat nochtans in het algemeen in groot aanzien stond, kan de 17de plaats in de rangorde van de 53 neringen misschien verwondering wekken. Volgens M. Boone mag hier de afwezige stimulans worden ingeroepen van de verblijfplaats van het hof dat meestal te Brussel vertoefde, en het feit dat de luxebestellingen naar Brussel gingen ten nadele van Gent.²³ Nochtans telt Brussel in 1454 slechts een 36-tal goudsmeden en staat Gent met 49 goudsmeden hoger in aantal (zie activiteitentabel van de vrijmeesters in de 15e eeuw, Grafiek nr. 4, p. 261). Voor de periode 1440-1460 telt Leuven 13 edelsmeden.²⁴ Voor de tijdgenoot hield het behoren tot één van de 53 neringen

¹⁸ E. Witte, *Geschiedenis van Vlaanderen*, Brussel, 1983, p. 83.

¹⁹ M. Boone, 'Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces', in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België / Klasse der Letteren*, jaargang 52, nummer 133, Brussel, 1990, p. 74.

²⁰ *Ibid.*, p. 14.

²¹ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 24.

²² M. Boone, *ibid.*, p. 74.

²³ M. Boone, *ibid.*, p. 80.

²⁴ W. Dievoet, *Edelsmeden in Vlaams Brabant*, Leuven, 2000, p. 6.

veel meer in dan een abstract lidmaatschap. Het betekende ondermeer de gemeenschappelijke participatie aan optochten, processies en veldtochten in een hiërarchisch bepaalde volgorde, die de weerspiegeling was van een politieke en economische orde zoals die in de stad bestond. Van dergelijke rituele uitingen van solidariteit getuigt het privilege dat hertog Filips de Goede op 15 maart 1430 toestond. Daarin kreeg het neringlid het recht om voortaan een eigen banier te voeren en elk ambacht om op zijn banier een *zilveren schild* te bevestigen waarop het wapen van het groot nering afgebeeld stond.²⁵

In de zestiende eeuw worden de neringen volgens het 69ste artikel van de *Concessio Carolina* in 1540 tot 21 ambachtsgroepen herleid. De goudsmiden namen samen met de tinnegieters de elfde plaats in.²⁶ Deze ambachtsgroepering had zowel economische als politieke redenen. Enerzijds bleek uit de samenvoeging van de corporatie een streven naar een rationelere indeling van de Gentse ambachtswereld op basis van de economische sector waartoe de vakorganisaties behoorden. Anderzijds werd aan het hoofd van de corporatie niet langer een deken maar een overste verkozen uit de rangen van de stadsnotabelen, die met het ambacht geen enkele affiniteit hadden, maar vorstgetrouwe burgers waren. Deze regeling was van toepassing tot aan het Calvinistisch bestuur van 1577 en eveneens na de reconciliatie van 1584. Vanuit politiek-institutioneel en corporatief oogpunt kan de 16de eeuw aldus in vier periodes worden opgedeeld. Het Gentse goudsmidenambacht kende, als alle overige ambachten, in feite slechts twee verschillende ambachtsstructuren en politieke regimes. De eerste twee periodes van 1500 tot 1540, en van 1577 tot 1584, de tweede periodes van 1540 tot 1577 en van 1584 tot 1600.²⁷ Binnen de stedelijke samenleving van het 15de eeuw en voornamelijk in de 16de eeuw behoorde het goudsmidenambacht tot de ambachtswereld die binnen de geïnstitutionaliseerde corporatieve kaders functioneerde, en met deze verschillende politieke regimes diende rekening te houden. Alhoewel zij sinds 1338 reeds over een eigen reglementering beschikten, vertoont de organisatie, het bestuur, de rechtspraak, het economisch beleid, de stedelijke politiek en sociabiliteit heel wat gemeenschappelijke kenmerken met de andere ambachten. De corporatieve samenhang kwam tot uitdrukking in de stedelijke processies waarin de ambachten in een bepaalde hiërarchische volg-

²⁵ M. Boone, 'Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces', in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België / Klasse der Letteren*, jaargang 52, nummer 133, Brussel, 1990, p. 83.

²⁶ L. Van den Hane, *Costumen ende Wetten der Stadt Gendt*, Gent, 1779, p. 450-451; V. Van der Haeghen, *Inventaire des Archives de la Ville de Gand*, Gent, 1896, p. 110.

²⁷ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 36-38.

orde naast de burgerij en de ambtenaren zich aan de stedelijke gemeenschap als één lichaam presenteerden.²⁸

Op woensdag van Halfvasten trok tot vóór 1540 een grote parade door de stad: het Auweet. Tegen middernacht luidde Roeland het hooggetijde, en uit de *zilveren trompetten* op de toren van het Belfort klonk het sein voor de optocht. Drieduizend gewapende mannen uit de 53 neringen, in militaire parade-uitrusting, begeleid door feestmuziek en trommels, en voorafgegaan door verschillende overheden, trekken twee uur door de binnenstad. Aan alle vensters liggen jonkvrouwen, rijk gedost in pels en zijde, aan hals en borst *schitterend van goud en edelgesteente*. Standaards en bannieren wapperen tussen festoenen aan de huisgevels.²⁹

De eerste lijst welke hun namen vermeldt in het ‘*Register der Goudsmeden 1338 ad 1583*’ dateert van het jaar 1400 en bevat de ‘*meesters die nu ter tijd vrij zijn in’t ambacht*’ onder het dekenschap van Goessin Van der Moere.³⁰ Voor de goudsmeden is het jaar 1338 de datum waarop ze zich verenigen in een nering en hun reglement opstellen, waardoor zij economisch, demografisch en politiek machtig worden.³¹ Voor de Arteveldestad is 3 januari 1338 de datum waarop Jacob Van Artevelde verkozen wordt als opperhoofdman.³²

Met het reglement van 1338 werd een einde gesteld aan een toestand waarbij eenieder het bedrijf naar believen kon uitoefenen en met zoveel knechten als nodig was.³³ Men dient nu te werken volgens de strenge richtlijnen van het reglement die voortdurend werden aangepast om de kwaliteit van de producten te verbeteren en de professionalisering te bevorderen. De organisatie kent, zoals trouwens voor alle andere ambachten het geval was, een verticale opbouw. Ze vormden een gesloten gemeenschap met aan het hoofd, de opperdeken, de deken die het ambacht leidt, recht spreekt en de geschillen oplost en samen met de gezworenen, de keurders of waarders, waken over de goede kwaliteit van het

²⁸ Ibid. p. 10.

²⁹ A. Van Werveke, ‘Het Auweet, de groote parade van Halfvasten vóór 1540’, in: *Bulletin der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nummer 15, Gent, 1907, p. 203-216.

³⁰ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1: Register der Goudsmeden 1338-1583, f° 4.

³¹ Ibid. f° 1-3v.

³² J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 16; V. Fris, *Histoire de Gand*, Gent, 1930, p. 148-154; H. Pirenne, *Geschiedenis van België*, deel 1, Brussel, 1954, pp. 80-85, 314-317; H. Soly, *Tent. Cat. Carolus, Keizer Karel V 1500-1558*, Gent (Kunsthof De Sint-Pietersabdij) 2000, p. 116; Het is niet de bedoeling in dit artikel exhaustief in te gaan op de geschiedenis van deze periode. Toch zullen bepaalde gebeurtenissen het ambachtswezen van de goudsmeden treffen, zoals ondermeer de pestepidemie van 1423 en 1437-38, de sterfte in 1439, de oorlogen van 1453 te Gavere en 1492 tegen Maximiliaan van Oostenrijk die tot de ruïne van de stad zullen leiden, de *Concessio Carolina* in 1540, de godsdienststroebelen in 1566 en de emigratiestroom na 1584.

³³ Voor het reglement: zie S.A.G., doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 2 recto – 3 verso.

werk. Samen vormden ze de 'Eedt' of het dagelijks bestuur, die volgens de noodwendigheid besluiten neemt en ze laat uitvoeren. Verschillende besluiten werden opgenomen in het Cartularium van het ambacht.³⁴ Aan hen zijn de leerknappen, de knappen en de meesters verantwoording verschuldigd. Een provisor (kapelaan) wordt gekozen die de leiding zal hebben over de kapel van de goudsmiden bij de Augustijnen, en om de religieuze gebeurtenissen zoals een huwelijk, overliden, en misvieringen te verzorgen.³⁵

3. Hoe was het ambacht der goud- en zilversmeden intern georganiseerd?

Welke belangstelling genoot het beroep van goudsmid en hoe was de opleiding georganiseerd en gereguleerd? Om het beroep van goud- en zilversmid te mogen uitoefenen moet men behoren tot een eerbare familie en een gedrag hebben waar niets op aan te merken valt. De kinderen die voor dit ambacht werden bestemd, worden reeds op zeer jeugdige leeftijd ingeschreven om in de leer te gaan in het atelier van een meester-ambachtsman. Deze meester kon de vader zijn, dit zijn de vrijmeesterkinderen, maar ook een ander in de stad gevestigd meester, dit zijn dan de leerlingen of 'leerknappen'.

Wij kunnen ons thans nog moeilijk een getrouwe voorstelling maken van een 15de eeuwse edelsmidatelier.³⁶ Een leerzaam en boeiende prent is een kopergravure van Etienne Delaune uit Augsburg, gemaakt in 1576, welke met veel oog voor detail de verschillende taken van de edelsmid en de benodigde materialen uitbeeldt (afbeelding 2).³⁷ Dit atelier met Bourgondisch aangeklede ambachtslieden zou het atelier kunnen zijn van Cornelis de Bont, in het huis 'Ingelborch' in de Lange Munt, een iets grotere werkplaats met bijhorende boetiek, waar Johannes Stekelinc, zoon van Gilles Stekelinc, een zeer vermaard goudsmid, zijn gezelschap was vanaf 1476. Na zijn dood in 1510, gaat zijn werkplaats, in januari 1512, over op zijn familielid Claeys Van Hulthem, die een nieuwe goudsmidenfamilie sticht te Gent.³⁸

³⁴ S.A.G., doos 1-5, map 2, Cartularium.

³⁵ Ibid., f° 33 recto.

³⁶ Een reconstructie van het atelier der goud- en zilversmeden is te zien in het Zilvermuseum Sterckshof te Deurne/Antwerpen.

³⁷ I. Dombi e.a., *Bruckmann's Silberlexikon*, München, 1982, p. 114. Augsburg is vanaf het midden van de 15de eeuw met zijn rijke burgerij één der belangrijkste steden voor edelsmeedwerk.

³⁸ V. Vander Haegen, 'Enquête sur la vie et les oeuvres de Corneille de Bont, orfèvre de Charles le Téméraire et de Marie de bourgogne', in: *Annales du XXI Congrès de la Fédération historique et archéologique de Belgique*, deel 2 (1909) p. 146-148.

De werkplaats is verplicht aan de straat gelegen, er kijkt iemand door het raam naar binnen. Het raam is zeer groot en laat veel licht binnen. Hier wordt immers van 's morgens vroeg tot 's avonds gewerkt. De werktijden waren streng gereguleerd. De plaats van het atelier aan de straat is daarom niet zonder belang. Het reglement van 1338 vermeldt dat niemand de werkplaats zal inrichten buiten de kennis van het ambacht, op straf van een boete van 2 mark zilver.³⁹ Het is de goudsmid niet toegestaan te werken vóór de dagklok, of na de eerste klok in de avond op straf van 20 schellingen. De vroegste vermelding van de werk- of dagklok dateert van het jaar 1327-28.⁴⁰

De smeltoven is het hart van de smidse. Wanneer er zilver wordt geslagen of gedreven, staat de oven op temperatuur, want het werkstuk moet steeds uitgedroogd worden om goed te kunnen slaan of drijven. Voor smeltovens bestonden strenge veiligheids- en brandvoorschriften. Volgens het besluit van 28 juli 1434 mag men, om de vrede en vriendschap tussen de leden van het ambacht te bewaren, geen fornuizen of stoven houden op bovenkamers of zolders om daar in het geheim op te werken.⁴¹ De boete hiervoor bedraagt 3 pond, en een verbod het ambacht uit te oefenen gedurende 40 dagen. De ovens werden gestookt met kolen, die werden aangeleverd. Ook dit was gereguleerd. In een besluit van 27 oktober 1406 lezen we dat alle houtskolen die men binnen Gent te koop aanbiedt, voortaan aan het schepenhuis moesten worden uitgestort.⁴² Daar bleven ze liggen tot drie uur in de middag op winterdagen, of tot vijf uur op zomerdagen. Aan deze regeling hing een boete vast van drie pond parisis, en de verbeurdverklaring van de kolen. Ook de soldeerlamp is een cruciaal werktuig. In een ordonnantie van 27 februari 1455 lezen we, dat alle soldeersel van zilver 8 penningen moet inhouden, op de straf van 3 pond parisis.⁴³ Niet enkel voor de leerknapp, maar ook voor de soldeur, was de tewerkstelling aan strenge regels onderworpen. In een geschil daterend van 9 mei 1478, lezen we hoe Jan de Voe, om de opdracht van een bisschop te kunnen afwerken, een nieuwe soldeur aanneemt, omdat zijn reguliere soldeur op reis is.⁴⁴ De nering oordeelt echter dat hij deze daad verricht, omdat hij geen gebrek zou hebben aan bekwame vakmensen in zijn atelier. De wetgeving op solderen blijft ook na de *Concessio*

³⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 2 verso; H. Ligny, *L'occident Médiéval, La Belgique et l'Europe*, Editions Universitaires, Paris / Bruxelles, 1947, p. 238-239.

⁴⁰ F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, deel 1, Gent, 1884, p. 522.

⁴¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, cartularia, f° 45 verso.

⁴² *Ibid.*, f° 48 verso.

⁴³ *Ibid.*, f° 53 recto.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 37 verso.

Carolina van kracht. Niemand mag solderen met tin, op de boete van drie pond groten.⁴⁵

Eens de goudsmid volledig in orde is met de regelgeving op de werkplaats kan hij leerknappen en meesterkinderen inschrijven. De kinderen die voor dit ambacht werden bestemd, worden reeds op zeer jeugdige leeftijd ingeschreven om in de leer te gaan bij een meester-ambachtsman. In het inschrijvingsregister van de nering der goudsmiden worden voor de 15de en 16de eeuw respectievelijk 134 en 26 leerknappen ingeschreven. Voor dezelfde periode worden er 86 en 113 vrijmeesterkinderen ingeschreven. Volgens het reglement van 1338 zal de leerknapp hiervoor twee mark zilver betalen aan het ambacht. Als de goudsmid zijn kind zelf in de leer neemt betaalt hij minder, namelijk 5 schellingen parisis.⁴⁶ Deze toetredingsvoorwaarden werden gedurende de 15de eeuw, voor de leerknapp die geen vrijmeesterkind is, verschillende malen verhoogd. In 1425 moet elke knapp die geen vrijmeesterkind is 3 denieren betalen aan de provisor, elke week, zolang ze binnen Gent werken.⁴⁷ Voor elke knapp die niet binnen Gent heeft geleerd verhoogt het bedrag naar 6 denieren parisis. De leerknappen die bij de meester inwonen betalen aan de meester voor kost en inwonen. Blijven ze in gebreke, dan kan de meester hem hiervoor werk geven.

In 1450 moeten alle leerknappen 4 schellingen groten betalen voor een maaltijd voor de deken en de keurmeesters.⁴⁸ In 1476 betaalt hij 2 mark zilver bovenop de maaltijd van 4 schellingen groten.⁴⁹ Dit intredegeld blijft van toepassing tot de ordonnantie van 1541.⁵⁰ Met de *Concessio Carolina* worden de toetredingsmodaliteiten en de toegang tot het meesterschap vereenvoudigd. De bijdragen voor bijkomende kosten voor maaltijden en banketten worden afgeschaft.⁵¹

Volledig geïnspireerd op het reglement van de Parijse goudsmiden van 1268, maakt het reglement van 1338 geen vermelding omtrent de vereiste leeftijd en de duur van de leertijd. In Parijs werd de minimum leeftijd van de leerjongen op tien jaar bepaald. Later zouden ze die leeftijd verlagen tot acht jaar.⁵² Men mag aannemen dat in het begin van de 15de eeuw de meesters nog werkten volgens de

⁴⁵ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, reglementen op de neringen, f° 429.

⁴⁶ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 3 recto.

⁴⁷ Ibid., f° 33 recto.

⁴⁸ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 8 recto.

⁴⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 32 verso.

⁵⁰ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, reglementen van de neringen.

⁵¹ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 194.

⁵² L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 72.

‘oude costumen’. De leertijd was niet altijd gelijk. Het corporatisme voorzag een strenge leerplicht, met het oog op beperking van werkkrachten en een ononderbroken toezicht voor de dekens en gezworenen.⁵³ Meestal bleef men vier leerjaren bij de vrijmeesters, maar soms ook langer. Zo neemt Martin de Causmaker pas na tien jaar een volgende leerknaap aan. We stellen ook vast dat over het algemeen de meeste vrijmeesters werken met één leerknaap.

Wanneer een leerknaap in de leer ging werden de voorwaarden vastgelegd in een contract dat in het bijzijn van getuigen voor de schepen werd afgesloten. De overeenkomst vermeldt de datum van inschrijving, de naam en de leeftijd van de leerknaap, de naam van de ouders of de persoon die de leerling heeft opgevoed. Zoals alle daden van de nering gaat het inschrijven in de boeken gepaard met een zekere ceremonie: de vader of de leermeester komt de jongen op de Kamer aan de dekens voorstellen. De leerjongen wordt onderzocht, vermaand en ingeschreven. Dit is van grote betekenis voor zijn toekomst of loopbaan. Een leerjongen die niet opgetekend is of op de Kamer onbekend, zal nooit tot de meesterproef worden toegelaten. Het gebeurde wel dat bij de ‘*visitatie*’ van de deken aan de winkel van de goudsmid een leerjongen werd voorgesteld als huisknecht om de kosten van inschrijving in het inschrijvingsregister te vermijden.⁵⁴

Ghijselbrecht De Peistere werd door zijn moeder in de leer gedaan bij Matthias Van Houtte in 1410. Hij was nog zeer jong en ging nog naar school. De leertijd werd vastgelegd op acht jaar. Zij betaalde aan de meester 6 Doornikse pond en 13 schellingen. Voor inwoon bij de meester kwam daar nog eens 2 schellingen groten bij. Matthias moest hem eerst nog een jaar naar school sturen.⁵⁵

Het contract afgesloten in 1417-1418 door Nicasius Borluut en Gerard van Sint-Jacopshuus voor zijn zoon Simoen vermeldt een leertijd van 5 jaar. De prijs voor het onderhoud bedroeg drie pond groten. Er werden wel speciale bepalingen opgenomen indien één van de partijen kwam te overlijden. Wanneer de leerling kwam te overlijden binnen de eerste twee jaar van de opleiding werd een deel van het bedrag aan de vader teruggestort volgens beslissing van de schepen. Bij overlijden van de leerling na de eerste twee opleidingsjaren behield de meester de volle som. Ingeval de meester kwam te overlijden, dan was de erfgenaam van de goudsmid verplicht de leerling bij een andere meester te plaatsen.⁵⁶

⁵³ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilversmeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 60.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 61.

⁵⁵ F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, Gent, deel 2, 1882, p. 300.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 302.

In 1478 wordt beslist dat iemand die een leerknapp wil aannemen voor een termijn van vier jaar, binnen de twee daarop volgende jaren geen anderen leerknapp mag aannemen, tenzij de leerknapp intussen de meester had verlaten.⁵⁷ Kwam de leerknapp te overlijden dan mocht de meester een andere leerknapp aanvaarden. Als de meester inbreuk pleegt op dit reglement dan zal hij verplicht worden een boete te betalen van drie pond parisis binnen de 40 dagen. Bovendien zal deze overtreding geregistreerd worden in het boek van de deken en 'tot eeuwige dagen' achtervolgd worden. De leertijd werd opgevoerd tot 6 of 7 jaar. Met deze maatregelen streefden de landsheren naar een relatieve beperking van het aantal goudsmiden in elke stad.⁵⁸

In 1483-84 gaat Jan de Bruu in de leer bij Cornelis de Bont.⁵⁹ De maatregel van 1478 is hier reeds van toepassing. Het leergeld wordt bepaald op 6 pond groten, de leertijd op 6 jaar. Hierin werd bepaald dat als de meester stierf binnen de drie eerste jaren van de leertijd, de leerling naar zijn ouders terugkeerde. De erfgenamen van de meesters keerden een deel van het leergeld terug om de leertijd bij een andere leermeester te kunnen aanvatten. De vader betaalde verder de kosten van de maaltijd aan de nering en beloofde zijn zoon niet te laten werken in de Munt of bij een andere meester. Cornelis de Bont was namelijk het hoofd van een muntatelier te Gent.

Voor de *vrijmeesterkinderen* waren de toetredingsmodaliteiten minder zwaar. Jan de Voe, dewelke als eerste vrijmeester wordt vermeld op de eerste keurplaat (afbeelding 4), plaatst in 1422-23 zijn zoon Jan in de leer bij Stevin van Curterike.⁶⁰ De meesterszonen, meestal de eerste, werden ontslagen van het betalen van een bedrag of dit werd zeer laag gehouden. De leertijd en soms het ogenblik waarop de vrijmeesterkinderen vrijmeester werden is moeilijk te achterhalen. Zo wordt Marc Ackaert als vrijmeesterkind ingeschreven in 1501-02, en reeds als waarder gemeld in 1507-08 zonder vermelding van het ogenblik waarop hij het vrijmeesterschap verwerft.⁶¹ Boudins Daneel, meesterkind in 1501-02, wordt zonder bijkomende vermelding keurmeester in 1504-05.⁶² Dit laat veronderstellen dat ze de stiel bij de vader geleerd hebben en achttien of twintig jaar zijn op het ogenblik van hun inschrijving. Van Cornelis Boudens die zijn twee kinderen Michielken en Pierkin inschreef in 1536-37 hebben we geen verder verhaal.⁶³

⁵⁷ S.A.G., doos 1-5, map 2, cartularia, f° 49 verso.

⁵⁸ P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tielt, 1988.

⁵⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1: Register der Goudsmiden, f° 30.

⁶⁰ *Ibid.*, f° 11 recto.

⁶¹ *Ibid.*, f° 39 recto, 40 verso.

⁶² *Ibid.*, f° 39 recto, 40 recto.

⁶³ *Ibid.*, f° 46.

Dit is dan weer te wijten aan het ontbreken van verdere gegevens in het register ten gevolge van de *Concessio Carolina*. Dat de leertijd tussen achttien en twintig jaar kan aanvangen is niet uitzonderlijk.

Het bevoordelen van meesterszonen, kenmerkend in alle ambachtsreglementen, werkte de instandhouding van de familiebedrijven in de hand. De Gentse meesterkinderen verwierven de vrijheid van het ambacht op het moment van hun geboorte. Opdat de vrijheid rechtsgeldig zou zijn, moest men zich laten registreren. De meesterkinderen werden daarom op jeugdige leeftijd ingeschreven in het ledenregister. Meestal gebeurde dit kort na de geboorte. Om als kind de meestertitel te kunnen erven, diende men geboren te zijn nadat de vader het meesterschap had gekocht. Kinderen van *religieuzen* die zelf van erfelijke meesters afstamden, erfden de meestertitel niet, omdat geestelijken geen ambacht mochten uitoefenen.⁶⁴ In het register van het goudsmedenambacht worden echter verschillende religieuzen ingeschreven waarvan sommigen als vrijmeester worden vermeld. Eloy Everaert, schrijft zijn zoon Segher Everaert, religieus te Menen, in als meesterkind in 1476. Zijn zoon Jannekin wordt ingeschreven als meesterkind in 1488-89, oefent de functie van keurmeester uit in 1499-1500, en wordt vermeld op de tweede keurplaat, nummer 137.⁶⁵ Claeyns Everaert, ook priester, wordt als meesterkind ingeschreven in 1461-62. Hij schrijft zijn zoon Claeyns in 1495-96 in, en betaalt 7 schellingen.⁶⁶ Willem Moerslach, religieus, is meesterkind in 1465-66. Lieven van Curterike, priester en zoon van Stevin, wordt ingeschreven in 1468-69.⁶⁷ Jan van Nevele, zoon van priester Lieven, wordt als meesterkind ingeschreven in 1468-69.⁶⁸ Zijn broer Michiel van Nevele wordt als meesterkind ingeschreven in 1489-90.⁶⁹ Van deze meesterkinderen zijn verder geen gegevens bekend. Hieruit blijkt dat in het ambacht van de gouden zilvermeden zowel religieuzen als meesterkinderen worden opgenomen. Rekening houdend met het feit dat het ambacht van oudsher door monniken werd uitgeoefend, is dit geheel aannemelijk. De toename van mogelijke voorbereidingen in verband met de Blijde Gebeurtenissen in die periode, was hier waarschijnlijk niet vreemd aan.

⁶⁴ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 209.

⁶⁵ J. Casier, *Les orfèvres Flamands et leurs poinçons*, Gent, 1914, plaat II; S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 36, 38v.

⁶⁶ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1: Register der Goudsmeden, f° 37v.

⁶⁷ *Ibid.*, f° 25.

⁶⁸ *Ibid.*, f° 25.

⁶⁹ *Ibid.*, f° 36v.

Voor de periode 1420-1540, waarover gegevens bekend zijn uit het inschrijvingsregister, worden 51 vrijmeesters genoteerd die 93 jeugdige leerknappen in de leer nemen.⁷⁰

Aantal vrijmeesters	%	Aantal leerknappen per vrijmeester	Totaal aantal leerknappen
30	58,8	1	30
13	25,5	2	26
1	1,9	3	3
5	10	4	20
1	1,9	6	6
1	1,9	8	8
51	100		93

Tot de meesters die het hoogste aantal leerlingen voor hun rekening namen behoren volgende goudsmeden: Jan Dullaert, met drie knappen, Michiel Baert, Jan Delanoy, Jacob Lango, Goessin van der Schuere en Wouter Petipont met vier knappen. Cornelis de Bont neemt zes leerknappen in de leer en Ghijselbrecht Van der Schuere het grootste aantal, namelijk acht leerknappen. Meer dan de helft van de meesters neemt slechts één leerknapp in dienst, wat erop wijst dat dit meestal kleine werkateliers zijn. Van de totaal ingeschreven vrijmeesters over dezelfde periode neemt slechts 32,7% of 1/3 van de vrijmeesters, leerknappen in dienst, of met andere woorden, 2/3 van de vrijmeesters nemen geen leerknappen in dienst. Wat nog maar eens bewijst dat het goudsmedenambacht de toegang tot het atelier afschermt.

Uit voorgaande bleek dat de leertijd die de leerknappen bij de vrijmeester doorbrengen sterk varieert, gaande van de minimum leertijd van vier jaar, tot vijf jaar bij Geeraerd Van Sent-Jacopshuus, zes jaar bij Cornelis de Bont tot acht jaar bij Matthias van Houtte. Van de leerknappen en vrijmeesterskinderen die vrijmeester, deken of waarder werden, werden leertijden genoteerd gaande van twee tot zelfs dertig jaar, met een gemiddelde leertijd van 11 jaar. Vóór de invoering van het reglement van 1478 en 1483 namen sommige vrijmeesters twee leerknappen tegelijk in dienst. Dit is o.m. het geval voor Michiel Baert die in 1450 twee leerknappen aanneemt, Michiel Baert Janszone, vrijmeesterkind, en Pieterken Van Holsene.⁷¹ Jan van Sent-Jacopshuus neemt in 1434-35 eveneens twee leer-

⁷⁰ Voor de toegepaste methode, zie J.-P. Sosson, 'Une Approche des structures économiques d'un métier d'art: La Corporation des Peintres et Selliers de Bruges (Xve-XVIe siècles)', *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 3 (1970) p. 91-100.

⁷¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1: Register der Goudsmeden, f° 18 recto.

knapen in dienst, Annekin Van de Moere en Annekin Dullaert.⁷² In 1447-48 neemt hij opnieuw twee leerknappen aan, Coppin Brecht en Melchior Bruchs.⁷³ Wie zich minder bekommert om de regelgeving is Cornelis de Bont. Hij neemt zes leerlingen aan, waarvan sommigen met een tussenperiode van slechts één jaar. In 1482 komt Fransken de Brune in de leer, In 1483 Hannekin de Bruu. Mogelijk werd dit aan meester Cornelis de Bont oogluikend toegestaan. Wie dan wel heel strikt het reglement toepast, is Ghijselbrecht Van der Schuere. Samen met zijn broer Goessin aanvaardden zij tussen 1456 en 1504 veertien leerknappen, wat erop wijst dat het hier om goudsmiden ging met veel werk. Tussen elke datum van aanneming verliep er meestal vier jaar, namelijk de duur van de minimale vereiste leerperiode. Tussen 1478 en 1494 neemt Ghijselbrecht geen leerknappen meer aan. Mogelijk is er hier een oorzakelijk verband met de burgeroorlog tussen Maximiliaan van Oostenrijk, dewelke Gent politiek, economisch, demografisch en fiscaal zwaar had getekend.

De zwaarste klappen kreeg Gent na de Vrede van Cadzand in 1492.⁷⁴ Na 1476 was de verpaupering totaal. Gent telde in 1492, 53% paupers.⁷⁵ Onderstaande grafiek geeft ons een beeld van het aantal ingeschreven leerknappen en meesterkinderen. Voor de periode 1480-1500 waarin Ghijselbrecht Van der Schuere geen leerknappen meer aanneemt, daalt het aantal ingeschreven leerknappen en meesterkinderen in vergelijking met de vorige twee decennia, van 38 naar 26 voor de leerknappen en van 32 naar 26 voor de meesterkinderen. Het is duidelijk dat in crisisperiodes het ambacht minder leerknappen (-12 inschrijvingen) in dienst neemt ten voordele van de meesterkinderen (-6 inschrijvingen) (zie Grafiek 1, p. 232).

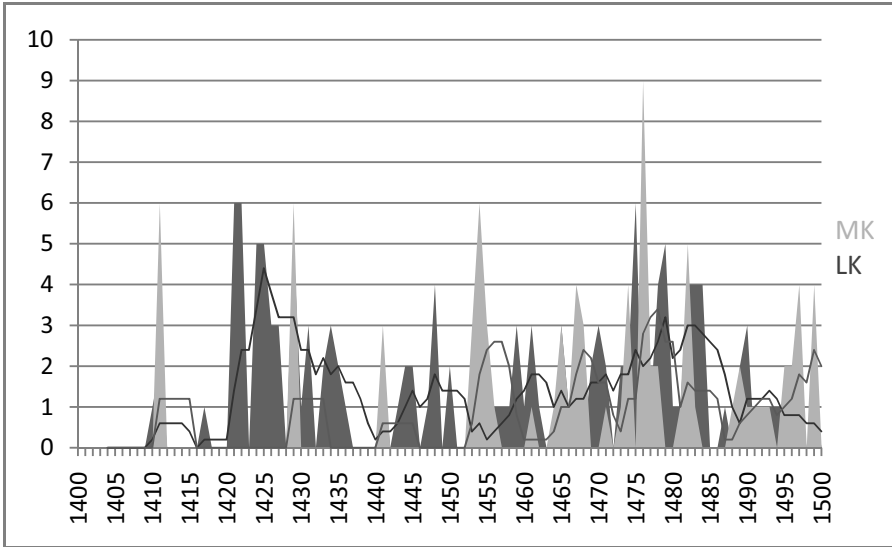
Een ander dieptepunt doet zich voor in de periode 1440-60. Dit heeft dan mogelijk weer te maken met de grote sterfte ten gevolge van de zwarte dood in 1437-39. Opnieuw zien we een afscherming van de meesterkinderen die, ten nadele van de leerknappen, stijgen van 6 naar 16 inschrijvingen. Behalve de bovenvermelde feiten noteren we na de recessie op het einde van de 14de eeuw en begin van de 15de eeuw een herstelperiode met 45 leerknappen en 6 meesterkinderen voor de jaren 1420-40. Het kleine aantal ingeschreven meesterkinderen wordt dan opgevangen door de toename van het aantal leerknappen. Het begin van het Bourgondische hofleven, en de luxe van de rijke burgerij, was hier mogelijk niet vreemd aan.

⁷² Ibid., f° 14 verso.

⁷³ Ibid., f° 19.

⁷⁴ J. Dambruyn, 'Mensen en Centen, Het 16de eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief', in: *Verhandelingen der maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 26 (2001).

⁷⁵ W. Prevenier & W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983.

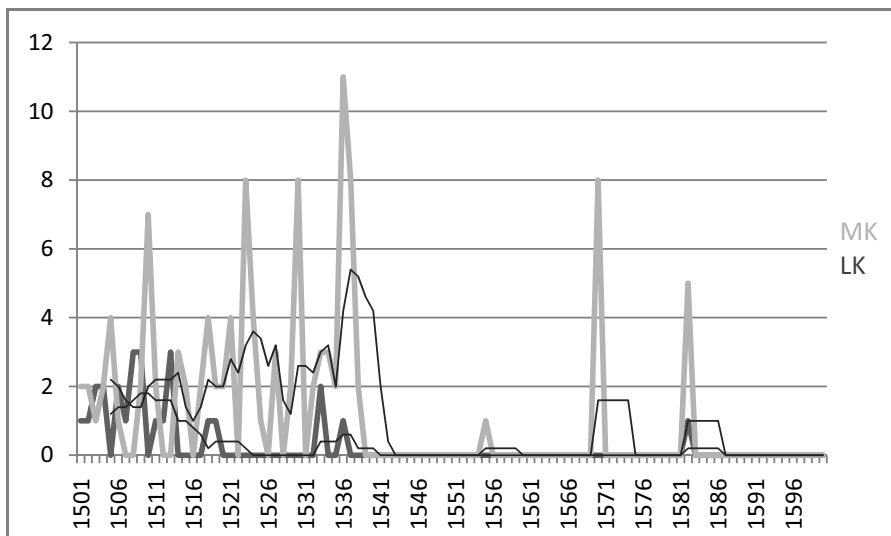

Grafiek 1: Inschrijvingen leerknappen en meesterkinderen in de 15de eeuw, in absolute aantallen en voortschrijdend gemiddelde van 5 jaar.

We noteren voor de periode 1440-60 de Blijde Intrede van Isabella van Portugal in januari 1456, van Filips de Goede op 23 april 1458, en de Dauphin van Frankrijk op 5 november 1459. Voor de periode 1460-80 noteren we Karel de Stoute op 28 juni 1467, Margareta van York op 20 juli 1468, Maria van Bourgondië op 16 februari 1477 en Maximiliaan van Oostenrijk in 1477. Voor de periode 1480-1500 hebben de Blijde Intreden plaats van Filips de Schone op 10 januari 1483, van Maximiliaan van Oostenrijk op 7 juli 1485, en van Filips de Schone en zijn vrouw Johanna van Castilië op 15 maart 1497. Dit heeft voor gevolg dat van het totaal ingeschreven leerknappen en meesterkinderen over de periode 1420-1500, respectievelijk 63,43% leerknappen en 86,04% meesterkinderen worden ingeschreven van 1440 tot 1500.

Dat er vanaf 1450-1500 een toenemende behoefte was aan werkkrachten bewijst de inschrijving van vrijmeesters die niet in Gent hebben geleerd. Er worden tussen 1480 en 1500 zeven vreemdelingen ingeschreven, daar waar de normale inschrijvingen één tot twee inschrijvingen bedroeg. De vreemdelingen moeten hiervoor 9 mark zilver Troysch betalen, wat overeenkomt met 4320 Vlaamse groten, en een zilveren schaal ten voordele van Sint-Elooi. Dit bedrag lag merkkelijk hoger dan de vrijmeesters die te Gent leerden. Zij betaalden slechts 5 mark zilver, of 2400 Vlaamse groten, plus een zilveren schaal voor Sint-Elooi, vermeerderd met 8 schellingen voor een maaltijd voor de deken en gezwoeren.

Als de vreemdeling zoveel neertelt voor zijn intrede, kan enkel worden afgeleid dat er voldoende werkgelegenheid was.

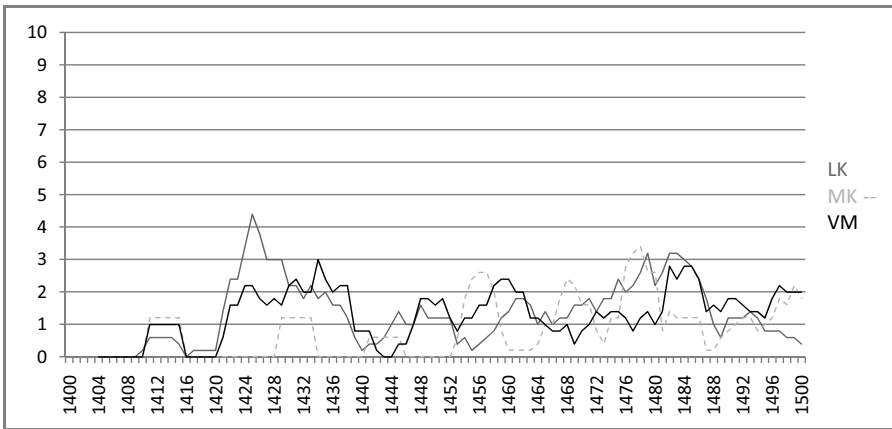

Grafiek 2: Inschrijvingen leerknappen en meesterkinderen in de 16de eeuw, in absolute aantallen en voortschrijdend gemiddelde van 5 jaar.

Voor de 16de eeuw ontbreken de gegevens over het aantal ingeschreven vreemdelingen. Vermits te Gent het aantal goudsmiden na de ingreep van de Concessio Carolina geleidelijk aan daalt om te eindigen met acht goudsmiden, zal men zeker niet geneigd geweest zijn om nog vreemdelingen in het ambacht te aanvaarden.

In de 16de eeuw zijn de Blijde Intreden minder talrijk. Op 22 mei 1507 doet Margaretha van Oostenrijk haar intrede. Karel V, Filips II en Albrecht en Isabella volgen in 1515, 1549 en 1600. Voor het begin van de 16de eeuw zien we een forse daling van het aantal ingeschreven leerknappen ten voordele van de meesterkinderen. De oorlog van 1492 heeft haar gevolgen gehad. De mensen zijn verarmd en de inschrijving in het goudsmidenambacht blijft een dure zaak. Daar waar we in de 15de eeuw een regelmatige afwisseling hebben van leerknappen en meesterkinderen zien we in de 16de eeuw een duidelijk overwicht aan ingeschreven meesterkinderen. Voor de mogelijke gevolgen van een instroom aan vreemde werkkrachten dekken de goudsmiden zich in door hun meesterkinderen in te schrijven. Wetende dat Karel V de toegang tot het ambacht zal versoepelen voor niet-meesterkinderen is dit een zeer begrijpelijke reactie.

Voor de 15de eeuw is het duidelijk dat, voor de perioden waar geen meesterkinderen worden ingeschreven, het aantal leerknappen verhoogt, en omgekeerd, als we het aantal ingeschreven leerknappen en meesterkinderen plaatsen tegenover het aantal vrijmeesters in de 15de eeuw, dan merken we opnieuw een dieptepunt in 1440. Tussen 1440 en 1446 worden slechts twee vrijmeesters ingeschreven. Dit resulteert uiteraard in een grotere behoefte aan leerknappen en meesterkinderen, dewelke voor desbetreffende periode het aantal vrijmeesters overtreft.

Grafiek 3: Inschrijvingen leerknappen, meesterkinderen en vrijmeesters in de 15de eeuw, in voortschrijdend gemiddelde van 5 jaar.

Worden alle ingeschreven leerknappen en meesterkinderen ook vrijmeester? Wanneer we ons afvragen of alle ingeschreven leerknappen en meesterkinderen vrijmeester zullen worden noteren we dat 59 van de ingeschreven leerknappen of 37,10% en 73 van de ingeschreven meesterkinderen of 39,5% vrijmeester worden. Van de 100 leerknappen of 62,89% en de 112 meesterkinderen of 60,54% kon niet worden vastgesteld of ze vrijmeester werden.

Na de volbrachte leertijd worden de leerknappen nog gedurende ongeveer twee jaar *gezellen*. Ze zijn dan over het algemeen bijna volleurde vakgenoten, die zich echter nog niet als vrijmeester kunnen vestigen. Ze treden meestal in loondienst bij andere meesters, met de bedoeling extra vaardigheden te verwerven in hun ambacht. Sommigen groepeerden zich samen in speciale verenigingen voor gezellen of broederschappen. Anderen gingen dan weer op reis om ervaring op te doen.⁷⁶ Het valt dan moeilijk te zeggen of zij hun meesterschap niet verworven

⁷⁶ A.M. Claessens-Peré, *Zilver voor Sir Anthony*, Antwerpen (Provinciaal Museum Sterckshof) 1999, p. 53.

op andere plaatsen. Voor een groot deel van de leerknepen was het verwerven van de meestertitel een vrij dure aangelegenheid. Vandaar dat ze levenslang in loondienst bleven van een ambachtsmeester.⁷⁷ Ook knechten waren belangrijk als werkkraft, maar speelden verder geen enkele rol.⁷⁸ Voor anderen was het inschrijven in het ambacht een visitekaartje om andere functies te vervullen, en kwamen ze in andere beroepen terecht.

Na het volbrengen van de leertijd en de vervolmakings-periode als gezelschap, kan de toekomstige goudsmid aanspraak maken op het *meesterschap*. Dit was onafscheidelijk verbonden met het poorterschap, verkregen hetzij door de geboorte, hetzij door de koop van het poorterschap. De kandidaat-vrijmeester moet door de Eed worden toegelaten. Zij onderzoeken zijn gedrag, de vereiste attesten in verband met de volbrachte leertijd en de inschrijving in het neringboek. Wordt hij aanvaard dan zal hij, na het afleggen van de meesterproef, de Eed afleggen.⁷⁹ Wanneer hij tot de meesterproef wordt toegelaten zal hij het *intredegeld* betalen. Vóór 1476 worden in de reglementen geen bedragen vermeld, behalve in een reglement uit 1447, die de verplichting oplegt om een zilveren schaal te geven van één Troysche mark (244,753 gram), met het wapen van het ambacht erin gegraveerd.⁸⁰ De ordonnantie van 1476 vermeldt dat de vrijmeester die in de nering wil komen de som moet betalen van 5 mark zilver, een zilveren schaal aan Sint-Elooi en 8 schellingen groten voor de maaltijd van de dekens en de keurmeesters. De persoon die elders heeft geleerd zal 8 mark geven, diegene die geen lering heeft genoten binnen Gent 9 mark, met boven op dit bedrag telkenmale de zilveren schaal en de maaltijd.⁸¹

Het intredegeld dat het ambacht aanreket aan de toekomstige vrijmeesters ligt zowel vóór als na de wet van 1476 echter merkkelijk hoger wat vaak tot geschillen aanleiding gaf. In een geschil dat aansleept van dinsdag 15 december 1450 tot 5 december 1458 vecht Ghijselbrecht Van der Schuere het bedrag aan van 10 mark welke hij verplicht is te betalen omdat hij niet in Gent heeft geleerd.⁸² Als argument haalt hij het feit aan dat zijn collega vrijmeester Claeys Poucstrate het vrijmeesterschap in 1443 had gekocht voor de som van 5 mark, nl. 2 mark bij de aanvang van de leertijd en 3 mark bij het verwerven van het vrijmeesterschap. Het ambacht blijft na de uitspraak van het geschil bij haar

⁷⁷ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 73.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 53.

⁷⁹ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilversmeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 61.

⁸⁰ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 34 recto.

⁸¹ *Ibid.*, f° 32 verso.

⁸² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 24 recto – 28 recto, 30 recto – 31 recto.

standpunt. De intredegelden worden voor de gehele 15de en 16de eeuw tot aan de *Concessio Carolina* als volgt toegepast: 8 mark voor de vrijmeester die in de nering heeft geleerd, 9 mark voor wie elders heeft geleerd, en 10 mark voor wie niet in Gent heeft geleerd. Daarbij geeft men een zilveren schaal aan Sint-Elloo en 8 schellingen voor de maaltijd van de dekens en de keurmeesters. Adriaan Bauwins betaalt voor zijn vrijmeesterschap in 1475-76 de som van 9 mark, omdat hij buiten Gent heeft geleerd.⁸³ Lauwereins Brandins is niet afkomstig van de stad. Hij heeft het ambacht ook nergens geleerd, en betaalt 10 mark intredegeld.⁸⁴ Dit is meer dan de wettelijke 9 mark. Goessin Van der Schuere betaalt voor het vrijmeesterschap 8 mark, waarvan 2 mark bij de aanvang van de leertijd, in plaats van de wettelijke 5 mark.⁸⁵

Voorts diende elke nieuwe meester de kosten te helpen dragen van het ambacht. Als hij de stad verlaat om zijn ambacht elders uit te oefenen en daarna terugkeert moet hij voor die periode in de kosten bijdragen tenzij hij een goede reden heeft.⁸⁶ Hij zal aan de knaap en de kapelaan van de nering 6 schellingen parisis geven.⁸⁷ Ook in de 16de eeuw behoort het intredegeld van het goudsmedenambacht tot de duurste ambachten. De hoge corporatieve inkomgelden van de goudsmeden waren bedoeld om te verhinderen dat teveel knechten zich als meester zouden vestigen.⁸⁸

In de 16de eeuw zorgen politieke en godsdienstige gebeurtenissen voor schommelingen in het te betalen intredegeld. Tot de ingreep van Karel V met de *Concessio Carolina* in 1540 werkt het ambacht aan de dure intrede-tarieven met bijhorende kosten. Nadien wordt het intredegeld voor alle ambachten op 6 pond of 240 Vlaamse groten gebracht. Hierdoor wordt de toegang tot het ambacht versoepeld. Tijdens de Calvinistische Republiek aarzelt het ambacht niet om terug te werken aan de voorwaarden van vóór de *Concessio Carolina*. Na de reconciliatie in 1584 wordt het intredegeld opnieuw teruggebracht tot 240 Vlaamse groten. Dit geeft opnieuw de mogelijkheid aan de vreemde vrijmeester om tegen dit lager tarief het vrijmeesterschap te kopen.⁸⁹ Niet alle vrijmeesters kunnen deze bedragen in éénmaal betalen. Daarom werd bij het aangaan van het contract de wijze van betaling overeengekomen. Soms was de betaling van het leergeld reeds een voorschot op het intredegeld als vrijmeester. Zo noteren we ver-

⁸³ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 27 verso.

⁸⁴ Ibid., f° 36 recto.

⁸⁵ Ibid., f° 25 recto.

⁸⁶ Ibid., f° 2 verso.

⁸⁷ Ibid., f° 33 recto.

⁸⁸ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 186.

⁸⁹ Ibid., p. 185.

schillende vrijmeesters die van deze regeling gebruik maakten. Dit was, bij wijze van voorbeeld, het geval bij Copkin Baerts (leerknapp in 1460-61), Hannekin Coolins (leerknapp in 1466-67) en Claeys De Winter f. Gillis (leerknapp in 1466-67). Zij betaalden in diverse perioden respectievelijk 2 mark zilver bij de inschrijving en 6 mark bij het vrijmeesterschap.

Soms werd voor de betaling van het intredegeld krediet toegestaan. De afbetaling hiervan zorgde ervoor dat het ambacht over periodieke inkomsten beschikte.⁹⁰ Zo noteren we voor de 16de eeuw bij Lieven Van de Moortele *'het eerste paiment'* in 1582 van 960 Vlaamse groten.⁹¹ In 1586-87 betaalt Guillaume Van de Velde de som van 240 Vlaamse groten *'in minderinghe van iii pond groten'* (720 Vlaamse groten).⁹² Soms werden leningen aangegaan om de hoge toetredingsprijs te kunnen betalen. In bepaalde gevallen staat de ambachtsmeester borg en schiet hij het bedrag voor.⁹³ Ook al mocht men het bedrag spreiden, dan nog bleef het ambacht een dure zaak. Zij behoorden samen met de brouwers tot de duurste vogels.⁹⁴ De toekomstige vrijmeesters konden daarom de financiële hulp van vader of familie, die eveneens tot de begoede families van het ambacht behoorden, goed gebruiken.⁹⁵ Zij behoorden tot de bovenlaag van de bevolking die benevens het beroep van goudsmid nog andere belangrijke functies waarnamen.⁹⁶

Naast het betalen van het intredegeld zal de toekomstige vrijmeester het bewijs leveren van zijn kunde. Vanaf het ontstaan van het ambacht in 1338 tot aan de verplichte invoering bij ordonnantie van 1541, is er geen specifieke regeling omtrent de uitvoering van een *meesterproef*.⁹⁷ In de meeste ambachten was het afleggen van een meesterproef niet verplicht. Vermoedelijk is dit aan het einde van de veertiende eeuw ontstaan. Een van de oudste ordonnanties, afkomstig uit Regensburg, dateert uit 1396.⁹⁸ Bij het goudsmidenambacht is het een gebruik die sinds 1300 in voege was. Niettegenstaande het feit dat er in de reglementen niets wordt vermeld over de uitvoering van de meesterproef, werd er bij de goudsmiden veel belang aan gehecht. Het werk moest perfect worden uitge-

⁹⁰ Ibid., p. 193.

⁹¹ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, Rekeningen, Document 9, f° 1 recto.

⁹² Ibid, document 11, f° 1 recto.

⁹³ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilversmeden in het corporatiefstelsel*, Wetteren, 1969, p. 63.

⁹⁴ J. Dambryne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 185.

⁹⁵ Ibid. p. 190.

⁹⁶ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 124.

⁹⁷ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen, f° 425.

⁹⁸ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 75.

voerd en de goudsmid diende te bewijzen dat hij meester was in het vak. Tijdens het werk, dat meestal enige maanden in beslag nam, werd de gezel afgezonderd in het ambachtshuis, afgesloten van de buitenwereld, waar hij onder het toezicht van de dekens en de gezworenen de opdracht uitvoerde. Na een vurig debat over de uitvoering van het werk en de bekwaamheid van de gezel, gaven zij hun oordeel plechtig te kennen.⁹⁹

Het meesterstuk was dus de enige manier om te oordelen of de toekomstige meester wel degelijk over de nodige vaardigheden beschikte.¹⁰⁰ In opeenvolgende reglementen en ordonnanties wordt de noodzaak van het verwerven van die vaardigheden en de correcte uitvoering ervan duidelijk gemaakt. In 1338 moeten alle goudsmiden werken naar *'de touche'* van Parijs, en het zilver smeden op vier Engelse penningen per mark.¹⁰¹ Verder mag niemand solderen met tin, een valse steen zetten in goud, of een echte steen zetten in verguld koper. Deze bepalingen worden in de ordonnantie van 1541 overgenomen.¹⁰² Op dat ogenblik is de meesterproef verplicht. Deze verplichting wordt nog eens herhaald in de grote ordonnantie van 1551.¹⁰³ De hoge vakkundigheid bij de edelsmeden was dan ook grotendeels het gevolg van het strenge opleidingssysteem. Van cruciaal belang was het systeem van de *'Wanderjahre'* (de trekkersjaren) waarbij de ambachtsgezellen, na het beëindigen van hun leertijd, verschillende jaren op reis moesten om hun horizon te verruimen, nieuwe technieken en ontwerpen aan te leren. De vakkundigheid en de opgedane ervaring kunnen ze dan toepassen wanneer ze naar hun stad terugkeerden om hun eigen winkel te openen. De ambachtsgezellen bezochten gewoonlijk gedurende vier tot zes jaar verschillende steden. Vooraleer zij hun meesterstukken konden voorleggen, moeten zij met verschillende meesters hebben gewerkt.¹⁰⁴ Veel gezellen hadden financieel de mogelijkheid niet om van huis weg te gaan, hoe bekwaam zij ook waren, en bleven daarom als gezel bij hun meester werken. Veel van de meesters tekenden eenvoudigweg het werk dat door hun gezellen was gemaakt.¹⁰⁵ Diegenen die de meesterproef afleggen, vervaardigen meestal opgelegde werkstukken die als proefstukken gelden. De onderdelen waaruit de proef bestond, waren het drijven

⁹⁹ P. Lacroix, *Moeurs, usages et costumes au moyen age et a l'époque de la renaissance*, Parijs, 1877, p. 316.

¹⁰⁰ L. Minard-Van Hoorebeke, *Description des Méreaux*, Gent, 1877, p. 178.

¹⁰¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 2 recto; J.P. Mazaroz, *Histoire des Corporations Françaises, d'Art et Métiers*, Parijs, 1878, p. 115.

¹⁰² Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen, f° 429.

¹⁰³ G. Stalins & J. De Bloys, *Tweeden druck vanden eersten boeck der ordonnancien statuten, edicten en placcaerten van Vlaendren*, Gent, 1639, p. 802.

¹⁰⁴ A.M. Claessens-Peré, *Zilver voor Sir Anthony*, Antwerpen (Provinciaal Museum Sterckshof) 1999, p. 53.

¹⁰⁵ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilvermeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 64.

en gieten in zilver, het snijden van zegels en het zetten van edelstenen in een ring of een andere sierraad. De aankomende meester moest bewijzen dat hij deze drie facetten van het ambacht volledig beheerste.¹⁰⁶ Wie ontegensprekelijk blijkt geeft van zijn grote kunde is Cornelis de Bont, die in 1486 te Gent als meesterstuk het 'Chrismatorium' maakt, vermoedelijk voor Willem Wijmeersche, 21ste abt van Baudelo (afbeelding 3). Dit is af te leiden uit het wapenschild vooraan op het doosje en de initiaal W. Het werd gemerkt in hetzelfde jaar met het voor dat jaar geldend jaarteken, de gotische **b**. Tot die datum tekende hij zijn werk met het meesterteken in de vorm van een hermelijn. Vanaf 1486 wordt de hermelijn geïncorporeerd in de gotische letter **C**, de letter van zijn voornaam.¹⁰⁷ Het meesterstuk is gemaakt in de vorm van een tempel of kapel in gotische stijl, geornamenteerd met geschubd tentdakje en dakruitertje, gotische filiaaltjes en nok. Bovenaan wordt het afgesloten met een grendeltje bevestigd aan een ketting. Op het voetstuk staat de datum van de uitvoering en het meesterteken. Het getuigt van een perfecte kennis van het giet- en drijfwerk.¹⁰⁸ De reglementen betreffende de uitvoering van het werk zijn ook vervat in de eed die de gezet moet afleggen op het ogenblik dat hij in het ambacht als vrijmeester wordt aanvaard. Hieruit blijkt dat voor de goede faam van het goudsmedenambacht bekwame vaklui werden gevormd. Ziehier de formule van de eed in de 15de eeuw, zoals hij werd voorgezegd aan meester Cornelis de Bont:

• Ich belobe dat ich altyt sal weercken goedt gout ende goedt silber / te weten / alle mijne weercken van gout / groote ofte cleene stucken / up den voet van XXII caraten sijn gout ter remedie / ten upsichte vande ghone / niet onderworpen sijnde aen beele sanduren / van een quajt van een cazact / blijvende alsoo XXI caraten ende IX grepen; ende aengaende de cleene stucken ende onderworpen sijnde aen beele sanduren / ter remedie van een half cazact / blijvende alsoo XXI caraten ende VI grepen.¹⁰⁹

• Dat ich maken sal alle mijne weercken van silber / soo de ghone die men noemt grofferen / als de ghone die men noemt minuterien / up den voet van II penninghen ende VIII grepen sijn silber / ter remedie / ten upsichte vande grofferen / van IV grepen / blijvende aldus II penninghen ende IV grepen; ende vooz soo vele aengaet de minuterien ter remedie van VIII grepen / blijvende alsoo II penninghen pces / ende niet daer onder.

• Doozder soo belobe ich dat alle mijne weercken niet en sullen overladen worden met sanduren nochte amausen / alles ingheselghe van tplacaet ende reglementen ende ordonmantien / hier up ghemaecht.

• Zoo helpe mij Godt ende alle syne heplighen. *

¹⁰⁶ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 75.

¹⁰⁷ L. Van de Walle, 'De la richesse artistique et scientifique de la ville de Gand', in: *Messageur des sciences historiques et archives des arts de Belgique*, 1845, p. 277-278.

¹⁰⁸ L. Minard-Van Hoorebeke, *Description des Méreaux*, Gent, 1877, p. 178-79; F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, deel 2, Gent, 1882, p. 305 – voor de eedaflegging: p. 298; P. Eeckhout, *Tent. Cat. Gent, 1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, p. 266.

Na het behalen van de meesterproef zal de vrijmeester zij *meesterteken* slaan in alle door hem gemaakte gouden en zilveren voorwerpen. Gent, dat Parijs als goudsmidencentrum zeer snel navolgde, nam de verplichting om het meesterteken te slaan reeds op bij het ontstaan van het ambacht in 1338. Artikel 12 van het reglement vermeldt: *'dat niemene nieu weerc vercopen ende mach, binnen den huus // noch buten huus, leveren noch tsine noch andere liedre, en ware oft // binnen der stede ghemaect ware ende en ware gheteekent met eenen // teekine dat de warderers kennen mochter wiet ghemaect hadde, ende // dat teekin an tweerc te settene eer men der stede teekin der inne setten // soude, so dat niemen loechenen mochte wiet ghemaect hadde, up // mesdaet van x pond paris. //*¹⁰⁹

Artikel 19 van hetzelfde reglement bepaalt dat een goudsmid die een teken wil, voor elk teken aan de keurmeesters een denier paris zal geven, en voor elk dozijn lepels vier denieren paris.¹¹⁰ Het eerste artikel van de wet zegt dat alle goudsmiden moeten werken naar het voorbeeld van Parijs, hetzij met goud van het gehalte van Parijs, of beter.¹¹¹ De toets van Parijs garandeerde een hoog gehalte. Een beter gehalte werd gewaarborgd door de naam *'filet gout'*, dat volgens de ordonnantie 22 karaat goud moest bevatten. Het *'fijn gout'* bevatte 24 karaat goud en bestond dus uit puur goud, zonder enig bijmengsel.¹¹² Goudsmiden mogen te Parijs slechts werken met zilver dat even goed is als de *sterling*, of beter of vier Engelse penningen per mark.

Wat in 1268 te Parijs in het *'Livre des Métiers'* (boek der ambachten) door de prevoost van Parijs (Etienne Boileau) werd geformuleerd, zal zich over geheel Europa verspreiden en werd de basis van het reglement van het goudsmidenambacht te Gent.

Het ontstaan van het meesterteken is nauw verbonden met het ontstaan van de stedelijke bevolking. De ambachtsman verbonden aan het hof of de kerk werkte meestal anoniem en onder hun bescherming. Hij kreeg het zilver van de opdrachtgever en kon hierdoor niet aansprakelijk worden gesteld. Als de gilden hun plaats innemen zal de goudsmid verantwoordelijk zijn voor de kwaliteit van het afgeleverde werk. Een meesterteken krijgt dus pas bestaansrecht als de horig-

¹⁰⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 2 verso; Niemand mag binnenshuis of erbuiten nieuw werk verkopen, tenzij dat het stuk gemerkt is met het teken waarbij de keurmeesters weten wie het gemaakt heeft, en dat teken moet erop staan vóór dat men het stadsteken aanbrengt, op de straf van 10 pond paris.

¹¹⁰ Ibid., f° 3 recto.

¹¹¹ Ibid., f° 2 recto; J.P. Mazaroz, 1878, p. 115-124; E. Martin Saint-Léon, *Histoire des Corporation de Métiers depuis leurs origines jusqu'à leur suppression en 1791*, Parijs, 1897, p. 206.

¹¹² L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 127.

heid is uitgebannen. Op dat ogenblik zal controle nodig zijn op de uitvoering van het reglement. De waarders worden aangesteld die het werk zullen keuren en voorzien van een stadsteken.¹¹³ Om misbruiken te voorkomen werd reeds in de middeleeuwen het toezicht op de gilden van goud- en zilversmeden door de gewestelijke overheid aan de plaatselijke overheid onttrokken.¹¹⁴

Een meesterteken is een stempel waarmee de goudsmid bevestigt dat het zilveren of gouden voorwerp uit zijn atelier komt en hij de kwaliteit van het stuk waarborgt. Het wordt in de laatste fase bij het vervaardigen van het voorwerp ingeslagen, waarna het voorwerp wordt gepolierd. Als voorbeeld van een meesterteken verwijzen we naar de hamer van de goudsmid Elooi de Wulf ingeslagen op een boeksloot afkomstig van het register der Tijkwevers van ca. 1518 vervaardigd uit zilver- en smaltwerk (afbeelding 5).¹¹⁵ Op de vaste plaatjes in reliëf, een pelikaan, op het beweegbare sluitstuk, een medaillon met wapenschild van Gent en een nabootsing van een tijkweefsel, afgewerkt met tand- en koordlijstjes.

De eerste verordening omtrent het meesterteken vinden we in Florence rond 1335.¹¹⁶ Ieder meester moest zijn meesterteken slaan op grote koperen platen die in het gildehuis bewaard werden, met het jaartal waarin het meesterschap was verworven. *'Een van de glories van het ambacht van de Gentse goud- en zilversmeden en meteen van den Oudheidkundige verzamelingen van de Stad Gent in het STAM is de nagenoeg volledig bewaarde reeks keurplaten uit het oude regime (de grootste verzameling ter wereld), zeven waarop de namen van de meesters met hun respectievelijke merken van 1454 tot 1793, en zeven voor de samenstelling van het bestuur van de nering van 1480 tot 1793, het einde van het oude regime, voorkomen.'* *'Voor de geschiedenis zijn ze een onvervangbare bron die toelaat met de grootst mogelijke zekerheid een Gents zilverwerk te identificeren.'*¹¹⁷

Aan het slaan van het meesterteken werd veel belang gehecht. Het ontbreken ervan of fraude bij het verwerken of verkopen van gouden of zilveren voorwerpen gaven volgens de noodwendigheid aanleiding om de reglementen en ordonnanties voortdurend aan te passen. Zij leggen strikte bepalingen op waaraan de goudsmid zich moet houden bij de uitvoering van zijn werk.

¹¹³ Ibid., p. 92; een tussen 1400 en 1450 gedateerde schaal in gedreven en verguld zilver waarop de Gentse helm als stadsteken bevindt zich in het Museum van de Groeningeabdij te Kortrijk (afbeelding 15).

¹¹⁴ E. Schrijver E., *Nederlands zilver*, Bussum, 1974, p. 18.

¹¹⁵ P. Eeckhout, Tent. Cat. Gent, *1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, p. 270, afb. nr. 370; V. Van der Haeghen, *Inventaire des Archives de la ville de Gand*, Gent, 1896, p. 135; M. L'Abbé Ch. Vandepitte, *Notre vieille Flandre depuis ses origines*, deel I, Rijsel, 1906, p. 358.

¹¹⁶ I. Dombi e. a., *Bruckmans Silber-Lexicon*, Munchen, 1982, p. 179.

¹¹⁷ P. Eeckhout, Tent. Cat. Gent, *1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, p. 51.

Het Cartularium van 4 augustus 1415 vermeldt dat elke goudsmid zijn teken moet slaan op het werk dat de *meerseniërs* te koop aanbieden.¹¹⁸ Meerseniërs verkopen immers zelf gouden en zilveren voorwerpen in hun winkel, zoals beslagen riemen, wat een voortdurende bron van conflict is tussen beide partijen. Op 13 februari 1444 volgt de beslissing dat elke goudsmid zijn teken moet zetten op elk werk, in het bijzonder op werk dat meer weegt dan twee Engels (Inghelsche = 1/20 ons of 1/128 mark), teneinde dat iedereen gekend is, als er een gebrek wordt bevonden, '*zijn acquyt mach weten te halene*'. Ingevolge de vaststelling dat stukken werden gemaakt die meer dan twee Engels wegen en geen teken kunnen bevatten, zoals kettingen en andere subtiele werken, bidden de keurmeesters dat daar geen inbreuken tegen worden gemaakt.

In dezelfde beslissing moeten alle werken die een halve ons wegen en in de stad Gent werden gemaakt, gemerkt worden met *het stadsteken*. Het stadsteken was bedoeld als kwaliteitsmerk. Wegens de noodzaak van een strenge controle op de verwerking van de edele metalen loopt de ontwikkeling van het stadsteken parallel met het meesterteken. Het in gebruik komen van deze beide keurtekens zal dan ook gelijktijdig hebben plaats gevonden.¹¹⁹ Aan de hand van het stadsteken of '*tegenzegel*' kon men de stukken identificeren. De plaatselijke keuren, meestal in de vorm van het stadswapen, geven een directe aanduiding van de plaats van herkomst. Met behulp van het meesterteken kan men dan nagaan welke goud- en zilversmid het stuk heeft vervaardigd of uit wiens werkplaats het stuk afkomstig is.¹²⁰

In de ordonnantie van 1476 moet iedere vrije goudsmid, die een winkel heeft of een munit uitsteekt op kosten van de nering, een stuk zilver kreeg die een ons weegt, om daar naartoe te werken, getekend met het stadsteken en het keurmeestersteken op de beide einden. Elke meester dient op beide uiteinden zijn teken te slaan, en het altijd bij te houden om het aan de deken en de keurmeester te tonen telkens ze een rondgang houden, op de boete van 2 schellingen parisis telkens wanneer men in gebreke is, tenzij men op reis is of niet thuis.¹²¹ Indien men het stuk verliest moet de vrijmeester een ander stuk halen op eigen kosten, gemerkt zoals het eerste stuk, waarbij elke ons zilver 12 groten meer zal kosten dan dat het in die tijd waard is, en dit voor de moeite van de zaak, of m.a.w. voor de bijkomende kosten die hieraan verbonden zijn.

¹¹⁸ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 40 verso.

¹¹⁹ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 92.

¹²⁰ E. Schrijver E., *Nederlands zilver*, Bussum, 1974, p. 19.

¹²¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 30 verso.

In 1484 (dit reglement wordt overgenomen in een plakkaat van 1515) lezen we over de vele klachten die de goudsmiden in Vlaanderen richten aan de Grote Raad van Vlaanderen, in het bijzonder van de steden Gent, Brugge en Ieper, waar grote fraude gebeurt en waar men dagelijks voordeel uithaalt bij het vergulden en verzilveren van koperen voorwerpen.¹²² Philips van Oostenrijk komt na de dood van Maria van Bourgondië onder het regentschap van zijn vader, Maximiliaan van Oostenrijk op 28 april 1482. Niettegenstaande Maximiliaan van Oostenrijk het regentschap waarneemt, wordt Philips van Oostenrijk op zesjarige leeftijd, als soeverein te Gent ingehuldigd op 10 januari 1483, waardoor de Grote Raad van Vlaanderen de ordonnantie van 2 augustus 1484 onder zijn naam uitvaardigt.¹²³

Er worden strenge regels vastgelegd voor het vergulden of verzilveren van stukken. Behalve kerkelijke juwelen en gesmeden paarden- en wapentuigen is het vergulden of verzilveren van ander werk, zoals kralen, kroezen en kannen verboden. Men kon hiervoor beticht worden van valsheid. Verder mag de goudsmid dit werk niet verkopen, tenzij dan kerkelijke juwelen en de paarden- en wapentuigen, op de straf van 20 pond parisis (of 4800 Vlaamse groten). Om alle misdaden hiertegen te vermijden en de overtreders te kennen moeten alle goudsmiden uit Brugge, Gent, Ieper, Rijsel en Douai zich binnen de zes weken bij de nering melden, op de straf van 3 pond parisis, om aan de deken en de gezworenen hun merkteken over te dragen. In Frankrijk werd de eerlijkheid bij de uitoefening van het beroep reeds eerder vastgelegd in een ordonnantie van Karel V in maart 1378 voor de tien goudsmiden en juweliers van Parijs.¹²⁴ In de periode begin 1400 vermeldt het goudsmidenregister een lijst van 59 namen van Gentse goudsmiden, wat aanzienlijk hoger is dan de 10 goudsmiden te Parijs.¹²⁵

Op 8 november 1534 werd melding gemaakt dat na alle reeds opgelegde reglementen sommigen bleven frauderen.¹²⁶ Een suppoost (vrijmeester) van de nering had een ongetekend werk gemaakt zonder het stadsteken of keurmeester-terteken. Die goudsmid bleef weigeren en het geschil werd voorgebracht bij de Eed en aanhangig gemaakt bij de stad. Om dit voorval in de toekomst te vermijden werd een nieuwe wet uitgevaardigd. Wie deze overtreding opnieuw

¹²² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 50 verso – 52 recto.

¹²³ V. Fris, *Histoire de Gand*, Brussel, 1913, p. 152.

¹²⁴ E. Martin Saint-Léon, *Histoire des Corporations de Métiers depuis leurs origines jusqu'à leur suppression en 1791*, Parijs, 1897, p. 120.

¹²⁵ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 5 recto.

¹²⁶ *Ibid.*, f° 6 recto.

beging kreeg een boete van 40 schellingen parisis (480 Vlaamse groten), in het profijt van Sint-Elooi en de armen. Elke vrije goudsmid moet elk werk dat hij maakt hetzij groot of klein, oud of nieuw, binnen of buiten de stad, zonder uitzondering laten keuren vooraleer hij het mag verkopen; zo niet krijgt hij een boete van 40 schellingen parisis, telkens het gebeurt, in het profijt van Sint-Elooi en de armen.

De ordonnantie van 1541 volgt onmiddellijk na de sententie van Karel V en de *Concessio Carolina* waarbij de nadruk vooral wordt gelegd op de kwaliteit en de uitvoering.¹²⁷ Een goudsmid mag het werk dat door de knaap werd gemaakt niet meer verkopen. Mocht dit toch gebeuren dan moet het door de persoon die het gekocht heeft teruggegeven worden zonder dat hij hiervoor zal vergoed worden. Vooraleer voorwerpen aan te kopen moet de herkomst hiervan worden nagegaan. Niemand mag juwelen maken uit koper of latoen (geel koper). Wie vals werk levert zal gestraft worden.

Keizer Karel had in het jaar 1551 een nieuwe reglementering uitgevaardigd voor de goudsmiden van geheel het land.¹²⁸ Het was een aanpassing aan de nieuwe tijden, en vernietigde de voorgaande verouderde maatregelen. Nochtans kan men stellen dat de ordonnantie van 1551 alle belangrijke reglementeringen bevatte sinds 1338, waarbij opnieuw de kwaliteit van het werk, en de controle op de uitvoering op de voorgrond treedt. De goudsmid moet zoals in 1338 werken naar de *'touche van Parijs'*. Alle richtlijnen over vergulden, verzilveren, het zetten van stenen, het plaatsten van muiten, zijn erin opgenomen.

De controle hierop wordt kracht bijgezet. Zo moet iedere goudsmid zijn stempel en het teken van de stad drukken op straf van 10 *Inghelsche* en moet hij zijn stempel naar de keur en gezworenen brengen, op straf van drie pond realen (99% goud, 5,35 gram in 1521-1577). De goudsmid mag zijn stempel niet uitlenen, op straf van drie pond realen. Uit de rekeningen van 1540-98 blijkt dat het bedrag dat de nering moest betalen voor een *letterpincoen*, een letterpons dat diende om de namen van de meesters en de keurmeesters in de koperen platen te laten slaan, 4 schellingen groten bedroeg.¹²⁹ Voor twee stalen stempels waar de jaarletters zijn opgesneden, dienende voor de keurmeesters, betaalde de nering 2 schellingen groten. Voor de koperen plaat met de namen van de keurmeesters, 30 schellingen groten, en voor het snijden nog eens 2 schellingen groten. Aan de hand van deze platen werden de biografische gegevens van de Gentse goud- en

¹²⁷ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen, f° 427.

¹²⁸ G. Stalins & J. De Bloys, *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien statuten, edicten en placcaerten van Vlaendren*, Gent, 1639, p. 802.

¹²⁹ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, Rekeningen 1540-98.

zilvermeden aangevuld met hun meesterteken.¹³⁰ Het was niet altijd mogelijk om hier een correct beeld van te krijgen. Men moet er evenwel rekening houden dat de meestertekens niet in waren grootte werden afgedrukt maar werden uitgegroot om het teken maximaal te kunnen ontcijferen.

Welke factoren hebben de aanwervingspolitiek beïnvloed? Men kan besluiten dat diverse factoren de aanwervingspolitiek van leerknappen, meesterkinderen en vrijmeesters zullen beïnvloeden.

- ◆ De belangrijkste factor is de bescherming van de eigen meesterkinderen door de goudsmedenfamilies.
- ◆ Ook de impact van de *Concessio Carolina* waardoor de toegang tot het ambacht goedkoper werd (240 Vlaamse groten) zal voor gevolg hebben dat de goudsmeden hun eigen kinderen inschrijven.
- ◆ De mate waarin de goudsmeden bereid waren leerknappen in dienst te nemen.
- ◆ De gevolgen van crisisperiodes, oorlogen, de zwarte dood, maar ook herstelperiodes en het aantal Blijde Intredes zullen de aanwervingspolitiek beïnvloeden.
- ◆ Uitzonderlijke opdrachten zullen de inschrijving van leerknappen en meesterkinderen naargelang hun aantal doen toenemen. In dit geval kunnen ook religieuzen en vreemdelingen worden ingeschreven.

Wie oefent controle uit op de uitoefening van hun werk, uit hoofde van de belangrijkheid en vakbekwaamheid van het product? Na het behalen van het vrijmeesterschap werden de vrijmeesters meestal eerst verkozen tot keurmeester, vooraleer de functie van deken van het ambacht waar te nemen. De *keurmeester* had in het ambacht een gewichtige functie. Hij controleerde of de gouden en zilveren voorwerpen die door de edelsmid werden vervaardigd wel degelijk aan alle opgelegde reglementen en ordonnantiën voldeden. Het feit alleen al dat de grondstof goud en zilver is, onderstreept eens te meer de belangrijkheid van zijn functie. Wie koper verkocht voor goud, of echte stenen in verguld koper verwerkte, kon op zware gevolgen rekenen. Jaarlijks werd door de Eed een vergadering gehouden, meestal in besloten kring, in het ambachtshuis de ‘*Samson*’, waar de deken en de gezworenen werden verkozen. De wijze van verkiezing werd vastgelegd in een verordening van 14 juli 1405, maar werd opnieuw geregistreerd op 12 augustus

¹³⁰ Zie E. Gezels, *Gentse Goud- en Zilvermeden in de 15de en 16de eeuw*, deel 1: prosopografische lijst, licentiaatsverhandeling 2006-2007, Universiteit Gent.

1478, daar het origineel verloren was gegaan. De verplichting om elk jaar een keurmeester te kiezen werd van bij de stichting in 1338 vastgelegd. Wie de keurmeester beledigde werd beboet met 10 pond parisis.¹³¹

Ook de ordonnantie van 13 februari en 26 februari 1444 legt deze verplichting op. Er werden onder de leden drie personen uitgeloot die mochten deelnemen aan de verkiezingen. Van de afgaande deken en de waarders werd eveneens één persoon uitgeloot. Na de eed te hebben afgelegd duiden deze vier personen drie mogelijke kandidaten aan die het volgend jaar de afgaande deken en de gezworenen zullen opvolgen. De vier kiezers en de drie mogelijke kandidaten, samen met de oudermannen, zullen dan na de eed te hebben afgelegd, het nieuw bestuur kiezen. Wanneer er onenigheid is zal de meerderheid beslissen. Er werd verder bepaald dat de aftredende personen het jaar daarop de functie niet meer mochten waarnemen.¹³² Deze regel was meer dan eens een uitzondering. Bij wijze van voorbeeld noteerden we volgende namen: Daneel Claus, deken in 1466-67/1467-68, Cornelis De Bont, deken in 1487-88/1488-89 – 1493-94/1494-95 – 1495-96/1496-97 – 1499-00/1500-01, Martin De Causmakere, deken in 1459-60/1460-61/1461-62.

Vanaf het jaar 1480 wordt op de koperen keurplaten VII tot XIV de datum van de uitoefening van hun functie opgenomen.¹³³ Reeds van bij de oprichting in 1338 worden hun taken en verplichtingen vastgelegd. Zij controleren: of de goud- en zilversmeden werken naar de onderrichtingen, nl. het gebruik van zuiver goud en sterling zilver, en of het werk getekend is met het meesterteken. Verder dat niemand soldeert met tin, of valse stenen zet in goud, of echte stenen zet in verguld koper. Bij het vaststellen van vals werk in de winkel van de goudsmid, of bij een verkoop ervan, zal hij beboet worden met 10 pond parisis. Bovendien wordt het werk vernietigd. Hij zal alle werk dat in Gent wordt uitgevoerd tekenen, en controleren of het meesterteken werd ingeslagen op straf van 3 pond parisis.¹³⁴ De keurmeester dient na te gaan of het goud en zilver dat bij de meerseniërs wordt verkocht, getekend werd, en door de keurders van het goudsmedenambacht werd gekeurd. De waarders kunnen het fout gewaardeerd goud en zilver aanklagen (*calangeren*) maar mogen het slechts meenemen met toestemming van de eigenaar. De keurmeester moet binnen de 30 dagen een oordeel vellen. Indien de keurder zich hier niet aan houdt riskeert hij zelf een boete van 50 pond parisis. Zij controleren of alle werken die minstens een halve ons wegen zijn getekend en

¹³¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 3 recto.

¹³² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 18 recto.

¹³³ Casier J., *Les orfèvres Flamands et leurs poinçons*, Gent, 1914.

¹³⁴ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 2 verso – 3 recto.

van het stadsteken zijn voorzien. Deze verplichtingen werden ter kennis gebracht op 9 maart 1444 omdat men inbreuken op de wet had vastgesteld en dat deze laatsten een grote blaam betekenden voor het ambacht. Het reglement van 1447 bepaalt dat de meesters drie dagen in de week in het huis van de deken hun voorwerpen van tekens kunnen voorzien, nl. maandag, donderdag en zaterdag.¹³⁵ Komt men niet op de gestelde dagen dan zal men 6 mijten betalen daar waar het anders gratis is. De deken en elke keurmeester ontvangt de sleutel van een klein koffertje, zodat de ene niet zonder de andere in de koffer kan gaan.

Na het reglement van 1451 moeten de keurmeesters controleren dat er geen riemen verkocht worden zonder meesterteken en stadsteken.¹³⁶ Het laten tekenen van de riemen bedroeg 2 mijten op de tekendagen, en 6 mijten buiten de voorziene dagen.

Het reglement van 1453 legt een boete op van één ons zilver, aan wie voortaan een inbreuk pleegt op het goud- en zilveragehalte.¹³⁷ Niemand mag nog zilver op krediet verkrijgen dan tot een waarde van 1 mark, op een boete van één ons zilver per mark. In het reglement van 24 maart 1458 zullen de keurmeesters na vaststelling van grote fraude bij de verkoop van valse en ondeugdelijke parels en gesteenten, alle valse en ondeugdelijke werken van goud, zilver, parels en gesteenten dienen te vernietigen welke binnen de stad verkocht worden.¹³⁸ Na het vaststellen van vals werk, mag het niet meer terug worden aangeboden. Niettegenstaande deze verordening werden nog overtredingen gepleegd. Ingevolge een inbreuk van Pieter de Borchgrave, omdat hij een koperen ring had verguld, besloot men tijdens het dekenschap van Jan Van Den Moere op 15 maart 1463 (5 jaar na het reglement) dat al wie vals werk maakt of verkoopt, 10 pond parisis boete moet betalen, zowel de maker als de koper. Daarenboven mag hij zijn ambacht in Gent niet meer uitoefenen. Pieter De Borchgrave wordt gestraft bij wijze van voorbeeld. Als hij zijn straf weigert zal de keurmeester de ring breken. Pieter verdedigde zich door te beamen dat hij dacht dat de strafweigering geen misdaad was. Maar door deze daad te stellen had hij de keurmeester, die een van de notabele schatters van de stad was, beledigd. Hij krijgt een boete van 10 pond parisis en mocht gedurende 6 weken zijn ambacht niet meer uitoefenen, zoals voorzien voor de inbreuken op de visitatieplicht, waarvan sprake, werden de boeten in drie verdeeld.¹³⁹ Op 22 augustus 1460 werd besloten dat de keurmeesters

¹³⁵ Ibid., f° 34 verso.

¹³⁶ Ibid., f° 35.

¹³⁷ Ibid., f° 18 verso.

¹³⁸ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia f° 47 recto.

¹³⁹ Ibid., f° 31 verso.

slechts twee dagen i.p.v. de drie dagen voorzien bij het reglement van 1447, beschikbaar moeten zijn om te schatten. Wie als deken of keurmeester op die dagen niet ter beschikking is zal één denier betalen voor elke keer dat hij afwezig is, ten voordele van de deken en de keurder.¹⁴⁰ Op zaterdag 6 januari 1470 stelt de keurmeester een inbreuk vast op het vervaardigen van juwelen door Guy Dujardin, bij hem thuis gemaakt met een knaap, en verkocht zonder te laten keuren en merken met het teken van de keurmeester der stad.¹⁴¹ Dit is tegen de rechten en vrijheden van het ambacht; daarom werd hij gedwongen de oude juwelen, die hij hiervoor had aangekocht, terug te geven aan diegene van wie hij ze had gekocht voor dezelfde prijs. Het geschil kwam voor de Eed en werd uiteindelijk beslecht in het voordeel van de nering. Hij mocht uiteindelijk de juwelen houden.

Volgens het reglement van 1476 ontvangt de vrijmeester een geijkt stuk zilver ter waarde van één ons, om naartoe te werken, en dit moet op beide einden naast zijn eigen teken ook getekend zijn met het stadsteken en het keurmeesterteken. De keurmeester zal waken over de strikte toepassing van de ordonnanties van 1484 en 1515 en controleren of de goudsmiden de regels van het vergulden toepassen.¹⁴² Hij kijkt toe of het gehalte van goud en zilver wordt nageleefd, zo niet zal hij het werk verbeurd verklaren en in twee breken. De meesters moeten hun merkteken neerleggen en mogen niet met andere tekens werken, op de straf van beschuldigd te worden van valsheid. Alle keurmeesters moeten het werk zien en schatten onder de eed die ze hebben afgelegd. Ze mogen niets door de vingers kijken, op straf van een boete van 3 pond parisis per werk. Als dit meermaals gebeurt zullen ze gestraft worden naar de wet die van toepassing is volgens de plaats waar zij wonen.

Dat er vals werk werd gemaakt bewijst volgende misdaad: Op zondag 24 juli 1491 lezen we dat, onder het dekenschap van Jan De Wilde en gezworenen Claus Josse, Jan de Peistere en Jan Brandins, de keurmeester in de winkel was gegaan bij Justaes Willemets om het zilver te schatten.¹⁴³ Justaes schoof vier zilveren schuttersshaken in een lade, die naar de keurmeester bemerkte, niet voldeden aan goed zilver. Justaes beweerde dat hij geen zilveren schuttersshaken had en indien dit wel het geval zou zijn, waarom de keurmeester ze dan niet gekeurd had. De keurmeester zond de knaap achter de haken en het andere zilver om te keuren. Toen bleek dat de stukken niet goed werden bevonden. De stukken wer-

¹⁴⁰ Ibid., f° 48 verso.

¹⁴¹ Ibid., f° 33 recto.

¹⁴² Ibid., f° 50 verso – 52 verso.

¹⁴³ Ibid., f° 65 recto.

den gebroken en Justaes moest als straf een metalen kandelaar maken om tegen de muur aan de straat van het neringhuis te plaatsen. In 1495 werd Claes De Winter veroordeeld omdat de draad waarmee hij gesoldeerd had niet goed bevonden werd. Hierop volgden *'injurien'* vanwege Claes aan het adres van de keurmeesters en de deken. Als straf moest hij op bedevaart naar het Heilig Bloed te Wilsenaken, en voor de blamage van de nering op bedevaart naar Keulen op de dag van Driekoningen, om vergiffenis te vragen. Op 11 augustus 1534 werd ten gevolge van een geschil, omdat een suppoost een ongetekend werk had gemaakt zonder het stadsteken noch keurmeesterteken, door drie schepenen en negen ouderen besloten, dat iedereen die de regel niet naleefde zal gestraft worden met een boete van 40 schellingen parisis, in het profijt van Sint-Elooi en de armen, telkens dit gebeurt.¹⁴⁴ De keurmeester zal controleren of de vrije goudsmid alle werk laat keuren.

Tijdens de 16de eeuw zullen de gevolgen van de *Concessio Carolina* zich laten voelen in de Ordonnantie van 1541. Alle oversten en gezworenen moeten naar de nering komen, hun eed afleggen en zweren dat ze de onderrichtingen zullen naleven, of zij zouden gestraft worden. Elk jaar zullen twee keurmeesters aangesteld worden om de gezworenen te helpen bij het keuren van allerhande goed. Daarbij wordt de herkomst van de goederen nagegaan. De keurmeesters sporen vals werk op, verklaren dit verbeurd en smijten het in stukken; de opbrengst ervan is voor de armen van de stad. Ze zullen controleren of alle wetten worden nageleefd. Als iemand de boeten niet betaalt, of aan de bevelen van de gezworenen niet gehoorzaamt, wordt dit gemeld aan de schepenen, die recht zullen doen geschieden.

De Ordonnantie van Karel V in 1551 legt het accent op de kwaliteit van het werk en de controle op de uitvoering ervan. Het werk moet gestempeld zijn. De deken en de gezworenen mogen niet in een andere stad functioneren. Zij moeten het gehalte van het Troysch gewicht controleren. Het werk moet zes dagen lang tentoongesteld worden vooraleer het te verkopen, zoniet wordt het in stukken geslagen, op straf van diefstal. Er mogen geen verboden werken worden verkocht, waaronder huisraad en inboedels van sterfhuizen.¹⁴⁵ De dekens en gezworenen moeten tweemaal per jaar *'visitatie'* houden om de werken te onderzoeken op echtheid. Bij het vaststellen van een inbreuk wordt het werk verbeurd verklaard, en de boete hierop wordt in drie gedeeld, voor de officiers, de deken en gezworenen, en de heer. Wanneer de *visitatie* wordt geweigerd zullen de officiers en de

¹⁴⁴ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 6.

¹⁴⁵ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen.

wethouder optreden. De deken en gezworenen moeten bij de aanvaarding van hun taak de eed afleggen. Om de opdracht van keurmeester te vervullen, werd in 1495 bepaald dat elke gezworene voor zijn pensioen 5 schellingen groten zal krijgen.¹⁴⁶ Aan een nieuw aangenomen gezworene zal de helft uitbetaald worden. Uit de rekeningen van 1542 blijkt dat 10 schellingen en 6 denieren werden uitbetaald aan Gooris Van Alssene (Alfen) en Olivier de Peistere. In 1577 aan de drie gezworenen Ghijsselbrecht Moenkins, Jacques Van de Vijvere en Jacques Weyns, 1 pond 2 schellingen en 6 denieren over een periode van ca. 20 maanden.¹⁴⁷

Onder het toezicht van de keurmeester berust de koperen plaat waarop de goudsmeden hun merkteken slaan. Op deze plaat werd ook het stadsteken aangebracht. Het keurteken dat de keurmeester aanbrengt is een garantie dat de legering waarvan het is gemaakt voldoet aan het 'alloom'. De keurtekens zijn het gehalleteken, het stadsteken en de jaarletter. Sinds de Middeleeuwen zijn zij een middel om de herkomst van het stuk te bepalen, eventueel het jaar waarin het werd gemaakt, aan de hand van de jaarletters, de toetreding tot het meesterschap en de aanvaarding in de nering.¹⁴⁸

Ontstaan uit de bekommernis tot het handhaven van een met eigen munt overeenstemmend gehalte voor voorwerpen uit edelmetaal, ontstond een ingewikkeld systeem van keurmerken.¹⁴⁹ In het reglement van 1338 werd reeds een onderscheid gemaakt tussen het teken van de stad en dat van de waarder. Hieruit blijkt dat men toen al een waarder kende. In de verordening van de Parijse goudsmeden in 1268 wordt nog niet gesproken over een teken van de stad. Pas in 1275 werd het verplicht gesteld.¹⁵⁰ Het teken van de stad Gent is een vizierhelm waarvan drie afbeeldingen:¹⁵¹

1482

Belgique

1552

Belgique

1595

¹⁴⁶ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 67 verso.

¹⁴⁷ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 5, f° 3 recto.

¹⁴⁸ I. Dombi e.a., Bruckmann's Silberlexikon, München, 1982, p. 173.

¹⁴⁹ P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tielt, 1988, p. 41.

¹⁵⁰ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 91.

De nering van het goudsmedenambacht was een van de belangrijkste van onze steden en provincies. Zij diende als voorbeeld voor vele ambachten. Maarten De Causmaker, Jan De Voe, Jan De Blyde, Hendrik Boudens, Jacob Charles, Cornelis De Bont, Bouden De Peystere, om er maar enkele te noemen, waren vooraanstaande waarders. Meestal behoorden zij tot prestigieuze goudsmedenfamilies waarin waardigheden van vader op zoon doorgegeven werden. Het was niet ongebruikelijk dat men, om die status te vieren, zich liet 'konterfeiten'.¹⁵²

Wie is belast met de algemene leiding van het ambacht en door wie wordt hij voor de uitoefening van deze taak bijgestaan? Het onderzoek heeft uitgewezen dat de goudsmid die als leerknop of meesterkind werd ingeschreven, na het behalen van het vrijmeesterschap, meestal als keurder en deken met het ambacht verbonden bleef. De deken samen met de gezworenen waren de invloedrijkste personen binnen de gilde. Zij waren belast met de algemene leiding en zij werden uit de leden van de nering verkozen, op dezelfde wijze als de waarders, bij loting, volgens het reglement van 14 juli 1405, opnieuw geregistreerd op vrijdag 12 augustus 1468. De goudsmiden die het tot deze functie brachten, waren meestal vooraanstaande vakgenoten. Vaak vertegenwoordigt hij naar buiten toe de politieke macht van het gilde een vervult hij een bemiddelende rol tussen het ambacht en de stedelijke magistratuur. Zij waren belangrijke raadgevers in verband met het opstellen van ordonnanties en reglementen.¹⁵³

Na de *Concessio Carolina* werd hen alle politieke macht ontnomen. Op de koperen platen VIII tot XIV, waar de namen van de dekens en gezworenen worden vermeld, is er een onderbreking tussen 1539 en 1579. De inbeslagname van het ambachtshuis en de troebels van 1568 zullen er niet vreemd aan zijn. Op het ogenblik dat ze in 1577-84 terug werken volgens de oude gebruiken van vóór 1540, worden de namen van dekens en gezworenen opnieuw in de platen geklopt. Na 1540 werd de deken overste van de nering en aangesteld door de magistraat op voordracht van één of meer kandidaten van het ambacht.¹⁵⁴ Door het toezicht van de overheid had de functie van dan af aan belang ingeboet. In 1585 wordt de naam van de deken niet meer als eerste naam vermeld maar wel de naam van een 'Supérieure'. Voor dat jaar was het Jonckheer Antheunis Tryst.

¹⁵¹ E. Beuque, *Dictionnaire des poinçons*, 3 delen, Parijs, 1988; Catalogus van de tentoonstelling 'Gents zilver in Laarne. Magie van de edelsmeedkunst III', Kasteel van Laarne, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 2009, p. 52.

¹⁵² N. Noordervliet, *Nederland in de Gouden Eeuw*, Amsterdam, 2003, p. 48.

¹⁵³ L.E. Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 2 delen, 's-Gravenhage, 1990, p. 57-58.

¹⁵⁴ P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tielt, 1988, p. 16.

In 1589 is dit de naam van de vooraanstaande familie Borluut, nl. Jonckheere Jacques Borluut, heere van Schoonbergh, wiens familieleden Jan en Halin Borluut voorkomen op de goudsmedenlijst van het jaar 1400. De te vervullen opdracht zal vanaf 1585 voor de *Supérieure* minder zwaar geweest zijn dan voor de dekens van vóór 1540. Het goudsmedenambacht had veel van haar leden verloren, die na 1584 het ambacht hadden verlaten.

Tijdens de bloeitijd van het ambacht was de taak van de deken een zware taak, met grote verantwoordelijkheid tegenover de vorst en de Munt. Hoe hoger men klom op de ambachtssladder, hoe meer rechten men bezat, maar ook hoe meer plichten. Cornelis de Bont zal als hoofd van het Muntwezen te Gent hiervoor de geschikte persoon geweest zijn tijdens zijn dekenschap dat hij achtereenvolgens uitoefende van 1487 tot 1501. Ook Martin Causmaker zou een bekwaam deken geweest zijn. Zijn naam komt eveneens menigmaal voor op de koperen plaat in de jaren 1459-1470.

De deken was verantwoordelijk voor de natie tijdens zijn beheer. Een van zijn voornaamste taken was het waarden en stempelen (of *poïnçonneren*) van alle goud- en zilverwerken in de stad gemaakt en die op de kamer van de nering werden gebracht. Dit gebeurde op bepaalde dagen in de week. In 1460 werd dit vastgesteld op woensdag en zaterdag.¹⁵⁵ Het stempelen met zijn letter en met het teken van de stad is een waarborg van de echtheid van het vastgesteld allooï.¹⁵⁶ Hij zal controleren of de vrijmeester die het werk maakt zich houdt aan de vele ordonnanties en reglementen die hiervoor werden uitgevaardigd. Hiervoor verwijzen we naar de verplichtingen van de meester en de taken van de keurmeester.

Naast het stadsteken en het meesterteken zal de deken de *dekenletter of jaarletter* inslaan, al dan niet gekroond. Deze dekanale letter duidt aan in welk jaar het voorwerp werd gemaakt en onder wiens verantwoordelijkheid het werd gekeurd. Meestal werd elk jaar een andere letter gebruikt, telkens het bestuur veranderde. Soms was dit jaarlijks, soms tweejaarlijks, soms onregelmatig.¹⁵⁷ Het jaarletter werd waarschijnlijk in 1427 in Montpellier ingevoerd, omdat de stad bekend stond voor zijn slecht zilver.¹⁵⁸ In de registers, achter de naam van de deken van het jaar, werd een letter van het alfabet geschreven. Eenzelfde letter zou dan door de deken of de waarder op het te keuren stuk worden gestempeld. Dit eenvoudig principe werd naderhand door andere steden overgenomen; in de Nederlanden

¹⁵⁵ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 48 verso.

¹⁵⁶ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilvermeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 57.

¹⁵⁷ E. Dhanens, 'Het edelsmeedwerk in de tentoonstelling 'Religieuze Kunst in Oostvlaanderen'', in: *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, vijfde jaargang (1951), p. 123.

¹⁵⁸ I. Dombi e.a., *Bruckmann's Silberlexikon*, München, 1982, p. 140.

deed de jaarletter voor het eerst zijn intrede in Brugge in 1435.¹⁵⁹ In Gent werd het zilverwerk reeds in 1454 voorzien van een jaarletter. Ook in Parijs, in 1461 en in Londen, in 1478 werd de jaarletter ingevoerd. In het Bourgondisch gebied vond dit principe algemene ingang.

Voor het jaar 1459-60 vermeldt het inschrijvingsregister onder het deken-schap van Martin de Causmaker, Daneel Claus, Pieter van Noorthoute en Jan Desmet als waarders, en twee namen van stadskeurders, nl. Claes Weytins en Jan de Voe; en voor de eerste maal de jaarletters van de waarders van dat jaar, nl. de G. Voor de volgende jaren blijken de letters niet in alfabetische volgorde te worden opgenomen, maar zijn over de plaat verspreid. In 1484 verplichtte Maximiliaan Van Oostenrijk het gebruik van de jaarletter in geheel Vlaanderen. De beide data 1454 en 1484 zijn respectievelijk de data van de twee koperen keurplaten. Op de eerste plaat staan de namen van de 65 goudsmeden gevolgd door hun meesterteken en hier en daar letters van het alfabet, verspreid over de plaat. Volgens J. Casier kunnen dit enkel de letters van het dekenschap zijn. Het lijkt erop dat men de vrijmeester inschreef naarmate hij in het ambacht werd opgenomen om vervolgens de letter toe te voegen als ze zelf de functie vervulden.¹⁶⁰ Bij overlijden van de meester werd een kruisje achter zijn naam geplaatst. In 1501 verordonneerde Filips de Schone hetzelfde in al zijn landen voor werken van meer dan een Troois ons (ca. 30 gram).¹⁶¹ De ordonnantie van 1515 en 1551 verplichtte de edelsmeden van kleine steden in het Graafschap Vlaanderen hun werk te laten keuren in de dichtst bijgelegen grote stad. Vandaar dat de insculptieplaat VI de namen vermeldt van goudsmeden uit Oudenaarde en Kortrijk. Bij het bezoeken van de leden wordt nagekeken of de inrichting van de werkplaats in orde is, of er geen vals werk te bespeuren valt, of de werkbank van op de straat te zien is, of de leerknappen voldoen aan de voorwaarden van aanneming en ingeschreven zijn en of ze zich houden aan de werktijden.¹⁶² De deken moet hen alle ordonnanties en reglementen meedelen en hen daarop controleren.

Op het houden van een toog of het uithangen van een muilt stond een streng reglement.¹⁶³ De deken moet de inbreuken vaststellen en de stukken '*in twee laten slaan*'.¹⁶⁴ Als de deken op bezoek ging op plaatsen waar de meerseniers op eigen bodem waren, zoals de vrijdagse markt, lieten ze zich begeleiden door een

¹⁵⁹ J. Luyt, *Het Zilverlexicon*, Zwolle, 2005, p. 144.

¹⁶⁰ J. Casier, *Les orfèvres Flamands et leurs poinçons*, Gent, 1914.

¹⁶¹ J. Luyt, *Het zilverlexicon*, Zwolle, 2005, p. 144.

¹⁶² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 2 recto-3 recto; S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 49 verso.

¹⁶³ *Ibid.*, f° 49 verso.

¹⁶⁴ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen, f° 429.

'*korte roede*' of '*korte zwaarden*' van de stad. Geschillen met de meerseniërs zijn er altijd geweest. We noteren er één op 1 maart 1372 waarbij de goudsmiden zich bekloegen dat de meerseniërs niet toestonden dat de zilveren en gouden voorwerpen die zij te koop stellen, bij hen werden gekeurd op dezelfde wijze als in het goudsmidenambacht.¹⁶⁵ De goudsmiden bleven na de beraadslaging van de schepenen van de keure, belast met het oorspronkelijk strenge toezicht. In beslag genomen goederen werden overgebracht naar de kamer voor onderzoek. Bij vernietiging werd proces-verbaal opgesteld; ook de herkomst van de stukken werd nagegaan.¹⁶⁶

De Ordonnantie van 1541 legt aan de deken strengere eisen op.¹⁶⁷ De deken wordt vervangen door de overste. Behalve deze zware bestuurstaken zal de deken zorgen voor de intrede van de vrijmeesters in het ambacht, die voor hem de eed moeten afleggen. Elk jaar worden de oude overste en gezworenen verplicht hun rekening en bewijs te leveren, zowel van boeten, verbeurten, neringgelden als andere gevallen. Na de afgifte van de rekening zullen de overste, de gezworenen en de knaap betaald worden voor hun arbeid. Overste en gezworenen mogen geen belasting heffen op suppoosten. In de Ordonnantie van 1551 werd besloten dat de rekening van de nering en van Sint-Elooi moet opgemaakt worden, zoniet werd het uitoefenen van het ambacht voor 40 dagen, en 8 dagen voor de keure, opgeschort. Verder zal de overste tweemaal per jaar een rondgang maken voor het innen van de *keersgelden*. Voor de aanschaf van 4 wassen kaarsen voor de processe betaalde men in 1543-45, 16 groten.¹⁶⁸ Hij zal elk jaar een statiemantel maken en ontvangt hiervoor de som van 2 schellingen en 4 groten.¹⁶⁹ Hij betaalt de advocaat voor het opstellen van de supplicaties en geeft hiervoor 2 schellingen groten. Hij betaalt ook aan de huisbewaarder, voor het leveren van wijn, of het brengen van een brief naar de griffie, de som van 13 schellingen en 4 denieren. De overste zorgt voor de koperen platen waar de merktekens worden ingesneden, waarvoor 30 schellingen 2 denieren voor de plaat, en 2 schellingen groten voor het snijden van de letters. Hij zal het loon van de knaap uitbetalen, voor de som van 30 schellingen groten per jaar.¹⁷⁰ Verder zorgt hij voor de bijdrage aan de armen.¹⁷¹ Zelf ontvangt hij een bedrag van 3 pond en 4 schellingen, voor de

¹⁶⁵ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 39 recto.

¹⁶⁶ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen, f° 428.

¹⁶⁷ Ibid., f° 431-43.

¹⁶⁸ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, Document 2 recto – 4 recto.

¹⁶⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 33 recto.

¹⁷⁰ Deze bedragen werden gehaald uit de rekeningen van 1543-45.

¹⁷¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 67 recto.

kosten die hij jaarlijks maakt voor Sint-Elooisdag, Kerstavond en Halfvasten, 3 pond, 4 schellingen.¹⁷²

De deken ontvangt een deel van de geïnde boeten, en een vergoeding voor het tekenen van stukken. Bij besluit van 1495 werd het pensioen van de deken en de gezworenen vastgesteld op 5 schellingen groten per jaar.¹⁷³ Voor de opdracht zelf wordt de deken niet vergoed. Zijn functie was een prestigefunctie. Hij zorgde voor de contracten met de mogelijke opdrachtgevers. Hij onderhield de betrekkingen met zusterorganisaties, verzorgde de briefwisseling en legde bezoeken af. In tijden van voorspoed was het niet gemakkelijk om het tot deken te brengen. Vele kandidaten ambiëren de functie. De gepaste familiebanden en een zekere standing te danken aan hun fortuin waren vereisten. In Gent was het niet anders. Ze behoorden tot de vooraanstaande goudsmedenfamilies zoals Jan van de Moere, Gheeraard van Sent Jacopshuus, Christoffel van Hove, Jan Halin en anderen die de functie van deken waarnamen.¹⁷⁴ De deken diende ook over veel vrije tijd en over een groot weerstandsvermogen te beschikken temeer dat hij deze functie vaak combineerde met andere functies en politieke mandaten.¹⁷⁵ De goudsmeden werden ook verkozen als keizer of overdeken van de Sint Jorisdigilde.¹⁷⁶ Soms maakten ze nog deel uit van broederschappen, die organisatorisch dezelfde structuur hadden als de ambachten, maar toch onderscheiden waren. Zij hadden eerder een religieuze drijfveer. Het lidmaatschap was niet verplicht zoals bij het ambacht maar hield verband met de patroonkeuze. Zo waren de leden van het ambacht Pieter van de Noorthoute, Pauwels Dullaert, Stevin Moerslach en Cornelis de Bont allen lid van het broederschap van St. Rochus en Antoon in de parochiekerk van Sint-Niklaas.¹⁷⁷ De grootmeesters van het ambacht, die meestal reeds van hogere leeftijd waren, werden meestal tot deken verkozen. Het was een afronding van hun carrière. We zien dit aan hun leeftijd: Pauwel Dullaert wordt

¹⁷² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 33 recto.

¹⁷³ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 67 recto.

¹⁷⁴ C.L. Diericx, *Appendice aux Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1816, p. 118-119. Zoals de naam Gheeraard van Sent Jacopshuus laat vermoeden namen sommige goudsmeden een functie waar in et godshuis 'Sente Jacobshuus op Nieuwland', een liefdadigheidsinstelling welke onderdak verleende aan de armen. In het bestuur van diverse Gentse gilden doken ook bestuurders op van het godshuis. Het element prestige en eer speelden een grote rol bij diegene die het bestuur op zich namen. Samen met de armenzorg zijn dit eigenschappen die aan de goudsmeden worden toegeschreven. Zie hiervoor: S. Meersman, 'Het Sente Jacobshuus op Nieuwland te Gent. Godshuis of politieke instelling (ca. 1257-1540)', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLV (1991) pp. 5-32.

¹⁷⁵ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilvermeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 56.

¹⁷⁶ F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, deel 2, Gent, 1882, pp. 527-530.

¹⁷⁷ P. Trio, 'De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen', *Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XVI (1990) pp. 143-146.

vrijmeester in 1473-74 en deken in 1505-06. Jan de Peistere is vrijmeester in 1458-59 en nog steeds deken in 1511-12.¹⁷⁸ Martin de Causmaker ingeschreven als leerknapp in 1429-30. Na 7 jaar behaalt hij het vrijmeesterschap. Hij wordt keurder in 1450-51 en neemt de functie van deken nog waar in 1469-70 en heeft bijgevolg een loopbaan van 41 jaar bij het ambacht. Jan Dullaert wordt ingeschreven als leerknapp in 1434-35. Na 16 jaar wordt hij vrijmeester in 1451. Hij is keurmeester in 1455-56 en 1457-58. Hij wordt als deken aangesteld in 1473-74 en wordt in 1485 deken van de meerseniërs. Hij heeft een carrière bij het ambacht van 51 jaar. Christoffel van Hove werd als leerknapp ingeschreven in 1473-74 en wordt da 10 jaar vrijmeester in 1484-85. Hij is keurmeester vanaf 1492-93 en deken vanaf 1503 tot 1525 met onderbrekingen. In 1508 en 1521 is hij deken van de meerseniërs en aangesteld als overdeken van de neringen van 1504 tot 1508. Zijn loopbaan bij het ambacht omvat 52 jaar.¹⁷⁹

De deken liet zich voor deze belangrijke opdracht bijstaan door de *knaap*. Hij is de rechterhand van de deken. De personen die vrijmeester werden vóór 1540 kwamen meestal uit gegoede families. De sociale achtergrond was sterk determinerend om zich zelfstandig te kunnen vestigen.¹⁸⁰ Wie de intredegeden niet kon betalen en zich geen werkplaatsuitrusting kon veroorloven bleef in dienst als gezel of kon de functie van knaap bij de deken toebedeeld krijgen. Hij kent alle geplogenheden van het ambacht. De deken kan steeds op hem beroep doen voor diverse taken. Hij kan vele jaren in deze dienst blijven, ja soms tot aan zijn dood. Uit de rekeningen 1540-1590 blijkt dat de vergoedingen nogal schommelen, namelijk van 10 tot 20 en 30 schellingen per jaar. Het tarief van 10 schellingen werd reeds vastgelegd in het Reglement van 1425. De knaap woont in het achterpand van het neringhuis, *'de Samson'*, en houdt zich daar ter beschikking van de deken.¹⁸¹ Hij begeleidt de deken op zijn visitaties bij de suppoosten en treedt op als getuige bij het vaststellen van inbreuken op de reglementen, en bij de controles op het allooi. In beslag genomen stukken brengt hij naar de kamer. Hij gaat de vrijmeesters oproepen wanneer ze op de kamer van de nering moeten verschijnen om hun stukken te laten keuren. Voor de ommegang bij de leden ontvangt hij 2 schellingen parisis. Als hij de leden buiten de nering moet oproe-

¹⁷⁸ E. Cornelis, 'De kunstenaar in het Laat-Middeleeuwse Gent', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 41 (1987) pp. 100-108.

¹⁷⁹ Zie prosopografische lijst in E. Gezels, *De Gentse goud- en zilversmeden in de 15de en 16de eeuw*, Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2006-2007.

¹⁸⁰ J. Dambryne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 194.

¹⁸¹ F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, deel 2, Gent, 1882, p. 311.

pen, wordt het bedrag verdubbeld. Hij neemt in de kamer ontvangst van de stukken die moeten gekeurd worden en gestempeld.

Het reglement van 1425 omschrijft zijn verschillende taken.¹⁸² Hij is belast met het innen van de boeten, waarvan hij nota's opmaakt die in een boekhouding bijgehouden worden. Op de dag van de afrekening zal hij alle nota's moeten voorleggen teneinde de afrekening van de afgaande deken te kunnen opmaken.¹⁸³ Hij woont de kerkelijke plechtigheden bij waar het ambacht op vertegenwoordigd is. Bij een uitvaartmis van een der leden draagt hij de twee schilden met het wapen van de natie. Hij ontvangt hiervoor een vergoeding van 6 schellingen parisis, en hetzelfde bedrag bij een huwelijk. De knaap is steeds gekleed in een *'swart laken tabbaert'*, dat elk jaar vernieuwd wordt. In de rekeningen van het ambacht van 1540-1590 werden de namen van volgende knapen genoteerd. Jacop de Wintere ontvangt in 1540-41 (vrijmeester in 1508-09) voor diensten en reizen 30 schellingen groten. Matthijs de Knaap ontvangt in 1577-1583 10 schellingen groten loon.¹⁸⁴ Francois de Naghele ontvangt 20 schellingen groten loon. Dat de knaap levenslang in dienst blijft wordt bevestigd door het portret van Abraham Grapheus als knaap van de Sint Lucasgilde. Hij is weliswaar geen knaap van het Gentse goudsmedenambacht waarvan spijtig genoeg dergelijke afbeelding ontbreekt, maar hij wordt herhaalde malen in de Antwerpse 'Liggeren' vermeld als 'cnape' van het Sint-Lucasgilde. Op het einde van de 16de eeuw, namelijk in 1589, 1593 en 1601 noteerde hij zijn werkzaamheden in de ledenlijsten en de rekeningen die hij bijhield.¹⁸⁵ Sinds de stichtingsordonnantie van de Sint-Lucasgilde te Antwerpen op 26 augustus 1382, kan men deze gilde aanzien als eerste beschermende maatregel ten aanzien van het vak der goudsmeden. Tot aan de stichting van de 'Neeringhe van Goudsmeden' op 24 februari 1455 is de geschiedenis van de goudsmeden deze van de Sint-Lucasgilde.¹⁸⁶ De 'cnape' Grapheus liet zich, zoals blijkt uit het servet en schort, in met de feestdis gegeven tijdens het opperdekschap van Cornelis de Vos en toont, met losgeknoopte pijpjeskraag en met de gildeketting en de medailles van zijn functie op de borst, de pronkbekers en gildetrofeeën waarvan hij bewaarder was. In zijn linkerhand houdt hij de 'Pictura'-beker door de Antwerpse goudsmid Adriaen Valck gedreven naar het ontwerp van Sebastiaan Vrancx. Het dra-

¹⁸² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 33 verso.

¹⁸³ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, Reglementen van de neringen, f° 431.

¹⁸⁴ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, rekeningen, document 5, f° 5 recto.

¹⁸⁵ Tent. Cat. *'De schilder en zijn wereld. Van Jan van Eyck tot Van Gogh en Ensor'*, Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten) 1964-1965, p. 94, cat. nr. 114.

¹⁸⁶ D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilvermeden in het corporatief stelsel*, Wetteren, 1969, p. 16-18.

gen van zilveren insignes was voor de ambachten zeer belangrijk. Tijdens de openbare plechtigheden, processies, optochten en vergaderingen droegen de bestuursleden en de knaap van talrijke ambachten een insigne. Het was een herkenningsteken om zich van de andere ambachten te onderscheiden. Het gewicht, de grootte, de uitvoering en de kostprijs van een knaapinsigne varieerde van ambacht tot ambacht volgens hun rang. De corporatieve hiërarchie van de knaapinsignes stemde dus overeen met die van de ambachtshuizen, waardoor de insignes in grote mate de rijkdom en sociale status van de ambachten symboliseerden.¹⁸⁷ De gewoonte om zich aldus rijkelijk te tooien met goud- en zilverwerk was eveneens reeds in gebruik in Frankrijk tijdens de 15de eeuw. Zelfs wanneer men ten strijde trok waren paard en ruiter uitzonderlijk uitgedost met goud en zilver. Dit was ondermeer het geval tijdens de oorlog tussen Frankrijk en Engeland (1422-1461), waar zelfs het voetvolk zich tooide met buitgemaakte stukken. Voornamelijk tijdens de regering van Karel VII kende deze luxe een grote bloei. De gewoonte om zich met zilveren schilden te tooien ging verloren tijdens de regering van Lodewijk XII, maar bleef in gebruik in het buitenland.¹⁸⁸

Kunnen we het aantal goudsmiden uit de 15de en 16de eeuw nog retraceren? Na een grondige studie van de interne organisatie van het ambachtsleven stelt zich terecht de vraag naar het aantal actieve goudsmiden tijdens de 15de en 16de eeuw. De lijst van het jaar 1400 zal hierbij als vertrekpunt dienen. Voor de periode 1400-1420 ontbreken alle gegevens omtrent het aantal inschrijvingen, behalve voor de periode 1411-1413.¹⁸⁹ We hebben getracht deze onderbreking in te vullen, uitgaande van de 59 namen vermeld op de lijst van 1400 en het aantal vrijmeesters die uit het onderzoek retraceerbaar werden. Lijst 1400 vermeldt *'Die navolghende sijn de namen vanden meesters die nu ter tijt vry sijn in tambacht vanden goudsmiden binnen Ghend, enne eerst vanden personen die vrij waren talfouste int jaer xiii^c, ende doe Goessin Van den Moere deken wart'*.¹⁹⁰ Er worden 59 namen opgenomen. Bij nader onderzoek van de lijst bleek dat de volgende namen ten onrechte opgenomen werden in de lijst. Twee vrijmeesterkinderen worden pas in 1411-13 ingeschreven: Andries Van der Capelle's zoon wordt ingeschreven in 1411-13, en wordt keurmeester in 1427-28.¹⁹¹ Andries Thijs is vrijmeesterkind in 1411-13, en heeft verder geen vermeldin-

¹⁸⁷ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, pp. 121-122.

¹⁸⁸ H. Havard, *Histoire de l'Orfèverie Française*, Parijs, 1896, p. 264-267.

¹⁸⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 8 recto.

¹⁹⁰ Ibid., f° 5 recto.

¹⁹¹ Ibid., f° 4v, 12.

gen.¹⁹² Vijf meesters verwerven pas in 1411-13 het vrijmeesterschap: Andries Van der Capelle, Aerndad van Lembegaude, Pieter de Meunc, Jan Reyneere en Michiel de Coninc. De zeven hierboven vermelde personen waren dus geen vrijmeester op het ogenblik dat de lijst uit 1400 werd opgemaakt. Deze lijst bevat enkel de namen van de ingeschreven personen in het ambacht. Na correctie van deze aantallen blijven dus effectief 52 vrijmeesters over op de lijst van 1400. Rekening houdend met het feit dat Gent op het gebied van de edelsmeedkunst een vooraanstaande plaats bekleedde, mede door de verschuiving van Franse bestellingen naar Vlaanderen (de verdrukkingpolitiek van de zwakzinnige Charles VI tegenover de Parijse corporaties) mogen wij dit hiaat dus schattingsgewijs invullen. Op grond van het feit dat er ongeveer twee goudsmeden per jaar bijkomen en er ook twee wegvallen, zal dit aantal van 52 goudsmeden dus enigszins theoretisch stabiel blijven. Wij staven onze redenering als volgt. Bij een verondersteld aantal van 25 goudsmeden die 25 jaar actief blijven kan dit aantal in stand worden gehouden als er elk jaar één bijkomt en één weggaat. Voor 50 goudsmeden wordt dit dus elk jaar twee erbij en twee eraf. Dit geldt dus eveneens voor de 52 goudsmeden. De lijst van 1454 vermeldt inderdaad de namen van 49 actieve vrijmeesters, wat ons doet aannemen dat er gedurende die periode een vrij constante activiteit is geweest. We noteren dat Jan zonder Vrees, en vanaf 1419 Filips de Goede, aanzienlijke bestellingen plaatste bij dit ambacht. Die trend in de activiteitsgraad blijkt eveneens uit de studie van namen vermeldt op de koperen keurplaten. Keurplaat I geeft de namen van 65 vrijmeesters over een periode van dertig jaar, namelijk van 1454 tot 1484, of een gemiddelde van 2 meesters per jaar.¹⁹³ Voor de periode van 1484 tot 1582, worden 162 vrijmeesters genoteerd op Keurplaat II wat afgerond eveneens een gemiddelde geeft van 2 per jaar.¹⁹⁴ Na de hierboven vermelde aanpassingen wordt de oorspronkelijke lijst van het jaar 1400 met de 59 namen herleid naar 53 namen voor het jaar 1420. Na archivalisch onderzoek bleken volgende dertien namen retraceerbaar tussen 1400 en 1420: Joos Wouters, Gheeraerd Van Sent Jacopshuus, Matthaëus van Houtem, Goessin Van der Moere, Raesse Van den Houte, Joes Moeraert, Jan Halin, Pieter Galle, Claes Everaerd, Jan de Wispelaere, Geerolf de Valkenaere, Tristram de Bruwere en Seger Burdin. Vanaf 1411-13 worden de vijf vrijmeesters, ten onrecht opgenomen op lijst 1400, ingeschreven. In dezelfde periode

¹⁹² Ibid., f° 8.

¹⁹³ J. Casier, *Les orfèvres Flamands et leurs poinçons*, Gent, 1914: plaat I.

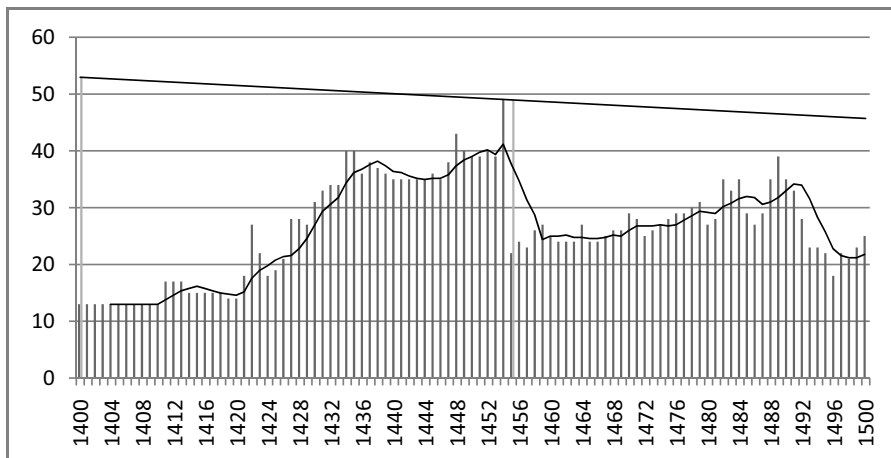
¹⁹⁴ Ibid., plaat II.

valt er één vrijmeester weg. In 1414 en 1419 vallen respectievelijk twee en één vrijmeester weg.

Het *totaal aantal ingeschreven vrijmeesters volgens de inschrijvingsregisters* bedragen voor de 15de eeuw en de 16de eeuw respectievelijk 131 en 37. Vermits we voor de 16de eeuw slechts beschikken over de inschrijvingsregisters tot het jaar 1538 en van 1577 tot 1593, is het niet mogelijk om een juist aantal vrijmeesters te retraceren. Voor de 15de eeuw werden voor de perioden 1420-40, 1440-60, 1460-80, en 1480-1500 respectievelijk 38, 28, 21 en 39 vrijmeesters ingeschreven. Dit betekent een gemiddelde van 25% of 31 vrijmeesters per periode. We zien inderdaad een golfbeweging in het voortschrijdend gemiddelde van het aantal vrijmeesters dat schommelt tussen 1 en 3, wat overeenkomt met het normale inschrijvingspatroon van 2 per jaar. Op basis van de gemiddelde inschrijving van 31 vrijmeesters (bovengenoemde vier perioden gedeeld door vier) mogen we veronderstellen dat voor de periode 1400-1420, waarvoor geen gegevens voorhanden zijn, eenzelfde patroon mag aangenomen worden. De periode 1420-40 en 1480-1500 nemen samen 61% van de inschrijvingen voor hun rekening. De eerste periode valt samen met een piek in de Bourgondische cultuur, de tweede periode profiteert van de gunstige periode na het Groot Privilegie van 1477, en van de vele Blijde Intredes. Van 1439 tot 1444 is er geen enkele inschrijving gebeurd. Dit dieptepunt is een gevolg van de grote sterfte in die periode. Voor wat het totaal aantal actieve vrijmeesters in de 15de eeuw betreft verwijzen we naar de analyse gemaakt op basis van de lijst 1400. De ontbrekende gegevens voor de periode 1400-20 werden aangevuld met de dertien vrijmeesters die in die periode actief waren. Maar rekening houdend met de lijst 1400, waar 52 namen op staan en waarbinnen de 13 bovenstaande getraceerde vrijmeesters functioneren, zal de hypothetische curve van 52 vrijmeesters in 1400 gaan naar 49 vrijmeesters in 1454. We zien dus een hoge constante in de activiteit en dit toont duidelijk de bloeiperiode van het goudsmedenambacht in de eerste helft van de 15° eeuw (zie Grafiek 4).¹⁹⁵

In de 16de eeuw ligt de inschrijving van vrijmeesters beduidend lager met 12 vrijmeesters voor de periode 1500-1520 en 18 vrijmeesters voor de periode

¹⁹⁵ Een interessante vaststelling is o.m. dat de uitgaven voor presenten die de stad jaarlijks besteedde aan allerlei giften, vaak in de vorm van wijn aan diverse personen, hetzij stedelijke functionarissen, hetzij vreemde notabelen die de stad bezochten en de uitgaven voor feesten, processies, Blijde Intredes en schiet- en steekspelen over dezelfde periode (1400-1492) een gelijkaardig verloop kennen. Zie hiervoor W. Ryckbosch, 'Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)', *Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Verhandelingen deel XXXI, Gent, 2007, p. 83, grafiek II.2.18 en p. 325, bijlage K. Het aandeel van de uitgaven voor edelsmeedwerk is hieruit echter niet af te leiden.

Grafiek 4: Activiteit traceerbare vrijmeesters in de 15de eeuw, in absolute aantallen en voortschrijdend gemiddelde van 5 jaar, met trendlijn van het hypothetisch aantal op basis van lijst 1400 en 1454

1520-1540, of een gemiddelde van 15 vrijmeesters. Een percent is hier niet relevant gezien de korte periode van inschrijving die nog volgt tussen 1577 en 1593. Gent herstelt zich langzaam van de burgeroorlog tegen Maximiliaan Van Oostenrijk. Er worden slechts 12 inschrijvingen genoteerd tussen 1500 en 1520, dat is 30% van de vorige periode. Tussen 1520 en 1540 loopt het aantal op naar 18 en valt op nul bij de *Concessio Carolina*, door gebrek aan gegevens. De toename van 12 naar 18 vrijmeesters gebeurt vlak vóór 1540. Ook het aantal ingeschreven meesterkinderen neemt in dat jaar fel toe. Hieruit kunnen we afleiden dat men de bui van de *Concessie* heeft zien hangen en men de toegang tot het ambacht heeft willen afstoppen voor vreemdelingen die door de verlaging van intredegelden zich hier gemakkelijker konden vestigen.

Voor de 16de eeuw is de gemiddelde activiteit van de vrijmeesters gehalveerd ten opzichte van de 15de eeuw tot 17,29. Mede door het ontbreken van de gegevens over de periode na de *Concessio Carolina* (1540) tot aan het Calvinistisch bestuur in 1577. Toch was het mogelijk een benaderend aantal van de actieve meesters te reconstitueren op basis van de nog bestaande inschrijvingsregisters, ambachtsrekeningen en literatuur voor de jaren van 1540 tot 1600. Voor de jaren 1571-72 zijn mogelijk nog 17 goudsmiden woonachtig in Gent.¹⁹⁶ Opmerkelijk is vast te stellen dat de gemiddelde activiteit van de vrijmeesters

¹⁹⁶ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 382, tabel 87.

fluctueert in een op- en neergaande beweging in functie van de vier politiek-institutionele perioden tijdens de 16de eeuw. Achtereenvolgens werden volgende percentages bekomen: tot 1540 waar het ambacht werkt volgens de oude coutumes vinden we een percentage van 22,8%, na de *Concessio Carolina* tot aan het Calvinistisch bestuur in 1577 daalt het percentage tot 13%. Tijdens het Calvinistisch bestuur tot aan de Reconciliatie in 1584 wordt opnieuw gewerkt volgens het oude regime van vóór 1540 en stijgt de gemiddelde activiteitsgraad tot op het peil van de eerste periode naar 22,9%. De confiscaties en verkoop van de ambachtshuizen na de *Concessio Carolina*, en vernietiging van kunstwerken tijdens de Beeldenstorm van 1566 en 1577, had ongetwijfeld een hernieuwde vraag naar zilverwerk tot gevolg. Na de Reconciliatie in 1584 zal het ambacht dat in 1592 nog 10 goudsmiden telde die muiltgeld betalen, eindigen met 8 goudsmiden in het jaar 1600 en gemiddelde activiteitsgraad van 9,3%.¹⁹⁷

De *Concessio Carolina*, de troebels van de Beeldenstorm en de emigratie die vanaf 1584 op gang komt, zullen hier niet vreemd aan zijn. Aangezien vele goudsmiden behoorden tot het Calvinisme, zullen sommigen hiervan de gevolgen ondervinden. Zo werd Frederic de Buc onthoofd. Zijn broer Hendrik de Buc werd uit de stad verbannen.¹⁹⁸ Zijn vermogen werd geconfisqueerd, zijnde 15.240 Vlaamse groten. Ghyselbrecht Terleers werd eveneens verbannen en het vermogen geconfisqueerd ter waarde van 13.920 Vlaamse groten.¹⁹⁹ Jacob Weyns vlucht naar Wesel waar hij kort nadien zal sterven. Lieven Buus wordt verbannen en vlucht naar Engeland.²⁰⁰ Daar is hij lid van de St Olave's Church in Londen en woont bij een goudsmid. In diezelfde periode is de Gentse schilder Lucas de Heere naar Engeland gevlucht. Er is ook een zekere John van Gente in Londen, een goudsmid die als knaap werkt bij Gareth Falke.²⁰¹ Na de reconciliatie zijn eveneens verschillende goudsmiden naar Engeland gevlucht. In 1593 werd Jacop Vanvuier, een Gentse goudsmid veroordeeld omdat hij vier vreemdelingen als knaap in dienst had. Op dat ogenblik was hij reeds tien jaar in Engeland.²⁰² Zij waren niet de enige vluchtelingen in Londen. Ook edelsmeden uit Brugge, Antwerpen en andere steden zochten daar werk. Meestal kon een goud-

¹⁹⁷ Ibid., p. 55, tabel 6; S.A.G., reeks 182 (niet genummerde reeks), doos 8, document nr. 14.

¹⁹⁸ Marcus van Vaernewijck, *Van de beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt – 1568-68*, deel 3, Gent, 1874, p. 57.

¹⁹⁹ Ibid., p. 188.

²⁰⁰ V. Fris, *Histoire de Gand*, Brussel, 1913, p. 115; J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 833.

²⁰¹ R.E.G. Kirk & E.F. Kirk, *Returns of aliens dwelling in the city and suburbs of London*, Aberdeen, 1907, p. 368, 394, 434.

²⁰² L.B. Luu, *Immigrants and the Industries of London, 1500-1700*, Hants, 2005.

smid zich daar niet zelfstandig vestigen. Om de kost te verdienen werkten zij als gezelschap. In bepaalde gevallen maakten zij goederen die ze aan de Engelse goudsmid konden verkopen. De Vlaamse goudsmiden werden gewaardeerd voor hun uitzonderlijk talent.²⁰³

Het impact van de verschillende gebeurtenissen op het aantal actieve vrijmeesters is nagenoeg hetzelfde als wat besproken werd voor de aanwervingspolitiek van de leerknappen en de vrijmeesters. De gemiddelde activiteitsgraad is voor de 15de eeuw 26,3 vrijmeesters. Het aantal actieve meesters in de periode 1440-1480, waarin de opdrachten toenemen tengevolge van de Blijde Gebeurtenissen, bedraagt gemiddeld 30,65 wat groter is dan het algemeen gemiddelde voor de ganse 15de eeuw. Als we rekening houden met de 52 goudsmiden bij de aanvang van de 15de eeuw dan wordt de gemiddelde activiteit 36,86 in plaats van 26,3 voor de eerste periode, wat volledig aansluit bij de 30,65 van de laatste periode.

4. In welke mate weerspiegelen de ambachtsrekeningen het financiële leven van het ambacht

We kunnen ons een beeld vormen van het financiële leven van de nering der goud- en zilversmeden in Gent door middel van de ambachtsrekeningen uit de 16de eeuw. Reeds in 1456 werd een besluit opgesteld dat deken en keurmeesters verplichtte hun rekeningen te maken.²⁰⁴ Wie zich hier niet aan hield kon voor 40 dagen het recht om zijn ambacht uit te oefenen verliezen.

Voor de 16de eeuw zijn de rekeningen bewaard tussen 1540 en 1545, en tussen 1577 en 1598. Het ontbreken van documenten vóór deze datum, en de aanvang van deze rekeningen in 1540 is geen toeval. Na de *Concessio Carolina* wou Karel V de macht van de ambachten inperken door hun roerende en onroerende goederen in beslag te nemen. Het ambacht was immers een machtige politieke, maatschappelijke, godsdienstige en krijgskundige organisatie die zich steunde op handel en nijverheid.²⁰⁵ Door deze basisactiviteit streng te controleren, kon Karel V de macht van de ambachten breken. In de ordonnantie van 1541, aangaande de reglementen van de neringen na de *Concessio Carolina*, lezen we dat de afgaande overste en gezworenen elk jaar verplicht worden aan de baljuw en de schepenen van de keure hun rekening en bewijzen voor te leggen, van boeten,

²⁰³ A.M. Claessens-Peré, *Zilver voor Sir Anthony*, Antwerpen (Provinciaal Museum Sterckshof) 1999, p. 54, 57.

²⁰⁴ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmiden, f° 35 recto.

²⁰⁵ V. Fris, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, deel 1, Gent, 1901, p. 25-26.

verbeurdverklaringen, neringgelden en andere inkomsten.²⁰⁶ Zij controleren de juistheid van de rekeningen en de wettelijkheid van de inkomsten en uitgaven. Na de overdracht van de rekening zullen de overste, gezworenen en de knaap worden betaald voor hun werk. Bij elke aanvang van een nieuw werkjaar, dienen de overste en gezworenen hun Eed af te leggen, waarbij ze trouw zwoeren deze ordonnantie te zullen opvolgen.

Op 30 april 1540 werden alle huizen, goederen en renten verbeurd verklaard. Daar het ambachtshuis het symbool was van de politieke en economische macht van de ambachts-wereld, en de broedplaats van het verzet, werd deze in beslag genomen.²⁰⁷ Naast het verlies van ambachtshuis en renten, mocht men voortaan geen belasting meer heffen op de leden van de nering. Hierdoor verloor het ambacht der goud- en zilversmeden al zijn regelmatige inkomsten. Door de strenge controle van de financiën wou Karel V immers voorkomen dat de neringen al te snel terug een patrimonium opbouwden. Naargelang hun loyaliteit tijdens de opstand in 1539-40 werden, op 7 maart 1541, de geconfiscieerde renten deels teruggegeven aan het ambacht, met als hoofddoel de voorziening in armenzorg en religie.²⁰⁸

De rekeningen van de periode 1540-45 getuigen (deels) van deze situatie. In 1494 wordt een staat van goed van de erfelijke renten opgemaakt die toebehoren aan het ambacht van de goud- en zilversmeden.²⁰⁹ Hier beschikt de nering nog over negen erfelijke renten. De rekeningen van 1540-45 maken slechts melding van drie erfelijke renten, één van de weduwe van Willem de Mey, Francine Zoets, één rente van de kinderen van Adolf Hallinck, en één rente van Martin de Pottere.²¹⁰ De eerste twee renten werden geïnd voor een periode van 2 jaar, wat wil zeggen dat na de tijdelijke confiscatie van de rente, het bedrag over twee jaar werd gevorderd. Niettegenstaande de forse terugschroefing van het aantal renten, staan deze toch nog in voor 54% van de totale inkomsten (zie Grafiek 5).

De ordonnantie van 1541 verbood de belasting op de leden van de nering, omdat daar een regelmatige inkomst in zat.²¹¹ Toch zien we dat in de periode 1543-45 nog steeds 24 goudsmeden een jaarlijkse bijdrage betalen van 60 Vlaamse groten per jaar.²¹² Daarbij werd ook knaapgeld gevraagd dat afhankelijk was van het aantal tewerkgestelde leerknappen. Vrijmeesters die twee knappen

²⁰⁶ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, reglementen van de neringen, f° 432.

²⁰⁷ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 138.

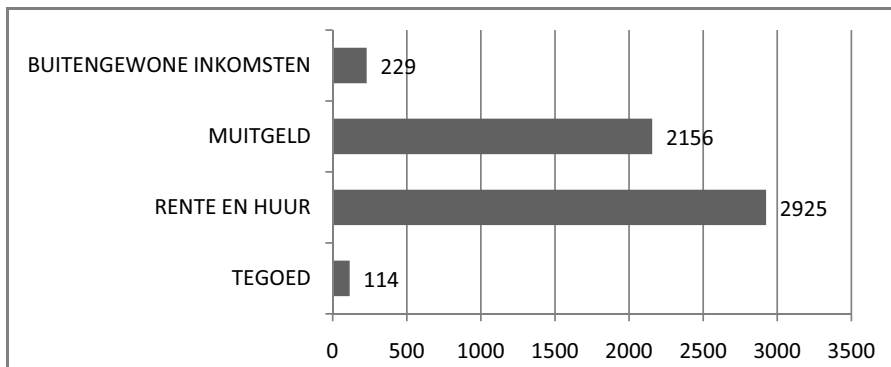
²⁰⁸ *Ibid.*, p. 143.

²⁰⁹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 1 recto – 1 verso.

²¹⁰ S.A.G., niet genummerde reeks 182, doos 8, rekeningen 1540-1598, document 1, f° 1 recto.

²¹¹ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 146.

²¹² S.A.G., niet genummerde reeks 182, doos 8, rekeningen 1540-1598, document 1, f° 1 recto – 3 recto.

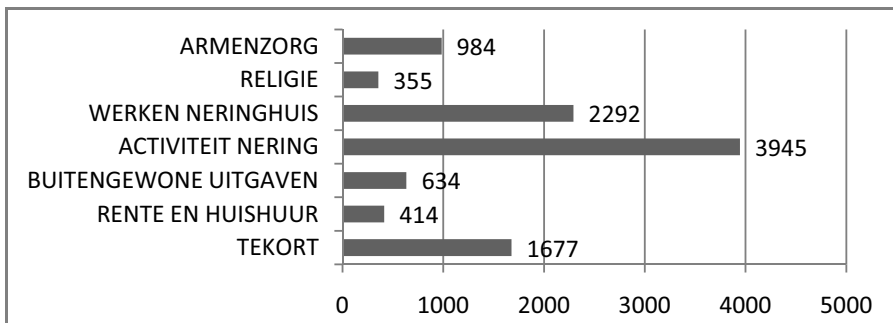
Grafiek 5: Gemiddelde inkomsten voor de periode 1540-1545, uitgedrukt in procent Vlaamse groten.

tewerk stelden gaven een surplus van 36 Vlaamse groten. Voor één tewerkgestelde knaap werd een bedrag van 28 Vlaamse groten gevraagd. De inkomst van de muitgelden bedroeg 1560 Vlaamse groten in het jaar 1543, en waren goed voor 40% van de totale inkomsten voor de periode 1540-45. Ondanks de strenge reglementering na de *Concessio Carolina*, en een verlaging van het intredegeld, waren in de vijf volgende jaren, renten en jaarlijkse bijdragen goed voor 94% van de inkomsten. Na de inbeslagname verworven de meeste ambachten geen nieuw ambachtshuis. De goud- en zilversmeden bekleeden hierin een bevoorrechte positie. Gillis Braekelman, advocaat in de Raad van Vlaanderen stelt voor de nering een verzoekschrift op voor het verkrijgen van een nieuw neringhuis.²¹³ Op 23 juni 1541 vertrekt Francois Van Hove, op dat moment gezworene in de nering, naar Brussel om het verzoekschrift te overhandigen. Daar krijgt hij een brief gericht aan Joos van Hecke, ontvanger van de Koninklijke Majesteit. Deze wees de nering een huis toe in de Onderstraat. De voornaamste reden hiervoor was, dat de keurmeesters een beschermde plek nodig hadden om de werken te keuren. Na de toewijzing van het nieuwe ambachtshuis werden alle tussenpersonen, de huisbewaarder, de griffier, de audiëncier, de klerk, en Francois van Hove, rijkelijk bedankt met wijn.²¹⁴ Het ambachtsleven hervatte zich. Een nieuwe koperen keurplaat werd aangekocht, samen met de geijkte onsen zilver om het zilver te keuren. Zoals de wet het voorschreef werd de rekening ter controle overgedragen aan de baljuw. Na controle kregen overste en

²¹³ Ibid., f° 2 recto-3recto.

²¹⁴ Ibid., f° 3 recto.

gezworenen een vergoeding voor hun diensten. Het belang van het verkrijgen van het nieuwe neringhuis laat zich ook zien in de *uitgaven* die hiervoor werden verricht. Niet minder dan 2723 Vlaamse groten werden hieraan besteed, goed voor 62,93% van de totale uitgaven voor het jaar 1541. Veel moet men van dit nieuwe neringhuis echter niet verwachten. De rekeningen tonen aan dat het pand in een verwaarloosde toestand was. De vloer diende te worden herbetegeld, het schrijnwerk opgeknapt. De ramen werden hersteld en herbetegeld, en de goot werd gerepareerd. De administratie voor het bekomen van het neringhuis, en de werken die eraan dienden gedaan te worden, waren goed voor 2964 Vlaamse groten, of 68,5% van de totale uitgaven voor het jaar 1541.

Grafiek 6: Gemiddelde uitgaven voor de periode 1540-1545, uitgedrukt in procent Vlaamse groten.

In de jaren 1540-45 gaat 6% van de uitgaven naar uitzonderlijke kosten. Een bedrag van 877 Vlaamse groten was bestemd om een proces te voeren ter verdediging van Lieven Claus.²¹⁵ Hij wordt in 1549 veroordeeld omdat hij lid was van de sekte van Herdopers. Zijn twee dochters worden in 1573 voor gelijke beschuldiging terechtgesteld.²¹⁶ De gedeeltelijke teruggave van de rente en ambachtshuizen in 1541 had tot doel het religieuze leven en de armenzorg in stand te houden. Temeer door de historische verwantschap van de goud- en zilversmeden aan de laatmiddeleeuwse broederschappen, dienden zij in de armenzorg te voldoen.

Vóór de ordonnantie van 1541 kwamen boeten, verkregen uit geschillen en verbeurd verklaarde goederen, aan de nering toe, voor zover ze het bedrag van drie pond niet overschreden. Daar de meeste boeten onder dit bedrag lagen

²¹⁵ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 2, f° 6 recto.

²¹⁶ P. Bernardus De Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen ofte Cronyke*, deel 3, Gent, 1781, p. 216.

kwam de opbrengst hiervan integraal de nering toe. Met deze boeten deden zij aan armenzorg en werd de ambachtskapel onderhouden. Na de *Concessio Carolina* wijzigt dit. Het reglement van de neringen vermeldt dat alle boeten onder het bedrag van drie ponden voortaan verdeeld wordt in drie partijen, namelijk één derde voor de nering, één derde voor de vorst en een derde voor armenzorg.²¹⁷ Een belangrijk deel van deze inkomsten werd dus afgeroomd. De controle hierop werd verscherpt. De ambachten werden na 1540 verplicht *twee* verschillende rekeningen aan te leggen: hun ambachtsrekening en een armenrekening. De overheid eist een transparante boekhouding om te beletten dat de gelden die bestemd waren voor de corporatieve socialezekerheidskas voor andere doeleinden zou worden aangewend.²¹⁸ De nering kon een donatie geven in de vorm van een geldelijk bedrag, of in goederen voorzien. In de rekeningen van 1540-45 wordt bijna 10% van de totale uitgaven besteed aan de armen. De vorm waarin dit gebeurde was een geldelijke steun, en éénmaal gaf de nering een bed aan een arme.²¹⁹

De uitgaven voor religieuze diensten beperkten zich in deze periode tot 4%. Driemaal per jaar werd een mis gehouden voor Sint-Elooi. Een vierde mis werd gehouden op Kerstavond. Op deze dagen werd de kapel schoon gemaakt en voorzien van nieuwe wassen kaarsen. Het houden van een gezongen mis kostte de nering 28 Vlaamse groten.

Naast de inkomsten en de uitgaven waren de over te dragen saldi een derde belangrijke post in de boekhouding. De rekeningen tussen 1540 en 1545 vertonen een negatief saldo. Dit werd steeds overgeboekt naar het volgende boekjaar.²²⁰ De regelgeving hieromtrent kunnen we reeds lezen in een ordonnantie van 14 juli 1405.²²¹ Wanneer een tekort zich voordeed, schoot de deken dit voor uit eigen zak. Bij de instelling van de nieuwe deken en gezworenen, diende zij binnen de zes weken het bedrag terug te betalen. Omgekeerd diende de deken die een tegoed had op het einde van het boekjaar, dit binnen de zes weken over te dragen aan de nieuwe bestuursleden. Dit reglement onderging geen wijzigingen doorheen de 15de en 16de eeuw. We zien het op 30 november 1530 nog eens bekrachtigd in het inschrijvingsregister.²²² In praktijk waren deze bedragen veelal aan de grote kant, zodat het moeilijk was het tekort in één keer bij te pas-

²¹⁷ Universiteitsbibliotheek, BHSL, Handschrift 58, reglementen van de neringen, f° 431.

²¹⁸ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 147.

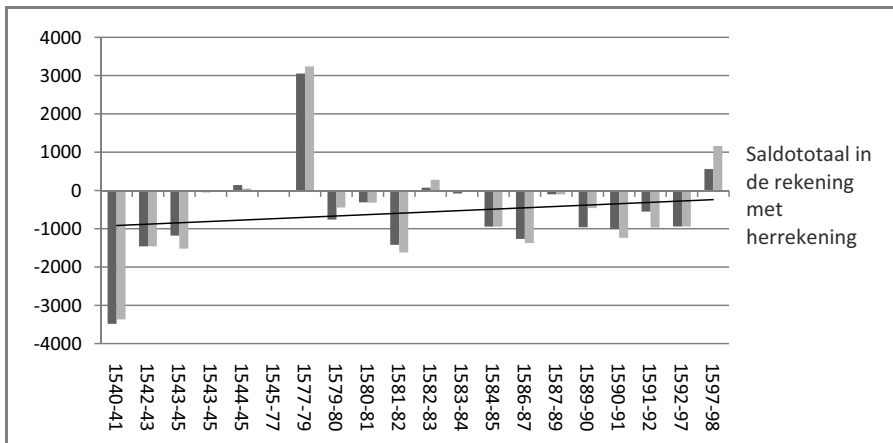
²¹⁹ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 3, f° 1 verso.

²²⁰ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 159.

²²¹ S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 2, Cartularia, f° 19 recto.

²²² S.A.G., reeks 182, doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 48 recto.

sen. Inderdaad, als we het tekort van de verschillende boekjaren vergelijken met de terugbetaling van afgaande dekens, blijkt dat zij steeds een kleiner bedrag terugkrijgen. We zien dan ook dat tegoed en tekort beiden in één rekening kunnen voorkomen. Een blik op de negatieve saldi in onderstaande grafiek illustreert hoe zwaar dit probleem kon doorwegen.

Grafiek 7: Saldi in Vlaamse groten en trendlijn voor de periode 1540-1598.²²³

In 1577 komt Gent onder het Calvinistisch bewind te staan. Het politieke regime van vóór 1540 werd opnieuw geïnstalleerd.²²⁴ Dit betekende een grotere vrijheid voor het ambachtsleven, wat blijkt uit de positieve saldorekening van het jaar 1577-79. Het werd op financieel vlak minder gecontroleerd en krijgt terug officieel toestemming om geldboeten te innen en belasting te heffen op hun leden (in de rekeningen van 1540-45 zagen we dat deze inning in de vorm van muiltgeld gewoon blijft doorlopen). Ook de financiële toegangsdrempel om tot de nering te komen werd verhoogd.

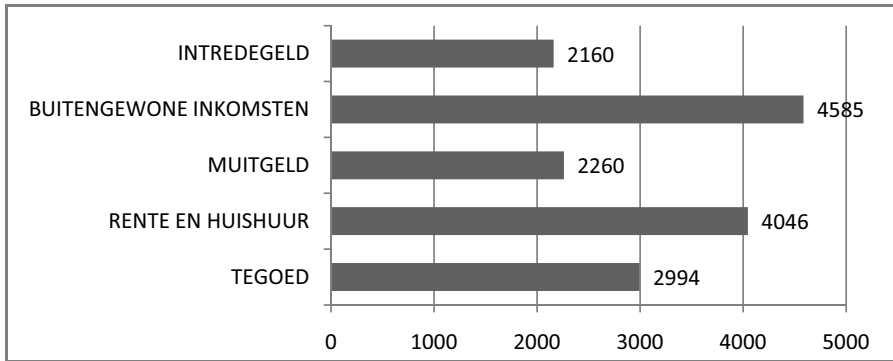
Waar we in de rekening van 1540-45 een daling zagen van het aantal renten, die een regelmatige inkomstenbron vormden, van negen in 1494 naar drie in 1540, zien we in de rekeningen voor de periode 1577-79 tot 1583-84 terug een toename naar zes renten.²²⁵ Niettegenstaande een aanhoudend negatief saldo

²²³ Voor de exacte bedragen, zie E. Gezels, *De Gentse goud- en zilversmeden in de 15de en 16de eeuw*, Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2006-2007, tabel 9 en 9a.

²²⁴ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 141, 154.

²²⁵ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 5, f° 4 verso – 5 recto.

had het ambacht van de goudsmeden zijn patrimonium terug weten te verruimen (zie Grafiek 8).

Grafiek 8: Gemiddelde inkomsten voor de periode 1577-1584, uitgedrukt in procent Vlaamse groten.

Het niveau van vóór de *Concessio Carolina* werd echter niet meer gehaald. Na de Beeldenstorm van 1566, en de instelling van de Raad van Beroerten door de hertog van Alva, en de vervolging van vele Gentenaren werden huizen verlaten en verkocht of verhuurd. Goudsmeden trokken weg uit Gent, en emigreerden o.a. naar Engeland.²²⁶ De jaarlijkse inkomsten uit renten staan nu slechts in voor 25% van de totale inkomsten, tegenover 52% in de periode 1540-45.

De officiële toelating om bijdragen te vragen aan de leden van het ambacht, in de vorm van het jaarlijkse muiltgeld, bracht ook geen spectaculaire omwenteling. In 1580-81 betalen 25 vrijmeesters muiltgeld.²²⁷ Dit aantal is dus constant gebleven t.o.v. de periode 1540-45. In het jaar 1581-82 daalt het aantal vrijmeesters die muiltgeld betalen naar 22. In 1582-83 zijn dit er 20, in 1583-84 terug 21. De wegingsfactor in de totale inkomsten daalt ook, door een verlaging van de jaarlijkse bijdragen. In de periode 1540-45 diende men 60 Vlaamse groten muiltgeld per jaar te betalen. Dit bedrag verlaagt in 1580-81 naar 40 Vlaamse groten, en in 1582-83 naar 20 Vlaamse groten. We zien dus een verlaging van de periodieke bijdrage, die nog amper instaat voor 14% van de totale inkomsten.

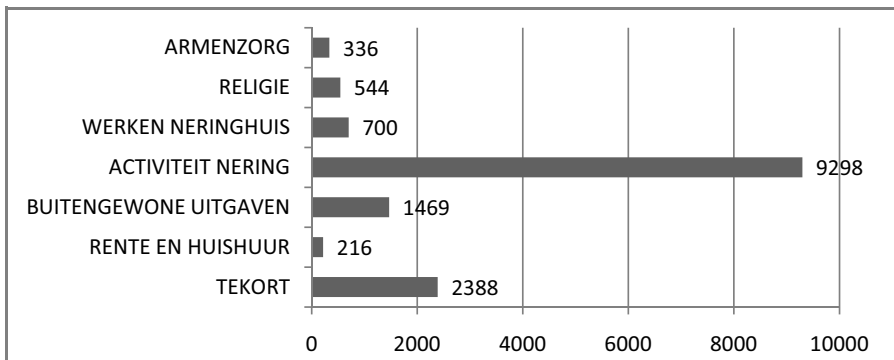
De verhoging van het intredegeld kan deze daling in de inkomsten niet compenseren. In deze periode worden 3 vrijmeesters ingeschreven, nl. Dierick Coppens in 1577-79, met 240 Vlaamse groten intredegeld, Lieven Van de Moortele

²²⁶ Zie R.E.G. Kirk & E.F. Kirk, *Returns of aliens dwelling in the city and suburbs of London*, Aberdeen, 1907.

²²⁷ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 5, f°.

en Ghelein van Crombrughe in 1582-83, met elk 960 Vlaamse groten intredegeld als eerste aanbetaling.²²⁸ In de periode 1540-45 is 40% van de inkomsten afkomstig van vrijmeesters. Tussen 1577 en 1584 is dit nog 27%.

Het positief saldo op het einde van het boekjaar 1577-79 is dan volledig te verklaren vanuit buitengewone inkomsten, en het tegoed hieruit blijft in het gemiddelde doorwegen voor de periode 1577-84. In 1577 verkoopt de nering een partij juwelen aan Adriaan van Hulthem en Lieven Hallinck, voor een totale som van 3405 Vlaamse groten.²²⁹ Tevens verkoopt ze de aankleding van de kapel, namelijk het ijzerwerk, het zijdewerk en de gordijnen. Hiervoor krijgt ze een som van 1160 Vlaamse groten. Als redenen hiervoor kunnen verschillende verklaringen worden gegeven. De nering kan aan het jarenlange deficit een einde hebben willen maken, of ze voorzag een aantal grote uitgaven. Waarschijnlijk kunnen beide uitspraken waarheid bevatten. We zien inderdaad dat 16% van de uitgaven tussen 1577 en 1584 naar het bijpassen van de rekening gaat.

Grafiek 9: Gemiddelde uitgaven voor de periode 1577-1584, uitgedrukt in procent Vlaamse groten.

Een aantal markante gebeurtenissen vergen een extra uitgave van het ambacht. In 1577 verblijft prins Willem van Oranje in 'Den Gouden Appel' in de Appelbrugstraat (thans de Jan Breydelstraat) te Gent, op een 100-tal meter van het ambachtshuis van de goudsmeden.²³⁰ We zien in de rekening van dit jaar dat de deken een Mariabeeld laat versieren, waar streng op werd toegezien, en toortsen met brandstof aankoopt.

²²⁸ Ibid., f° 4 recto; document 9, f° 1 recto.

²²⁹ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 5, f° 4 verso.

²³⁰ V. Fris, *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925, p. 21.

In 1579-80 vervaardigt de nering een juweel als geschenk voor de bruiloft van de zoon van de overdeken, en betaalt ze de bruiloft van Haman Stalens zijn dochter op 25 juli.²³¹ In 1581-82 organiseert de nering een maaltijd ter waarde van 361 Vlaamse groten, in de lakenhal, in presentie van alle dekens, en een schenking van twee zilveren schalen overhandigt aan de overdeken, voor de trouw van zijn zoon in augustus.²³² In dit zelfde jaar versiert de nering der goud- en zilversmeden zes Mariabeelden voor de Blijde Inkomst van de Hertog van Alençon, een gebeurtenis waar bijvoorbeeld ook Lucas de Heere de opdracht krijgt om in de noodzakelijke decoraties te voorzien.²³³ De maagden werden versierd met zes matte en zes witte zijden doeken, met witte geplooidde heuveltjes, zes gele sluiers en andere sieraden, samen goed voor een uitgave van 888 Vlaamse groten.

Omtrent het neringhuis doet zich een gelijkaardig verhaal voor als in 1540-41. Na het definitieve afscheid van Karel V, dat bezegeld werd met de afbraak van de citadel in 1577, waar hij eerder verbleef, denkt de nering erover om de gift van het ambachtshuis rechtsgeldig te maken.²³⁴ Op 15 september 1579 wordt op de Zolder een resolutie opgesteld waarmee Adriaan van Hulthem, gezworene, met de wagen naar Antwerpen reist. De reis duurt vijf dagen. Hij overnacht op de heen- en terugreis in het 'Vlaams Hoofd'. Na zijn terugkomst wordt een uitgave gedaan aan Jan Stoop, griffier, om een rekest op te stellen om de 'gift' van Keizer Karel 'authentiek' te maken. Op 8 december stelt Jan Van der Haghen een vertaling op, van de aanvraag voor een attest van het goudsmidenhuis. Deze acties gaan opnieuw gepaard met een renovatie van het pand. Een week lang worden metsers betaald en materiaal aangevoerd. De goudsmidenkamer krijgt een vensterkozijn met glazen vensters. Tevens wordt divers ijzerwerk, haken, 'hangsels' en een grendel gekocht. In 1581-82, net voor de intrede van de hertog van Alençon, wordt het dak van het neringhuis gerepareerd. Lieven van der Schelden, schilder in Gent, maakt in 1579-80 een wapenboek met de wapens van alle notabele personen van de stad, waaronder overdeken, schepenen, en dekens van de neringen.²³⁵ De goud- en zilversmeden betalen voor het schilderen van hun wapen de som van 30 Vlaamse groten. Wat betreft de werking van het ambachtshuis merken we, in vergelijking met de periode 1540-45, een gewijzigde situatie op. Na de Concessio Carolina had de nering weinig mid-

²³¹ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 5, f° 8 verso.

²³² S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 8, f° 2 recto.

²³³ E. De Busscher, *Recherches sur les peintres et les sculpteurs à Gand*, deel 2, Gent, 1866, p. 46.

²³⁴ V. Fris, *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925, p. 100.

²³⁵ E. De Busscher, *Recherches sur les peintres et les sculpteurs à Gand*, deel 2, Gent, 1866, p. 61.

delen en was zijn voorbestaan afhankelijk van de goodwill van Karel V. In 1577 zien we, naast de bovenvermelde uitzonderlijke gebeurtenissen, een nering met een stevige activiteit, die voor 62% van de uitgaven goed was. In datzelfde jaar werd een toename vastgesteld van de gemiddelde activiteitsgraad van de vrijmeesters naar 22,9%. Deze bestond uit diverse zaken, zoals het verkiezen door middel van kiesbussen, de eedaflegging, het snijden van de namen op de keurplaten, het houden van vergaderingen op diverse tijdstippen, het keuren van de goud- en zilverwaren, het houden van ommegangen en huisbezoeken, het laten opstellen van rekwesten en resoluties, onderhandelen met advocaten. Niet enkel deken en gezworenen ontvingen op het einde van het boekjaar hun vergoeding, maar ook de knaap, de klerk van de zolder, de baljuw en vanaf 1590 de hoofdman.

De religieuze werking van het ambacht ondergaat procentueel geen wijziging. Ze maakt net zoals in de periode 1540-45, 4% uit van de totale uitgaven. Toch kunnen we voor de periode 1577-84 enkele bemerkingsen geven. Met de installatie van het Calvinistisch regime in 1577 verkocht de nering de uitrusting van haar kapel.²³⁶ De rekeningen vermelden enkel voor dit jaar nog een uitgave voor een gezongen mis op maandag na Kerstmis 1578.²³⁷ Het zal duren tot in 1586 vooraleer het celebreren van de mis terug tot de uitgaven behoort.²³⁸ In de gehele nering van de goudsmeden waren er immers nog maar twee personen die het katholicisme aanhingen, zodat men in dit jaar geen gezworenen koos, omdat ze allemaal Geuzen waren. Twee goudsmeden werden als oproerstokers geverbaliseerd, nl. Willem Van der Kene en Claeys De Causmakere.²³⁹ De afstandname van de katholieke religie werkte ook een daling van de armenzorg in de hand. In de periode 1540-45 ging 4% van de uitgaven, of 588 Vlaamse groten, naar armenzorg. Voor de periode 1577-1583 zien we geen donaties. Pas in 1584 worden 336 Vlaamse groten uitgegeven ten verdienste van de armen, goed voor 2% van de totale uitgaven.

Met de komst van Alexander Farnese, prins van Parma, kreeg het oude politieke regime zijn prestigieus karakter terug. Zijn blijde intrede in Gent was gepland op 30 november 1584, maar het zou nog drie jaar duren vooraleer hij op 9 augustus 1587 in Vlaanderen arriveerde.²⁴⁰ Het gevolg was dat de ambachten opnieuw werden ingeperkt. Ze waren van overheidswege verplicht om de tijdens

²³⁶ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 5, f° 4 verso.

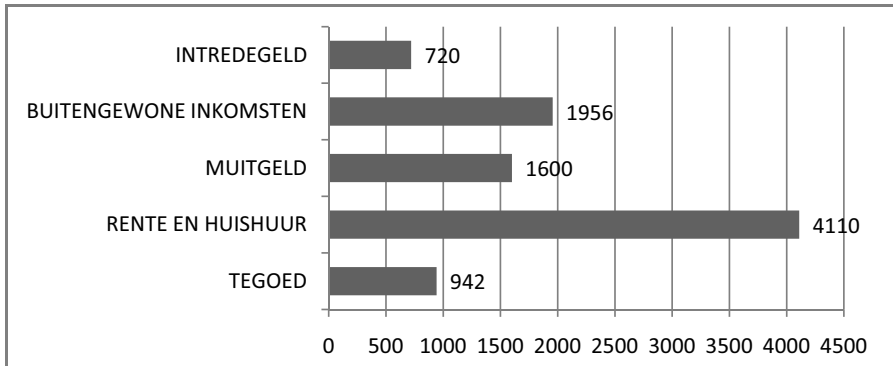
²³⁷ Ibid, f° 1 recto.

²³⁸ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 11, f° 1 verso.

²³⁹ J. Van den Vivere, *Chronijcke van Ghendt*, Gent, 1885, p. 244.

²⁴⁰ E. De Busscher, *Recherches sur les peintres et les sculpteurs à Gand*, deel 2, Gent, 1866, p. 18.

de Beeldenstorm en de Calvinistische Republiek verlaten en verwoeste altaren terug op te richten (zie Grafiek 10).²⁴¹

Grafiek 10: Gemiddelde inkomsten voor de periode 1586-1598, uitgedrukt in procent Vlaamse groten.

Wat de inkomsten betreft voor de periode 1586-98 daalt het aantal renten terug daalt naar drie. Na 1591 wordt de rente aangevuld met de verhuur van 3 panden en de kelder van het ambachtshuis.²⁴² Door een daling van het tegoed op de rekening en de buitengewone inkomsten, staan de renten toch nog in voor 44% van de totale inkomsten.

Het aantal leden dat muiltgeld moet betalen ondergaat een forse wijziging. We zagen in de periode 1577-84 reeds een daling van 25 naar 20 winkels. In de periode 1586-98 zet deze daling zich verder. In 1586-87 betalen 10 meesters muiltgeld, waarvan 2 met een knaap.²⁴³ Net deze twee vrijmeesters met een knaap, Pieter van Hove en Joris Van de Velde, komen in 1589-90 te overlijden. De weduwe zet de winkel voort.²⁴⁴ Ook mochten zij leerjongers aanwerven. Dit aantal blijft verder ongewijzigd. Het muiltgeld blijft tussen 1586 en 1591 laag, nl. 20 Vlaamse groten. In 1591-92 wordt dit bedrag verhoogd naar 100 Vlaamse groten.²⁴⁵ Zo staat het muiltgeld voor de periode 1586-98 in voor 17% van de totale inkomsten. Het intredegeld wordt teruggebracht naar 240 Vlaamse

²⁴¹ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 157.

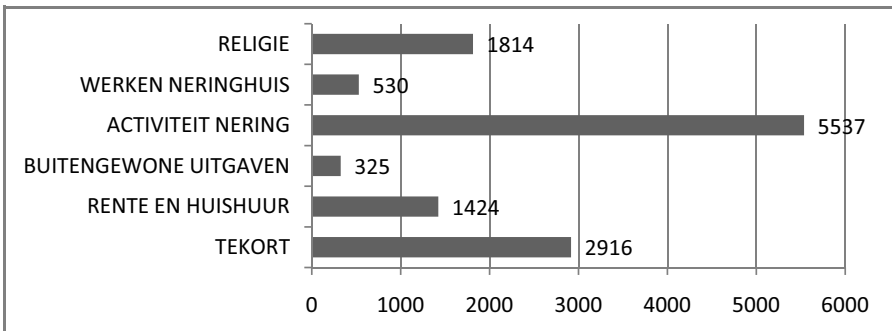
²⁴² S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 13, f° 1 recto.

²⁴³ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 8, f° 1 recto.

²⁴⁴ De weduwe van een goudsmid kon immers de winkel van haar echtgenoot vrijmeester blijven voortzetten met behulp van een zoon – tot deze zelf vrijmeester werd – of met vreemde gezellen. Zie D. Schlugleit, *De Antwerpse Goud- en Zilversmeden in het corporatiefstelsel*, Wetteren, 1969, p. 63.

²⁴⁵ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 14, f° 1 verso.

groten. Slecht 1 goudsmid koopt het vrijmeesterschap, Cornelis Van Dijck. De buitengewone inkomsten worden verklaard vanuit de verkoop van juwelen, ter waarde van 120 Vlaamse groten, de verkoop van een partij boskolen, ter waarde van 860 Vlaamse groten, en een terugbetaling van de nering van de Grauwwerkers, ter waarde van 1200 Vlaamse groten (zie Grafiek 11).

Grafiek 11: Gemiddelde uitgaven voor de periode 1586-1598, uitgedrukt in procent Vlaamse groten.

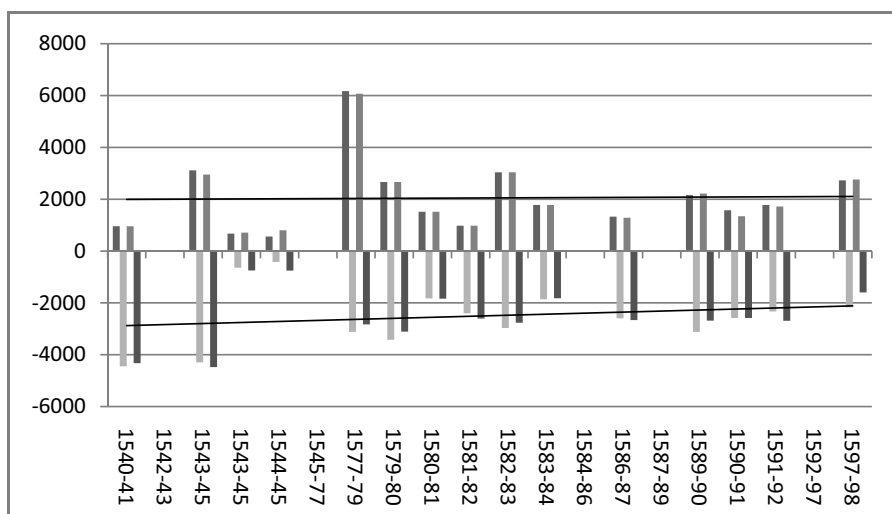
In de periode 1586-98 gaat 11% van de uitgaven naar het betalen van rente (zie Grafiek 11). Het gaat enerzijds om de grondrente van het goudsmedenhuis, ter waarde van 240 Vlaamse groten, in het voordeel van Gillis de Ruddere. Anderzijds wordt aan Jusaert Van der Haeghen, ontvanger van Sint-Baafs, een landcijns betaald van 120 Vlaamse groten per jaar, en dit voor de laatste 8 jaar. Blijkbaar had men deze rente niet meer betaald sinds de installatie van het Calvinistisch regime. Na de reconciliatie eist de ontvanger van Sint-Baafs het bedrag op van de periode 1581 tot 1589.²⁴⁶ Een aanhoudend negatief saldo op de rekeningen tussen 1584 en 1597, en bijgevolg de terugbetaling van deze bedragen aan de afgaande overste, maakt voor deze periode bijna een vierde uit van de totale uitgaven. Het neringhuis ondergaat een aantal kleine herstellingen. De keuken van het goudsmedenhuis krijgt een glazen venster in 1586, en de luifel wordt verhangen en omhooggetrokken in 1589-90. In 1590-91 wordt de greppel voor het ambachtshuis gerepareerd. In 1586 wordt een tafel, een schabellenbank en een tresoor aangekocht voor in de keurkamer te stellen.²⁴⁷

²⁴⁶ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 12 bis, f° 2 recto.

²⁴⁷ S.A.G., ongenummerde reeks 182, doos 8, document 11, f° 1 verso.

De activiteit van het ambachtshuis gaat rustig verder en is goed voor 44% van de gemiddelde uitgaven. We zien enkel de basisactiviteiten in de rekeningen van de nering terugkeren, zoals het kiezen, het snijden van de namen op de keurplaten, enkele vergaderingen en de uitbetaling van het loon. Hier dient gezegd te worden dat vanaf 1585 geen deken meer aan het hoofd van de nering staat maar een hoofdman of overste. Na reconciliatie werd Pieter Vrancke aangesteld als hoofdman. Dit waren over het algemeen gereputeerde burgers en edellieden.

Na de reconciliatie dient de nering zijn religieuze diensten weer aan te vatten en het altaar te herstellen. Daarom wordt in 1586 een uitgave gedaan, door Adriaan Van Hulthem, om het altaar te repareren.²⁴⁸ In 1590 wordt het venster van de kapel hersteld. De kapel wordt terug aangekleed, en op Pinksteren, Sacramentsdag, Maandag na Kerstdag en de drie dagen van Sint-Elooi worden gelezen en gezongen missen georganiseerd. De religieuze uitgaven maken in de periode 1586-98, 15% van de totale uitgaven uit. De armenzorg is in deze periode volledig weggevallen.

Grafiek 12: Inkomsten en uitgaven voor en na herrekening, met trendlijn in de periode 1540-98.

Besluitend kunnen we zeggen dat het ambacht van de goud- en zilversmeden zich moest stand houden in drie moeilijke perioden. Na de *Concessio Carolina* werd het al zijn rechten en inkomsten (officieel) ontnomen, en gebeuren voor

²⁴⁸ Ibid., f° 2 recto.

deze periode de grootste uitgaven. Na bijna veertig jaar zien we dat het ambacht zich terug heeft opgewerkt. Het niveau van vóór de Concessie werd echter niet meer behaald. Daar de meeste goudsmiden in de periode 1577-79 het Calvinisme aanhingen, krijgen we een relatief stabiele activiteit met een lichte afname van de kosten. Met de reconciliatie valt het ambacht terug op zijn basisactiviteit. Niettegenstaande het aanhoudende verlies gedurende de hele periode 1540-98, zien we op de bovenstaande grafiek 12 toch een evolutie. Het ambacht heeft stand gehouden in een moeilijke eeuw. Een lichte stijging van de inkomsten is waarneembaar tegenover een sterkere daling van de uitgaven. In het jaar 1598 sluit de nering af met een positief saldo. Het is het begin van een nieuwe periode, die zal ingehuldigd worden door de Blijde Intrede van de Aartshertogen Albert en Isabella op 28 januari 1600.²⁴⁹

5. Wie waren de voornaamste opdrachtgevers van de goudsmiden?

In de 15^e eeuw leefde de burgerij, het hof en de kerk naar Europese normen in hoge welstand.²⁵⁰ Dank zij hun welvaart, kon tijdens de eerste helft van de 15^e eeuw aan het hof en in de steden een geweldig vertoon van praal plaatsvinden in de vorm van luisterrijke feesten en optochten die de vorsten of de steden regelmatig inrichtten. Er is weinig overgebleven uit de periode van vóór de godsdienstoorlogen om nog een inzicht te krijgen in de enorme productie van die laatste tweehonderd jaar (1369-1566). Wat niet tijdens de Beeldenstorm is ten onder gegaan gaat in latere tijden toch verloren en niet in het minst tijdens de Franse Revolutiedagen van 1794. Het aantal goudsmidenateliers van Gent, Antwerpen, Brugge en Brussel samen overschrijden ruim de 200, de hofsmeden niet te na geteld. Dat is veel voor de toenmalige bevolking. Het wijst erop dat het geheel van cliënteel, hof, adel, kerkelijke prelatuur, overheid, corporaties en burgers met de regelmaat van de klok bestellingen plaatsten.

Op goud, zilver en edelstenen rust een symboliek van duizenden jaren. Goud wordt vereenzelvigd met macht en rijkdom, met het koningschap. Reeds bij de Merovingen was het goud het voornaamste roerend bezit van de koning. Hij liet de munt slaan en gaf de geschenken aan kerk en adel. Goud is ook de koningskroon, het heft van het zwaard, de sacrale ring. Het is dan ook zeker dat de eerste opdrachtgevers aan het hof moeten gezocht worden. Versieringen van wapens,

²⁴⁹ G. Celis, 'De blijde inkomsten der graven van Vlaanderen', in: *Geschiedkundige bijdragen*, 1 (1919), p. 7, 14.

²⁵⁰ P. Lacroix, *Histoire de l'Orfèvrerie*, Parijs, 1850, p. 80.

mantelspelden, armbanden, helm en paardentuig, drinkbekers en wijnkannen, zullen, benevens sieraden voor de vrouwen, in onze gewesten de eerste profane opdrachten geweest zijn. Ook in genoemde periode zijn de Gallo-Romeinse herenboeren reeds als opdrachtgever bekend. Sint-Eligius werkte als kind in een edelsmidatelier van een landeigenaar.²⁵¹

De afzetmarkt voor goud en zilver gaat zich langzaam verbreden naarmate het hof omvangrijker wordt, de erfadel ontstaat, kooplieden zich verrijken, kerken en kloosters gebouwd worden. De ontwikkeling van het religieus zilver is sterk gerelateerd aan het overheids-goud. Het waren immers koningen en koninginnen die het financieel mogelijk maakten om kloosters en abdijen te stichten. De abdij van Clairvaux zal kort na haar stichting in 1122 reeds 68 nieuwe kloosters oprichten.²⁵² Al deze abten vertoefden weldra in prinselijke abtswoningen waar het tafelzilver met hun waardigheid in verhouding stond. De verspreiding van het christendom en de ontwikkeling van de feodaliteit gaan hand in hand. Dit had tot gevolg dat men tot in de verste uithoeken van het land gemeenschappen vindt met een baronie, een kerk en een klooster. Kerkelijke en wereldlijke macht worden de grote opdrachtgevers van de edelsmeden.

Bij de verzelfstandiging van de steden in de 13de eeuw komen daar nog drie categorieën bij: de patriciërs-poorters, de corporaties en de stedelijke overheid. Mettertijd gaan nieuwe gebruiken in eet- en drinkgewoonten aan het hof voor een ontwikkeling zorgen van het profaan zilver. Er komen zilveren messenhechten, zoutvaten, taartenschotels en koekenmandjes bij. Er werd reeds verwezen dat Filips de Stoute en Jan zonder Vrees aanzienlijke sommen geld uitgaven aan edelsmeedwerk. Filips de Goede en Karel de Stoute schijnen hier nog een veelvoud van besteed te hebben.²⁵³ Bij het huwelijk van Filips de Stoute zou zijn schoonvader Lodewijk van Male talrijke bestellingen geplaatst hebben bij de Gentse goudsmeden, o.a. bij Gilles Du Wees, Fleurkin Vilain en Baudewijn Goethals.²⁵⁴ We verkeren dan in een kapitalistische omgeving waarin het profaan en religieus zilver reeds sterk toegenomen is.

De talrijke inventarisstukken die bewaard bleven, na de dood van Karel de Stoute in 1477, getuigen van een groot aantal verzamelde schatten aan edelsmeedwerk in goud en zilver, waaronder: 167 gouden kapellen; 60 gouden vaat-

²⁵¹ P. Parsy, Saint Eloi, in: *Les Saints*, nummer 56, Parijs, 1923, p. 23.

²⁵² J.C. Groot ed., *Encyclopedie van het Katholicisme*, Amsterdam/Brussel, 1959, p. 236.

²⁵³ P. Lacroix, *Histoire de l'orfèverie*, Parijs, 1850, p. 82.

²⁵⁴ P. Eeckhout, Tent. Cat. Gent, *1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, p. 249; P. Deshaines, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le 15e siècle*, Rijsel, 1886, p. 478, 487, 504, 508, 522.

bekken; 48 schotels en bekers in kristal; serpentijn; albast en schildpad met goud bezet; 26 bekers in nieuw en verguld zilver; 10 zilveren ‘tafelschepen’, dé belangrijkste pronkstukken voor de versiering van de tafel;²⁵⁵ 17 bonbondoosjes en 69 kommen, 57 tassen en 68 flessen in nieuw en verguld zilver; 48 waterkanen; en nog veel meer.²⁵⁶ Bij het huwelijk van Margaretha van York met Karel de Stoute te Damme in 1468, draagt zij een gouden kroon met edelstenen. Een edeldame krijgt bij haar huwelijk een complete uitzet, waaronder juwelen, sieraden en persoonlijke accessoires in zilver. Op het oudst bekende portret van Maria van Bourgondië als jong meisje zien we een prachtig halssnoer en dito speld op de hoofdkap.²⁵⁷ In 1504 levert Cornelis de Bont een zilveren flacon met lederen omhulsel bestemd voor Filips de Schone wanneer hij op jacht vertrekt.²⁵⁸

De portretkunst kan ons een beeld geven van het geproduceerde edelsmeedwerk. Op een portret van Margaretha van Oostenrijk als jong meisje zien we een prachtige hanger aan een halsbandje.²⁵⁹ Het karaktervol portret uit 1524 van de negentienjarige Maria van Hongarije, toont een sober maar uiterst kunstvaardig halssnoer.²⁶⁰ De in goud gezette parels van de staatsiekledij van Margaretha van Parma, geschilderd door Tobias Stimmer, toont temeer dat het hof de opdrachgever is van uitzonderlijke stukken. Wat bij de vorstelijke portretten telkens weer opvalt is de onwaarschijnlijke harmonie tussen kledij en juweel. De kleuren van de stoffen en bestiksels worden a.h.w. nagebootst in het juweel.

We kunnen ons voorstellen dat zulke hertogelijke bestellingen alleen aan de beste goudsmeden werden toevertrouwd en dat eens men zijn naam gevestigd had, kon rekenen op een positie als hofleverancier. In deze vrome tijd waren aan elk hof ook getijdenboeken aanwezig. De sloten die hieraan bevestigd waren werden waarschijnlijk in abdijen zelf, waar het scriptorium gevestigd was, gesmeed. De Gulden Vlies ketting in het bezit van de familie De Croy, symbool van de Bourgondische eenheid en onderlinge verbondenheid is in zijn eenvoudige opvatting nochtans een van de meest indrukwekkende creaties van een Vlaamse goudsmid (Jean Peutin uit Brugge).

Een pronkschild, die een apotheose van Karel V voorstelt, een herdenkingsmedaille van de slag van Pavia, een funeraire keizerskroonhelm met rondschild

²⁵⁵ Gemeentekrediet van België, Tent. Cat. *Schatten op tafel*, Brussel (Passage 44) 1984, p. 151.

²⁵⁶ E. Marchal, *La sculpture et les chefs-d'œuvre de l'Orfèvrerie Belges*, Brussel, 1895, p. 226.

²⁵⁷ W. Prevenier & W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 256.

²⁵⁸ V. Van der Haeghen, ‘Enquête sur la vie et les oeuvres de Corneille de Bont’, in: *Annales du XXI Congrès*, deel 2, Luik, 1909, p. 148.

²⁵⁹ D. Eichberger, Tent. Cat. *Dames met Klasse*, Mechelen (Lamot) 2005, p. 143.

²⁶⁰ H. Soly e.a., *Karel V 1500-1558, De keizer en zijn tijd*, Antwerpen, 1999, p. 52.

en treurzwaard voor de herdenkingsdienst van de overleden keizer in Augsburg, pronkharnassen met goudplaatjes afgeboord.²⁶¹ Naast orders voor eigen gebruik plaatst het hof ook bestellingen om aan de voortdurende nood van geschenken te voldoen. Het was immers gebruikelijk dat de hoge bezoekers een waardevol geschenk aangeboden kregen, dat ambassadeurs op hun verplaatsingen geschenken meedroegen. Ook de veelvuldige passages van het hof langs abdijen en kloosters waren vergezeld van giften.

De ‘adel’ die zich altijd op de smaak van het hof geïnspireerd heeft zal ook voor de grote gelegenheden van geboorte, verjaardagen, huwelijk of de intrede van een dochter, de gepaste bestellingen plaatsen bij de edelsmeden. Het meisje wordt uitgehuwelijkt met een bruidschat die het vermogen van haar vader weerspiegelt. Ook een intredende kloosterlinge heeft recht op een bruidschat welke aan het klooster geschonken wordt. Bij de eerste mis van een priester wordt eveneens een geschenk in zilver voorzien. Vrijwel alle edellieden bezaten blanke wapens die door edelsmeden versierd werden met goud en zilverinleg, met gravures en fijne draadwindingen. Het foedraal van de steeds aanwezige dolk was kunstig bewerkt. De adellijke verblijven waar jacht en feestmaaltijden gegeven werden beschikken over serviezen voor een groot aantal genodigden. Bij zijn terugkeer uit het H. Land in 1451, ontving Adolf van Kleef een dozijn zilveren schalen.²⁶² Deze uitingen van welstand zullen door de steeds rijker wordende poorterfamilies overgenomen worden. Hof en adel waren een onuitputtelijke bron voor opdrachten.

Een voor de edelsmid belangrijk cliënteel ontwikkelt zich bij de opkomst der stedelijke macht. De stad is grotendeels in handen van de rijke koopliedenburgerij, een stadsadel die in steeds grotere huizen zich meer comfort en luxe kan veroorloven. Bij de verkoop van de inboedel van de stadsontvanger Jan van Melle in 1477 zien wij het hoogste bedrag staan voor juwelen, 11.069 Vlaamse groten, gevolgd door huisraad in zilver en goud, 6.557 Vlaamse groten; samen goed voor 47% van de inventaris.²⁶³

Aan de hand van de inventaris van Gillis Van der Beke, gestorven te Gent in 1561, kunnen we ons een beeld vormen welke juwelen een dame uit de Gentse stedelijke elite in bezit had.²⁶⁴ De juwelendoos van zijn echtgenote bestond uit twee grote gouden kettingen en een kleine, twee korallen Paternosters en twee Paternosters met verguld kruis en tussentekens, twee ringen ingezet met robij-

²⁶¹ Ibid., p. 420, 430.

²⁶² F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, deel 7, Gent, 1882, p. 364.

²⁶³ W. Prevenier & W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 256.

²⁶⁴ S.A.G., reeks 332, minuten van staten van goederen, doos 1, map 6, inventaris van Gillis Van der Beke, 1561.

nen, één ring ingezet met een parel, diverse edelstenen zoals koraal, granaatsteen en diamant, twee gouden hartjes, drie gouden knopjes voor een halsband, gouddraad en een gouden tandenstokertje. In de inventaris van Geertruydt Stroovers, weduwe van Jan de Walens, gestorven in 1565, merken we een ronde witte doos op, met parelknoppen, zilveren schuttershaken, vergulde knoppen, een busje met parels, zes kralen en zilveren Paternosters met vergulde tussentekens, gouden crucifixen, en voorstellingen van de H. Johannes en het Agnus Dei.²⁶⁵ Verder zien we nog een zilveren voet van een glas en een met zilver beslagen riem. De inventaris van Juliane van Watervleet, gestorven in 1592, geeft melding van een zilveren schuttershaak, een zilveren vingerhoed en zilveren spelden, gouddraad en een gouden pincet.²⁶⁶ Enkele gebruiksvoorwerpen zien we in de inventaris van Lonaert Van den Moere, gestorven in 1594.²⁶⁷ Het maakt melding van een zilveren bierkroes, een zilveren kop en een zilveren bel in een glas.

De 'stad' was eveneens goede klant bij de Gentse edelsmeden. Bij de verschillende Blijde Intreden dragen goudsmeden het geschenk dat de stad aan de vorst aanbiedt. Het is een symbool van eerbetuiging, van dankbaarheid, ook van berekening.²⁶⁸ De geboorte van Karel V op 24 februari 1500 in het Prinsenhof te Gent was een gelegenheid voor de stad om een massief zilveren schaalmodel van een pronkschip te geven als geschenk. De doopplechtigheid op 7 maart werd op doek vastgelegd door een anonieme Vlaamse meester. Het schilderij stelt de doopstoet voor waarbij de baby werd gedragen door zijn meter en overgrootmoeder de hertogin van York, weduwe van Karel de Stoute.²⁶⁹ Voor eigen gebruik liet de stad zilveren zegelmatrijzen maken waarvan er twee bewaard zijn in het STAM.²⁷⁰ Van Jan van Hauweghem is een beker uit 1532 nog te zien in het kasteelmuseum van Norwich, Engeland (afbeelding 7). Ook de hechtsel der schalmeiers van Cornelis de Bont uit 1483 (afbeelding 8), en latere kopieën door Cornelis Bauwins (afbeelding 6), Adriaan van Hulthem (afbeelding 10) en Jan Du Wees (afbeelding 9), worden in het STAM bewaard.²⁷¹ De stad voorziet ook de stadsmuzikanten van de nodige instrumenten. Zo zijn in 1482-83 door Jan Bauwins en in 1538-39 door Jan Du Wees de zilveren schuiftrumpetten gele-

²⁶⁵ S.A.G., reeks 332, minuten van staten van goederen, doos 1, map 8, inventaris van Geertruydt Stroovers, echtgenote van Janne de Walens, 1565.

²⁶⁶ S.A.G., reeks 332, minuten van staten van goederen, doos 5, map 50, inventaris van Juliane van Waterleet, 1592.

²⁶⁷ S.A.G., reeks 332, minuten van staten van goederen, doos 7, map 38, inventaris van Lonaert Vanden Moere, 1594.

²⁶⁸ P. Eeckhout, *Tent. Cat. Gent, 1000 jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, p. 247.

²⁶⁹ H. Soly, *Karel V, 1500-1558, De keizer en zijn tijd*, Antwerpen, 1999, p. 448.

²⁷⁰ *Ibid.*, p. 249.

²⁷¹ *Ibid.*, p. 249.

verd. Pieter de Coninc leverde in 1540 ‘zes zilveren trompetkins’. In het British Museum te Londen bevindt zich een beker met deksel van verguld zilver en smaltwerk, waarschijnlijk in de late 15de eeuw te Gent gemaakt, en dat heeft toebehoord aan Joos van Ghistele, schepen en baljuw in de stad tussen 1477 en 1492.²⁷² Maar ook het kostuum van de trompetters en cimbaliers was rijkelijk versierd met zilveren knopen.²⁷³ De schepenen zwoeren hun eed op het kruis van Sint Blasius. Elk jaar te half-oogst werd het kruis van de krocht van de Sint-Janskerk naar het schepenhuis overgebracht en werd de schepeneed hernieuwd. De oudste getuigenis daarvan is 1322.²⁷⁴

De stedelijke elite was grotendeels verenigd in gilden en religieuze broederschappen, die een geheel nieuw gamma voorwerpen deed ontstaan. In Gent bestonden vijf schuttersgilden die de drie standen van de bevolking tot leden hadden. De twaalf provisors van de Sint-Jorisgilde werden uit de drie leden der stad gekozen: poorters, wevers en neringen.²⁷⁵ Bij jaarlijkse prijskampen en schietingen voorzag de stad ook in prijzen en trofeeën welke uit zilver waren vervaardigd. Rondtrekkende boden die een jaarmarkt of schieting gingen aankondigen droegen een borstplaat van verguld koper met het insigne van hun gilde, bijvoorbeeld de Sint-Jorisgilde. Overal waar zij kwamen werd hun onderdak en voedsel verstrekt en hier en daar werden zelfs kleine zilveren geschenken gegeven.²⁷⁶ De prijsschietingen waren gedurende de middeleeuwen bij de meeste gilden in gebruik. In navolging van de oude ridderspelen waar vorsten en edellieden de palm der behendigheid betwistten, werden zij de volksfeesten bij uitstek. Het gemeentebestuur van Moerbeke is in het bezit van een prachtige midden 16de-eeuwse breuk van de Sint-Sebastiaansgilde van Moerbeke-Waas gemaakt door de Gentse edelsmid Goris van Alfen en gedateerd 1525.²⁷⁷

Het eerste schietspel waar de Sint-Jorisgilde van Gent verscheen greep plaats in 1408 te Oudenaarde en werd genaamd ‘het Landjuweel’ omdat er juwelen en andere voorwerpen in zilver werden uitgelooft. In de lijst van de bekende keizers, koningen en overdekens van het groot Sint-Jorisgilde vinden we de namen terug van de volgende goudsmeden: Jan van Sicleers (1439), Ghijsbrecht Van

²⁷² J. Decavele, *Gent, Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 329.

²⁷³ F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*, deel 1, Gent, 1882, p. 557-558.

²⁷⁴ *Ibid.*, p. 276, 277.

²⁷⁵ Ph. Blommaert, *Over ambachtsgilden en neringen te Gent*, Gent, 1840, p. 14.

²⁷⁶ *Ibid.*, deel 2, p. 133.

²⁷⁷ Catalogus van de tentoonstelling ‘Gents zilver in Laarne. Magie van de edelsmeedkunst III’, Kasteel van Laarne, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 2009, pp. 53-55; F. De Potter & J. Broeckart, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Gent, 1864-1870*, heruitgave 1993, deel 5, p. 46-47.

der Schueren (1495), Lieven de Buc (1536) en Lieven d'Herde (1520). Op de schieting won de gilde van de stad Gent de eerste prijs, bestaande uit twee zilveren kannen ter waarde van 18 pond. Ook de boden die naar de steden werden uitgezonden om de schutters uit te nodigen om deel te nemen aan de schieting werden door de magistraat van die stad met rijke geschenken, waaronder juwelen, zilverstukken of munten, begiftigd. Bij hun terugkeer bezorgden zij aan het gildebestuur een lijst van de ontvangen geschenken. Deze omvatten zilveren schalen, een vierde van een gouden nobele (munt), een zilveren munt, een schep, een zilveren staf, een schild, twee ridders (gouden munt), een leeuw, een kroes, een zilveren pauw en twee kannen wijn. Toen de vorst met zijn hofhouding aan de schieting deelnam werden ook allerlei zilveren prijzen uitgedeeld, waaronder eveneens zilveren potten, zilveren fonteinpotten, zilveren kannen, en zo meer. De rederijkers vielen eveneens in de prijzen voor het best opgevoerde spel in de Nederlandse en Franse taal.²⁷⁸ De statuten van de Sint-Jorisgilde van 1416 bepalen dat alle juwelen dienden vervaardigd te worden in '*vlaemschen maercen, 6 oncen voor elke marc of betre*', gegraveerd met het wapen van de Sint-Jorisgilde en van de stad Gent, en dat in dit juweel goud noch werk mag worden aangerekend.

Naast het zilver van '*de gildekamer*' moet ook het edelsmeedwerk van de *gildekapel* tot hun inventaris gerekend worden. In de gildekamer worden de gildebreuken bewaard, halskettingen die op officiële gelegenheden gedragen worden alsook de draagtekens, gildepenningen, standaarden met zilveren versierselen op de top, trofeeën, doelwijzers voor de schutters. Ook de drieënvijftig kleine neringen hebben gelijkaardige bezittingen. Tijdens de veiling van de 1400 geconfisceerde voorwerpen tussen 28 en 30 juni 1540 hadden 27,5% van de voorwerpen betrekking op profaan en religieus zilverwerk. Van het zilveren drink- en eetgerei nemen de zilveren kannen en schalen een belangrijke plaats in. Bij de vele Gentse corporaties was het immers een traditie dat een nieuwe meester een drinkschaal aan het ambacht schonk. Voor de intrede van de meester in het goudsmedenambacht was dit niet anders. De kostbaarste voorwerpen die de ambachten bezaten waren uit edelmetaal vervaardigd, voornamelijk uit zilver. Zij droegen het meest bij tot het sociale prestige van het ambacht.²⁷⁹ Deze vaststelling afgeleid uit de confiscatierekeningen van de 16de eeuw zullen zeker relevant geweest zijn voor de corporaties van de 15de eeuw tijdens de bloeiperiode van het goudsmedenambacht. Van Cornelis Bauwens is een draagteken in ver-

²⁷⁸ F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, deel 2, Gent, 1884, p. 144-160.

²⁷⁹ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, pp. 109-118.

guld zilver van de nering van de Zoetwatervissers bewaard in het STAM.²⁸⁰ In particulier bezit is nog de vermoedelijke halsketting van de goudsmiden bewaard van ca. 1465-85, ook uit massief zilver vervaardigd. De zestien schakels stellen de verschillende fasen der zilverbewerking en ambachtsgebonden taferelen voor vanaf de ontginning. In het neringboek der tapijtwevers, ook bewaard in het STAM, staat een opgave van het zilverwerk en juwelen die de corporatie toebehoorde, voornamelijk bestaande uit een zilveren kelk, kazuifels en verguld laken, twee grote kandelaars en een groot neringteken.²⁸¹ Joseph Casier geeft een interessante beschrijving van de halsketting van de Sint-Sebastiaansgilde van Hulst met het wapen van de abt van Baudeloo.²⁸²

'*Kerken, kloosters en abdijen*' zijn al van in de vroege middeleeuwen opdrachtgever van een waaier van cultusobjecten: kelken, cibories, monstransen, wierookvaten, patelen, misampullen, chrismatoria, reliekhouders, koorlezenaars en kandelaars, olielampen, offerschalen, tabernakeldeuren en kruisbeelden, kazuifels en sluitstukken voor koorkappen, medailles en dankschilden in zilver voor de bedevaarders en de zieken die genezing bekwamen. Een inventaris van de Sint-Baafsabdij van 1482 vermeldt 165 cultusobjecten. Wat daarvan overbleef is het enige sluitstuk van een koorkap van abt Lieven Hugenois (1517-35, afbeelding 11), thans in het Louvre in Parijs.²⁸³ De inventaris van de Sint-Pietersabdij van 1547 is al even sprekend en vermeldt rijk borduurwerk, zilveren haken en sluitspelden. In de nacht van 24 op 25 augustus 1578 werd de Sint-Pietersabdij geplunderd, en naast de enkele verborgen reliekhouders bleef niet veel meer over. Op 7 december 1481 maakt Cornelis de Bont een prachtig Mariabeeld geheel vervaardigd uit zilver en goud voor de bisschop van Doornik, kardinaal Ferry de Cluny. Het beeld is vakkundig geciseleerd en rijkelijk van parels voorzien. Het voetstuk, verdeeld in zes compartimenten, stelt taferelen voor uit de '*Boodschap aan Maria*'.

De gedwongen confiscatie van 1578 was na de Beeldenstorm de tweede slag voor het kerkzilver. Uit een inventaris van 1579 blijkt dat 35 religieuze instellingen en 82 parochiekerken van Gent en omstreken 943 zilveren cultusobjecten hebben ingeleverd. Onder de beslaggoederen bevonden zich het reliekschrijn van de Heilige Amalberga en dat van de Heilige Bertulus uit de Sint-Pietersabdij. Uit

²⁸⁰ J. Decavele, *Gent, Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 352.

²⁸¹ Ph. Blommaert, *Over ambachtsgilden en neringen te Gent*, Gent, 1840, p. 21.

²⁸² J. Casier, 'Un collier de gilde aux armes d'abbés de Baudeloo', in: *Bulletin de l'académie royale d'archéologie de Belgique* (1925) Antwerpen.

²⁸³ G. Declercq, Tent. Cat. *Ganda & Blandinium, de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent (Sint-Pietersabdij) 1997-98, p. 206-207.

de Sint-Baafskerk verdwenen de reliekschrijnen van de Heilige Livinus en de Heilige Bavo.²⁸⁴ In de Sint-Jacobskerk vinden we nog een chrismatorium in de vorm van een koffertje met bol deksel van Jacob Weins, gedateerd 1553 (afbeelding 12).²⁸⁵ Het chrismatorium van Cornelis de Bont in de vorm van een kleine gotische kapel is thans in het Louvre in Parijs. Het is een wonder dat het retabel van het Lam Gods van de gebroeders Jan en Hubert van Eyck tot ons gekomen is. Goud, zilver en edelstenen zijn er verbluffend voorgesteld. Het werpt een licht op de hoge graad die werd bereikt in het ambacht en het kunstenaarschap in de Bourgondische periode. Het laat ook zien hoe religieuze en profane edelsmeedkunst met elkaar verweven zijn. Het is een ware staalkaart van hofedelsmeedkunst waar men een religieus karakter aan gegeven heeft. De kroon van Maria is een kroon die alleen in de hemel gedragen wordt. Van Eyck is hier een ogenblik een goddelijk geïnspireerde edelsmid geweest. De lilies op de kroon van Maria symboliseren haar maagdelijkheid. Alle accessoires zijn qua kleur op elkaar afgestemd zoals in de reeds vernoemde Bourgondische portretten. We mogen stellen dat de Bourgondische cultuur inzake kunst en kunstambachten het toppunt van menselijk kunnen en artistiek voelen heeft bereikt en dat onze edelsmeden hieraan in ruime mate deelachtig waren.

Slotwoord

Met deze bijdrage werd een beeld geschetst van de loopbaan die de Gentse goudsmid aflegt, binnen de 15de en 16de eeuw, vanaf zijn intrede als leerknapp. Hier en daar ontdekten we enig wedervaren uit hun bestaan. De weerslag van de sociaal-economische en politiek-institutionele gebeurtenissen waren voelbaar in hun persoonlijk leven en dat van het ambacht. Hun leven speelde zich af binnen het corporatief stramien. Zij waren devote volgelingen van Sint-Eligius die ook een weldoener van de armen was. Zij namen deel aan de Heilige Sacramentsprocessie en tot aan de ingreep van de *Concessio Carolina* aan het Auweet. Ze hechtten veel belang aan de plaats die ze in de stedelijke en corporatieve hiërarchie innamen. Een positie bekleeden bovenaan deze rangorde gaf hen immers een gevoel van superioriteit. We zagen dat het goudsmedenambacht de 17de plaats innam binnen de hiërarchische indeling van de 53 neringen. Voor de goudsmeden komt die 17de plaats overeen met de 16de plaats die zij bekleedden in de rangorde van hun globale materiële rijkdom in 1540. Wat de economische rang-

²⁸⁴ Ibid., p. 207-208.

²⁸⁵ J. Decavele, *Gent, Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 331.

orde betreft nemen zij voor diezelfde periode een tussenpositie in samen met de schilders (van 50412 Vlaamse groten).²⁸⁶

De lijst van het jaar 1400 was het vetrekpunt voor het onderzoek. Het zijn mannen die de wapenstrijd tegen de Fransen nog vers uit het volksgeheugen voortvertelden, de kleinkinderen van de Artevelden. Zij leefden in de prille Bourgondische Nederlanden, maar waren nog echte middeleeuwers die onvermoeibaar hun privileges bleven verdedigen, met meer dan gewone rebelse karaktertrekjes.

Van die vestiging van het Bourgondisch hof, het opkomende patriciaat, een toenemende handelsbedrijvigheid en een sterk christelijke samenleving hebben zij kunnen profiteren. Het was hun dagelijks brood, voor sommigen de welstand die van vader op zoon overging. Aangezien voor menig goudsmid het ambacht zo sterk een familiale zaak was, was de overlevingskracht ook groter, de toekomst van het meesterkind stond immers op het spel.

Vooral met betrekking tot de *aanwervingspolitiek* werd de intrede geregeld ter bescherming van de vrijmeesterkinderen en de bloedverwanten. Om het hoofd te bieden aan uitzonderlijke opdrachten zullen zij, al dan niet, meer of minder leerknappen, meesterkinderen, meesters of vreemdelingen in dienst nemen. Uit het onderzoek naar de loopbaan van de goudsmid werd vastgesteld dat:

- ♦ De leerknapp mits het betalen van zijn intredegeld een degelijke opleiding kreeg bij een bekwaam en vaak vermaard goudsmid, waarbij de leertijd kon verschillen naargelang het werk en de gemaakte vorderingen.
- ♦ De vrijmeester zijn vakmakschap diende te bewijzen door het afleggen van een meesterproef waarna hij mits het betalen van duur intredegeld het vrijmeesterschap bekam en een meesterteken mocht slaan. Wie buiten de stad had geleerd of vreemdeling was moest meer betalen. Dit intredegeld werd na de *Concessio Carolina* in 1540 en na de reconciliatie van 1584 teruggebracht op 240 Vlaamse groten.
- ♦ Dat op basis van de instroom van 2 leden per jaar het aantal actieve vrijmeesters tijdens de 15de eeuw werden getraceerd en de hiaten in de ledenlijst werden ingevuld.
- ♦ Dat bepaalde factoren die aanwervingspolitiek van leerknappen, meesterkinderen en meesters hebben beïnvloed
- ♦ Dat na het behalen van het meesterschap sommige goudsmiden de functie van keurder waarnamen.

²⁸⁶ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, pp. 122, 129-133, tabel 22 & 24.

- ♦ De keurmeester een heel belangrijke controlefunctie uitoefende op de kwaliteit van het werk en de naleving van de reglementen, waarna hij soms de functie van deken bekleedde. Het was een sterk ambacht, met langdurig gevormde leden, met een strenge reglementering die hen bedreigde maar ook beschermde. De overtredingen werden streng bestraft met de voor die periode gebruikelijke straffen, gaande van het opdragen van zielmissen, het betalen van boetes voor Sint-Elooi en de armen, werken uitvoeren voor het ambacht of tijdelijk worden geschorst. Voor de 15de eeuw was de bedevaart een vaak toegepaste straf. In het midden van de 15de eeuw nam de macht van de vorst toe, wat gepaard ging met een repressief systeem van bestraffing. Lijfstraffen en executies, moeten het centraal gezag bevestigen. In de 16de eeuw worden sommigen goudsmeden hiervan het slachtoffer.²⁸⁷
- ♦ De deken instond voor het algemeen beheer van het ambacht en de ambachtsfinanciën, een gewichtige en zware opdracht waarin hij werd bijgestaan door de knaap. Een van zijn voornaamste taken is het poinçonneren van het goud- en zilverwerk.

Volgens de gegevens uit de confiscatierekeningen van de ambachten van 1540 bestond bijna de helft van het kapitaal uit renten, en één derde uit ambachtshuizen. Huizen en renten zorgen immers voor regelmatige inkomsten van het ambacht. Dit is grotendeels te verklaren door het feit dat de keuze aan beleggingsmogelijkheden in de 16de eeuw veel beperkter was dan vandaag en bijgevolg beantwoordt aan de beleggingspatronen van privépersonen in de 16de eeuw.²⁸⁸ Voor het goudsmedenambacht is dit niet anders. De ambachtsfinanciën worden beïnvloed door de opbrengst van de renten, de hoogte van de intredegelden en de ontvangst van de muiltgelden. Sinds de ordonnantie van 1541 wil Karel V vermijden dat het ambacht na de inbeslagname van hun goederen, hun macht en patrimonium opnieuw zou opbouwen. Toch zal het ambacht in deze moeilijke situatie stand houden.

Het onderzoek uitgevoerd door Johan Dambruyne in *'Corporatieve Middengroepen'* heeft aangetoond dat in 1572 ongeveer 4000 meesters actief waren te Gent. Dit cijfer stemde overeen met de ongeveer 3933 woningen (gemiddeld dure woningen) die door de middenklassen werden bewoond. Uit onderzoek

²⁸⁷ H. Van Hamme, 'Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestraffing en de criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (ca. 1419-1480)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, LV (2001) pp. 135-178.

²⁸⁸ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 125.

naar de huisvesting van 1634 meesters werd vastgesteld dat geen enkele ambachtsmeester een goedkope woning betrok en één tiende van de ambachtsmeesters tot de stedelijke elite behoorde. Zeventien goudsmiden bewoonden een huis in de categorie van de dure woningen hetzij van 1001 tot 1500 Vlaamse groten. Zij woonden in de duurste straten van de stad. Hoewel voor het uitoefenen van het beroep van edelsmid een klein atelier volstond, bewoonden ze toch dure huizen. De woning van de goud- en zilversmeden weerspiegelde in zeer sterke mate de sociale status van deze hooggeschoolde ambachtsmeesters die zowel binnen als buiten het ambacht groot respect genoten. Het was een kapitaalcrachtige groep die werkte met dure grondstoffen. Gelet op de prijs van de koopwaar en het goeude cliënteel (zie opdrachtgever) die zij over de vloer kregen, vervulde hun woning een economische representatiefunctie waarbij de edelsmid het aan zichzelf verplicht was een respectabel huis te betrekken.²⁸⁹

In alle ambachten bewoonden de bestuursleden duurere panden dan de meesters. Bij de goudsmiden was het verschil tussen een bestuurslid en een meester het geringst. Zij bewoonden de duurste panden in het centrum van Gent.²⁹⁰

- ♦ Cornelis de Bont woonde in de Lange Munt in het huis 'De Ingelborch'. Het goudsmidenatelier wordt op 20 januari 1512 overgenomen door het goudsmidenatelier van Claes van Hulthem.
- ♦ Ook Ghijsselbrecht Terleers had een atelier met winkel in de Lange Munt. Het huis stond in 1568 op de lijst van de in beslag genomen eigendommen.
- ♦ Willem Van Hauweghem bezat een eigen woning in de Waaistraat, ter waarde van 38000 Vlaamse Groten. Hij behoorde tot de begoede elite met een onroerend vermogen van 286.080 Vlaamse Groten.²⁹¹

De goudsmid behoorde bij de reconciliatiebelasting van 1584 tot de economische en financiële elite van de stad. Tijdens zijn opleiding en loopbaan wordt de ambachtsman een zeer bedreven kunstenaar. In de Franse omgangstaal wordt nog steeds gesproken van 'Orfèvre en matière' doelend op iemand die zeer bedreven is in zijn vak. De weerslag van de opleiding op de '*persoonlijk rijkdom*' van de edelsmid tijdens de 15-16de eeuw is moeilijk te achterhalen.

²⁸⁹ Ibid., pp. 369-508.

²⁹⁰ Zie E. Gezels, *Gentse Goud- en Zilversmeden in de 15de en 16de eeuw*, deel 1: prosopografische lijst, licentiaatsverhandeling 2006-2007, Universiteit Gent.

²⁹¹ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, pp. 422-428.

Hij wordt immers verondersteld alle opdrachten aan te kunnen en voor diverse *opdrachtgevers* te kunnen werken. Het was dan ook niet verwonderlijk dat deze vaklieden een bijzonder aanzien genoten, eerst bij het hof, later bij de opkomende patriciërsfamilies en de poorterij. Tussen de namen van de Gentse vooraanstaande families uit de 16de eeuw treffen we namen aan die mogelijk gerelateerd kunnen worden aan de goudsmedenfamilies.²⁹² Ze worden reeds vermeld door P. Lacroix (1850) als behorende tot de aristocratie en de rijke families uit de stad Gent die een erfelijke traditie bezitten (Van Houten, Valin, de Borluut, de Schoenen, de Van Ravenschoot, Vanden Moere, Zwartensbruc, de Vilains en Van Houten, de vier laatste van vader op zoon).²⁹³ Ook Jules Huytens (1861) toont een collectie wapenschilden en blazoenen van adellijke poorters waartoe voornoemde edelsmeden hebben behoord, met namen als Borluut, De Brune, Van de Moere en Vilain.²⁹⁴ Deze namen komen in het goudsmedenambacht reeds voor op de eerste lijst van het jaar 1400.²⁹⁵ Dat er goudsmeden waren met een wapenblazoen blijkt uit de levensloop van Ghijselbrecht van Campen (keurmeester in 1582 en overleden in 1616), kleinzoon van Ghijselbrecht Terleers, goudsmid in de Lange Munt. Zijn vader Philip van Campen trouwde met Jozyne Terleers, dochter van Ghijselbrecht. Hij werd begraven in de Sint-Niklaaskerk onder een steen met wapenblazoen en opschrift.

Tijdens hun *loopbaan* zullen enkelen doordringen tot bestuursfuncties. Mogelijk kan dit verklaard worden door de aanwezigheid van meer knechten in het atelier zodat de meesters naast hun beroep ook andere functies kunnen waarnemen.²⁹⁶ Joris Van de Moere, schepen van Gedele in 1436, Jan Van de Moere, schepen van Gedele in 1450, Dullaert Jan, schepen van de kleine Keure in 1490, Pype Willem, derde schepen van de Keure in 1491, Van Hauweghem Willem, schepen van de Keure in 1568, Vijts Joris, schepen van de Keure in 1571.

Anderen worden Overdeken van de Kleine Neringen wat niet alleen een corporatieve maar ook een politieke topfunctie was: De Wispelare Jan in 1428, Van de Poele Jan in 1468, Van Sent Jacobshuus Willem in 1491, Christoffel Van Hove in 1504, Duwees Jan wordt ambachtsoverste van een ambacht waar hijzelf geen deel van uitmaakte in 1547, 1551, 1555 en 1558.

²⁹² Ibid. p. 791.

²⁹³ P. Lacroix, *Histoire de l'orfèvrerie*, Parijs, 1850, p. 88.

²⁹⁴ J. Huytens, *Recherches sur les Corporations Gantoises*, Gent, 1861, p. 184.

²⁹⁵ F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, deel 2, Gent, 1884, p. 296; S.A.G., doos 1-5, map 1, Register der Goudsmeden, f° 4 recto.

²⁹⁶ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 165.

Een heel bijzondere functie aan het hof was de *'Orfèvre de Monseigneur'* of de *'Orfèvre Valet de Chambre'* of de *'Orfèvre Trésorier'*. Een edelsmid die tot zo een functie geroepen werd, was achter de schermen geen onbelangrijk personage. Hij beheerde ook meestal als schatbewaarder het hertogelijk of keizerlijk patrimonium van goud en zilver, deed de aankopen in de plaats van de monseigneur, verzamelde de gespecialiseerde onderaannemers bij grotere opdrachten, besprak de financiële regeling, onderhandelde als connaisseur over de prijzen, liet contracten opstellen en handelde bijkomende zaken af, zoals het verkopen of laten versmelten van eigen zilverwerk om de nieuwe opdracht te kunnen financieren. Een *'Orfèvre de Monseigneur'* is steeds een welstellend man. Cornelis de Bont was *'Orfèvre en titre'* en *'Valet'* van de hertog Karel de Stoute en later van Maximiliaan Van Oostenrijk.

Het ambachtsleven heeft een enorme betekenis gehad tot aan de Franse Revolutie. Het protectionisme, met name het uitschakelen van de concurrentie, de strakke reglementering van de productie, hebben op den duur verstarrend gewerkt. Hieraan zijn belangrijke delen van het ambachtswezen uiteindelijk ten onder gegaan.²⁹⁷ De bedrijfstakken waarin het corporatisme het langst heeft standgehouden zijn allen kleinschalig. De lokale kleinhandel paste goed in het ambachtelijk kader. Productie en verkoop gingen meestal samen in deze kleine ondernemingen. Zij kenden hun cliënteel persoonlijk. De edelsmid die dure grondstoffen verwerkte bleef functioneren binnen het ambachtelijk kader. Zijn grote vaardigheid, het hoge bedrijfskapitaal en de beperkte maar verspreide markt van hun dure producten zorgden ervoor dat de edelsmeden stand hielden en het *beroep* binnen de *goudsmedenfamilies* trachtten te bewaren.

Uit het onderzoek naar de 15° en 16° eeuwse edelsmeden treffen we volgende families aan, van bij de aanvang in 1400 tot het einde van de 16° eeuw: Brecht (1423 tot 1582), De Buc (1425 tot 1584), Claus (1454 tot 1592), De Blyde (1424 tot 1598), De Hert (1400 tot 1545), De Mey (1400 tot 1541), De Naghele (1454 tot 1583), De Peistre (1410 tot 1549), Du Wees (1505 tot 1578), Dullaert (1434 tot 1525), Everaert (1400 tot 1513), Francke (1470 tot 1605), Ghelgoet (1421 tot 1537), Halin (1400 tot 1592), Lachengoen (1425 tot 1506), Van De Velde (1426 tot 1622), Van Den Moere (1400 tot 1545), Van Der Schuere (1429 tot 1566), Van Hauweghem (1483 tot 1579), Van Hove (1473 tot 1610), Van Hulthem (1508 tot 1615), Van Sint Jacopshuus (1432 tot 1506), Van West (1400 tot 1528), Vilain (1400 tot 1510), Weyns (1503 tot 1617), Willemets (1457 tot 1570) en Wouters (1435 tot 1538).

²⁹⁷ W. Prevenier & W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 73.

De 16e eeuw met zijn ingrijpende gebeurtenissen zoals de *Concessio Carolina* in 1540, de Beeldenstorm in 1566, de komst van Farnèse en de massale emigratie vanaf 1584, zal voor de Gentse goud- en zilversmeden een dieptepunt betekenen. Uit de mond van de Gentse koopman Justus Billet vernemen we dat na de reconciliatie *'den coophandel cranck was, de aftreck slecht; de neerijnghen waeren onsterck van werckvolck. Alle notabele ende eerlicke professien stonden bijnaer stil, daer er waeren doen maer vier docteurs te vinden in dese hele stadt ende vijf apotecarissen. chirurgiens, silversmeden, boeckdruckers ende dierghelijke waeren oock in cleijnen ghetalle.*²⁹⁸ De nasleep van de godsdienstoorlogen heeft zich te Gent langer doen voelen dan elders. Ook het ambacht der zilversmeden ondervindt hiervan de weerslag. Terwijl tussen 1454 en 1582 de gemiddelde inschrijving van de meesters twee per jaar was, worden tussen 1589 en 1637 nauwelijks twintig meesters opgenomen.

In de tweede helft van de 18e eeuw zal het aantal stijgen tot een gemiddelde van één per jaar.²⁹⁹ Het onderzoek van de archivalia bevestigt deze trend. De activiteitstabel geeft voor de 15de eeuw een gemiddelde van 25 vrijmeesters over de periode van 1420-1500. Voor de periode 1500-1600 echter bedraagt het gemiddeld aantal slechts 17. Een duidelijke daling is waar te nemen vanaf 1544 met 14 actieve vrijmeesters om te eindigen in 1600 met 8 actieve vrijmeesters. De fakkel zal door Antwerpen overgenomen worden. De Gentse ambachten, die in de 15de eeuw konden bogen op een grote reputatie, hebben tijdens de 16de eeuw nooit de getalsterkte van de Antwerpse corporaties geëvenaard.

In 1584-85 was hun aantal in Antwerpen gedaald, maar bedroeg nog altijd 111 edelsmeden.³⁰⁰ Beter dan welke andere economische sector bewijst het edelsmidbedrijf dat de Antwerpse elite niet alleen numeriek sterker was maar vooral veel kapitaalkrachtiger dan de Gentse toplaag. De aanwezigheid van een bloeiende diamantnijverheid te Antwerpen en de totale afwezigheid ervan in Gent kan als mogelijke factor gelden.³⁰¹ De in Antwerpen gevestigde kooplieden hebben edelsmeedwerk gekocht en geëxporteerd. Ook autochtone kooplieden exporteerden allerlei luxegoederen zoals wandtapijten, edelstenen, juwelen en edelsmeedwerk.³⁰² Antwerpen was toen het Mekka van de edelsmeedkunst in de Nederlanden. Deze trend heeft zich voortgezet in de 17de eeuw.

²⁹⁸ J. Dambruyne, 'Mensen en Centen, Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economische perspectief, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde* te Gent 26 (2001) 152.

²⁹⁹ Tent. Cat. *Gent, Duizend jaar kunst en cultuur*, Gent (STAM) 1975, p. 252.

³⁰⁰ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 55.

³⁰¹ *Ibid.*, p. 55.

³⁰² P. Baudouin, *Edelsmeedkunst in België*, Tielt, 1988, p. 26.

Omstreeks het midden van 17de eeuw schijnt het alsof Gent zijn achterstand inhaalt, de Gentse bestellingen gaan thans niet meer zo vaak naar vreemde werkplaatsen. In nagenoeg alle kerken van Gent en omstreken vindt men werk van Gentse meesters uit de tweede helft van de 17de en het begin van de 18de eeuw.³⁰³ Dat na een dieptepunt van 10 actieve meesters in 1600 er opnieuw 26 actief zijn in 1738 bevestigt de stelling dat de Gentse corporatie heeft standgehouden.³⁰⁴ Hun conservatisme, hun protectionisme, hun particularisme en al wat men hen heeft toegedicht waren in feite uitingen van zelfbehoud, bescherming van de clan, van de familie, bescherming van de rechten en de verworven welstand.

Deze studie heeft ons toegelaten:

- ♦ Een beter inzicht te krijgen in de opleiding, de werking en interne organisatie, de leden, de financiën en de opdrachtgevers van het ambacht.
- ♦ De lacunes van onvolledige jaartallen waarvan elke informatie ontbrak, te reconstrueren met de namen en aantallen van de getraceerde edelsmeden, vnl. voor de periode 1545 tot 1577 na de *Concessio Carolina* van 1540 en de beginjaren van deze analyse, hetzij 1400-1412 en 1414-1420.
- ♦ De historische achtergrond van deze ingewikkelde en turbulente periode heeft ons toegelaten te begrijpen hoe het goudsmedenambacht de gevolgen van oorlog en vrede, opstanden en boetes, pardons of Blijde Intredes heeft ondergaan, en welke de gevolgen waren op hun activiteit, ambachtsleven en welvaart.
- ♦ Het onderzoek leverde ons 629 namen op van leerknappen, meesterkinderen, vrijmeesters, keurders, dekens en knapen, die bij het ambachtsleven betrokken waren. Het heeft aangetoond dat de goudsmeden tijdens hun loopbaan een plaats verdienen naast de schilderkunst, tapijtkunst en beeldhouwkunst uit diezelfde periode.

³⁰³ E. Dhanens, 'Het edelsmeedwerk in de tentoonstelling 'Religieuze Kunst in Oostvlaanderen'', in: *Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, vijfde jaargang – 1951, Gent, 1953, p. 117.

³⁰⁴ J. Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, Gent, 2002, p. 73.

Afbeelding 1: Huis de Samson, Hoogpoort, Gent
Toestand 1900

© Beeldbank Gent

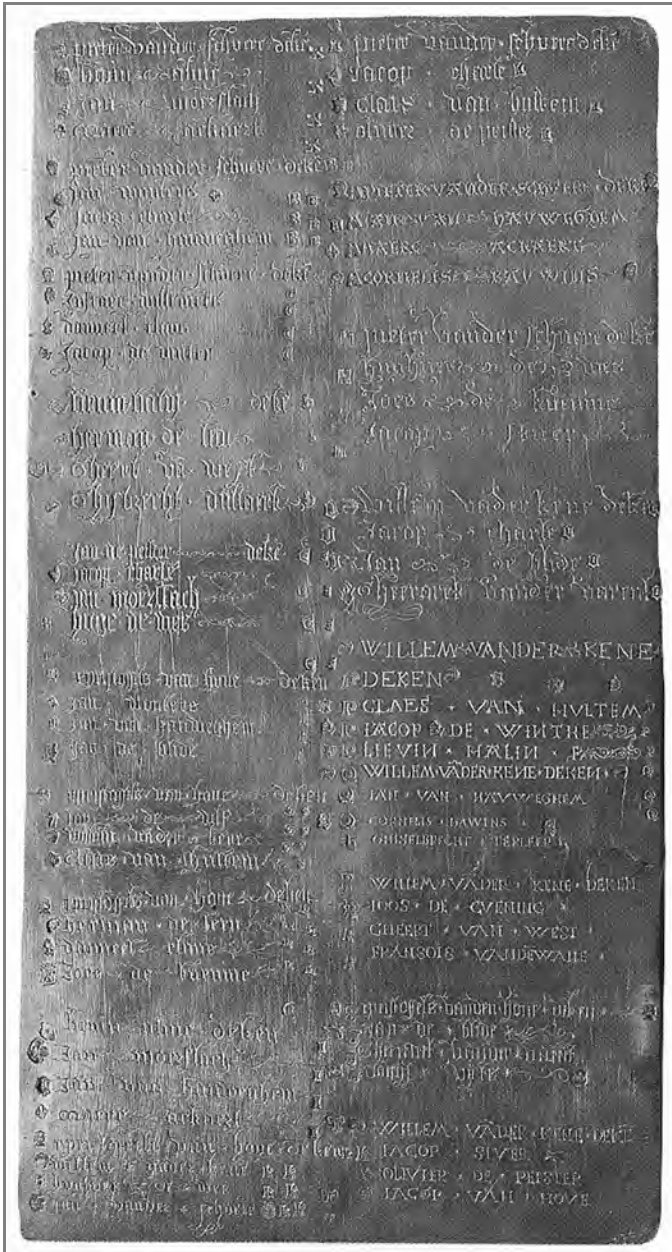
Afbeelding 2: Goudsmidatelier

Kopergravure van Etienne Delaune, Augsburg, 1576

Bron afbeelding: Dombi I. e.a., *Bruckmann's Silberlexikon*, München, 1982, p. 114

*Afbeelding 3: Cornelis de Bont, Chrismatorium, 1486
Zilver en verguld zilver, 19 x 9,5 cm
getekend met jaarletter *b* en zijn meesterstempel, een hermelijn ingeschreven in een gotische *C*
Louvre, Parijs, inv. OA 5572
© Agence Photographique de la Réunion des musées nationaux, Paris*

Afbeelding 4: Keurplaat van de nering van de goud- en zilversmeden van Gent
 Plaat VIII verso, 1508-1526
 STAM, Gent

Bron: Decavele J., *Gent, Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 328

Afbeelding 5: Eloi De Wulf, Twee boeksloten, ca. 1518
Gedreven zilver, meestermerk Eloi de Wulf
STAM, Gent, Inv. 1010. 1-2
© KIK-IRPA, Brussel M115260

*Afbeelding 6: Cornelis Bauwins, Hechtsel van de deken der gilde van de Gentse visverkopers,
1519*

Gedreven zilver en verguld, 10,2 x 8,5 cm

STAM, Gent, inv. 490

© KIK-IRPA, Brussel A119677

*Afbeelding 7: Jan Van Hauweghem, Wijnbeker, 1532
Zilver*

*Hethel Church, in bruikleen aan het Castle Museum in Norwich
© Courtesy of Norfolk Museums and Archaeology Service*

*Afbeelding 8: Cornelis de Bont, Hechtsels van de Schalmeiers van Gent, 1489
Gedreven zilver en verguld, email, 19 x 23 cm
Stadsmerk Gent (helm), dekanale letter D, meesterstempel
STAM, Gent, inv. 438. 1-4
© KIK-IRPA, Brussel B176531*

*Afbeelding 9: Jan De Wees, Hechtsel van de Schalmeyers van Gent, 1552
Gedreven zilver en verguld, email, 19 x 13 cm*

*Stadsmerk Gent (helm), dekanale letter, meesterteken, gedateerd: md vl vii
STAM, Gent, inv. 468*

© KIK-IRPA, Brussel A116822

Afbeelding 10: Adriaan Van Hulthem, Hechtsel van de Schalmeiers van Gent, 1589

Gedreven zilver en verguld, email, 19 x 13 cm

Stadsmerk Gent (helm), dekanale letter D, meesterteken, gedateerd: 1589

STAM, Gent, inv. 469

© KIK-IRPA, Brussel A116823

*Afbeelding 11: Sluitstuk van de koorkap van abt Lieven Hugenois, begin 16de eeuw
Verguld zilver en email*

*Collectie Onghena, legaat van A. de Rothschild in 1901
Louvre, Parijs, inv. OA 5620*

© Agence Photographique de la Réunion des musées nationaux, Paris

*Afbeelding 12: Jacob Weins, Christatorium, 1553
Gedreven zilver, 12 x 8,5 x 6,3
Stadsteken Gent (helm), dekanale letter Y, meesterteken: ossekop, datering: 1553
Sint-Jacobskerk, Gent
© KIK-IRPA, Brussel M263023*

*Afbeelding 13: Schaal, 1401-1450
Merktokens: Gentse helm en meestersteken
Gedreven en verguld zilver, email – 23,5 cm
Museum Groeningeabdij, Kortrijk
© KIK-IRPA, Brussel Z002288
Opschrift: 'dit platteel behort de capelle in beginof'*

Afbeelding 14a en 14b: Jan Trouvere? Kelk en pateen, 1562
Gedreven en verguld zilver, kelk: 17,7 cm hoogte, pateen: 15,5 cm
Kelk: schenkingsinscriptie op naam van S. de Warlusel in 1562
Pateen: Gents stadsmerk, gekroonde G met helm, uitgesleten meesterteken, proefsteek,
gotische letter \mathfrak{G}
Sint-Petruskerk, Bazel
© KIK-IRPA, Brussel A11193 & B4825

*Afbeelding 15: Adriaan van Hulthem, Wapenstok van de Koning van de Moorkinderen,
1599-1600*

Gedreven zilver en palissander, 52,3 cm

STAM, Gent

© KIK-IRPA, Brussel M115218

DE PRODUCTIE EN HET GEBRUIK VAN WANDTAPIJTEN IN GENT (14DE EEUW – 1542)

Daniel LIEVOIS

In 1975 publiceerde Erik Duverger de meest recente synthese over de productie van wandtapijten in Gent tijdens de Bourgondische periode.¹ Hij steunde zich hierbij op de archiefstudie door Magda Duverger uit 1953.² Een deel van haar bevindingen verscheen in enkele eigen bijdragen.³ Erik Duverger maakte gebruik van haar werk in een ruimere context.⁴ Naar aanleiding van het colloquium ‘Tapestries: Producers, Patrons and Purchasers’ in Glasgow op 24 augustus 2007, werd haar informatie geëvalueerd aan de hand van meer recente inzichten en getoetst aan de originele archiefteksten.⁵ Deze werden aangevuld met bevindingen over het gebruik van tapijten die aan het licht kwamen bij onderzoeken over het Hof ten Walle, alias het Prinsenhof, en het Gravensteen.⁶ De oudere publicaties over dit onderwerp blijven hier buiten beschouwing, tenzij als secundaire bronnen.⁷ Deze evaluatie suggereert dat Gent in de behandelde periode

¹ E. Duverger, ‘Tapijtwerkers en tapijtwerk te Gent’, in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, dl. 3, Gent, 1975, pp. 502-526.

² Jammer genoeg bevindt de licentiaatverhandeling van Magda Duverger zich noch in de bibliotheek van de Gentse universiteit, noch in het Stadsarchief van Gent.

³ M. Haems-Duverger, ‘De datum van de Gentse keure: punten van den tapijt-ambochte’, in: *Artes Textiles. Bijdragen tot de geschiedenis van de tapijt-, borduur- en textielkunst*, dl. 1, 1953, pp. 31-37; M. Duverger, ‘De externe geschiedenis van het Gentse tapijtweversambacht’, in: *Artes Textiles*, dl. 2, 1955, pp. 54-104; M. Haems-Duverger, ‘De handel in Gents tapijtwerk’, in: *De bloeitijd van de Vlaamse tapijtkunst. Internationaal colloquium 23-25 mei 1961*, Brussel, 1969, pp. 247-257.

⁴ E. Duverger, ‘Geschiedenis van de Vlaamse tapijtkunst’, in: R.-A. D’hulst e.a., *Vlaamse wandtapijten van de XIVde tot de XVIIde eeuw*, Brussel, 1960, zie pp. IX-XXV.

⁵ Eerlang te verschijnen als D. Lievois, *The production and the use of tapestry at Ghent from the reign of Philip the Good until the end of the Calvinist regime*.

⁶ D. Lievois, ‘Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië’, in: *Het prinselijk hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000, pp. 120-124;– D. Lievois, ‘Het hof ten Walle in Gent ten tijde van keizer Karel V’, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, dl. 54, 2000, pp. 135-91.

⁷ P. Blommaert, ‘Over de Gilden en ambachten. I. Ambachtsgilden of neringen te Gent’, in J.F. Willems (red.), *Belgisch museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, dl. 4, Gent, 1840, pp. 35-63; F. De Vigne, *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers*, Gand, 1847; A. Pinchart, ‘Histoire de la tapisserie dans les Flandres’, in J. Guiffrey, J., E. Muntz & A. Pinchart, *Histoire générale de la tapisserie*, Paris, 1878-1885, dl. 3, pp. 112-116; F. De Potter, *Gent. Van den oudsten tijd tot heden*, dl. 7, Gent, s.d., pp. 113-129 & pp. 519-524; V. Vander Haeghen, ‘Cartons de Gérard Horenbault, d’après des documents de 1508-1509’, *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, dl. 22, Gent, 1914, pp. 30-36; H. Goebel, *Wandteppiche*, dl. 1, *Die Niederlande*, Leipzig, 1923, pp. 502-505.

geen aanzienlijk productiecentrum van wandtapijten was en dat er geen bewijzen voorhanden zijn van een noemenswaardige export en zelfs niet van gebruik van dergelijke tapijten in stedelijk milieu of in religieuze context. In de grafelijke residenties, zoals het Gravensteen en het Hof ten Walle, alias het Prinsenhof, werden wandtapijten daarentegen wel op prijs gesteld, althans vanaf het bewind van hertog Filips de Goede.

De Gentse nering van de tapijtwevers

In de stadsrekening van 1336 komen de tapijtmakers als een afzonderlijk ambacht voor. Zij verloren hun zelfstandigheid in 1345-1346⁸ en maakten tussen 1345 en 1349 deel uit van het weversambacht.⁹ Hun oudste keure van 1350 werd zeker voorafgegaan door eerdere afspraken. De aanhef ervan luidt namelijk: ‘*Tsyn de goede pointe die de goede liede van den tapytambochte ghehouden hebben toten daghe van heden*’. Om hun zelfstandigheid kracht bij te zetten, lieten de tapijtwevers hun tradities acteren door de opperdeken van de kleine neringen, bijgestaan door zijn collega’s dekens.¹⁰ Anders dan Magda Duverger meende, dateert een deel van de keure wel degelijk van het midden van de 14de eeuw.¹¹ Later werd de oorkonde verknipt en aangevuld. In die zin is haar visie correct dat de gehele tekst tot stand kwam tussen 1433 en 1462.¹² Na de opstand van Gent tegen keizer Karel V in 1539-1540 werd het wettelijk statuut van de tapijtwerkers opgeheven ingevolge de *Concessio Carolina*, de nieuwe stadskeure die op 30 april 1540 aan de stad werd opgelegd. De nering werd toen samengevoegd met de tijk- en lijnwaadwevers. Dit is de datum *ante quem* voor deze bijdrage.

Magda Duverger schatte de getalsterkte van de nering in 1357-1358 op zowat 60 leden, in 1467 op 139 en in 1496 op 181. Dit aanzienlijke aantal is in overeenstemming met het relatieve belang van Gent in die periode. Omdat de keure van 1350 bepaalde dat er ten hoogste vier personen in een atelier mochten wer-

⁸ M. Duverger, ‘De externe geschiedenis’, p. 76.

⁹ G. Espinas & H. Pirenne, *Recueil des documents relatifs à l’histoire drapière en Flandre et en Artois*, dl. 1, *Des origines à l’époque bourguignonne*, bd. 2, Bruxelles, 1909, p. 615.

¹⁰ Het betreft de oudst bekende tekst met een verwijzing naar het register der wijsdommen van de dekens (zie ook: Stadsarchief Gent, Oud Archief (verder SAG, OA), reeks 156, nr. 1) en biedt een illustratie van het proces waarbij de ambachten meer inspraak in het stadsbestuur verwierven en dat grosso modo verliep tussen 1302 en 1360 (zie hierover: M. Boone, ‘Les gens de métiers à l’époque corporative à Gand et les litiges professionnels (1350-1450)’, in: M. Boone & M. Prak (eds.), *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes)*, Gent, 1996, pp. 23-47).

¹¹ Dit was ook de opinie van David Nicholas; zie: D. Nicholas, *The metamorphosis of a medieval city. Ghent in the age of the Artevelde. 1302-1390*, Leiden, 1987, pp. 162-165.

¹² M. Duverger, ‘De datum van de Gentse keure’, p. 36.

Afbeelding 1: Het wapenschild van de tapijtwervers
(F. De Vigne, *Recherches historiques*, pl. 10 / *Stad Gent*, Dienst Stadsarchief).

ken, mag het aantal productieplaatsen in de vermelde jaren respectievelijk worden geschat op 15, 35 en 45. Het aantal professionelen die producten voortbrachten welke in onze huidige visie als wandtapijten worden beschouwd, moet echter worden gerelativeerd. Het woord tapijtwerk dekte in Gent immers zeer verscheidene begrippen. De *saergemakers*, bekend als de oudste leden van het ambacht, weefden bedspreien, ameublementstoffen of wandtapijten met figuratieve voorstellingen. De *dobbelwerkers* stonden in voor een niet nader gedefinieerd product, misschien een soort *double-face*. Wij beperken ons hier tot de legwerkers die eigenlijke wandtapijten vervaardigden.

De legwerkers verschenen in de bronnen vanaf 1453, terwijl zij in de keure van 1429 de *sarsenoyswerkers* werden genoemd. Alleen zij weefden figuratieve wandtapijten en beweerden in 1464 dat zij '*verre uute de meeste conste ende tchierlichste warc wercken, dair by de ghemeene neringhe meest vermaert es*'. Naar zij beweerden werden in 1453 zoveel bestellingen genoteerd dat de legwerkers niet aan de vraag konden voldoen. De veertien of vijftien meesters hoopten het aantal van hun knapen te kunnen verhogen van een of twee tot tien of twaalf, '*ghemerckt dat de rijkelijke eerbaere wercken van tapytserijen, die diverse meughende edele*

heeren ende andren notabele ryke persoenen ende coepmannen gherne souden doen wercken binnen deser stede, die dit voorseide let nie anverden en meughen bij ghebrenken aen cnapen'.¹³ Vraag is natuurlijk of die overmaat aan bestellingen met de realiteit overeenstemde. Het kan ook een noodkreet zijn geweest van neringmeesters die vreesden de boot te missen in de concurrentiestrijd met de andere productiecentra die minder strakke arbeidsregels hanteerden. Zoals eerder vermeld, waren er in Gent immers maar vier getouwen en vier wevers toegelaten per atelier.

Afbeelding 2: De aanhef van de keure van 1350 (Stad Gent, Stadsarchief)

De tapijtnering beschikte over een eigen kapel in de Sint-Jacobskerk; hun patroonheilige was de heilige Catharina. Zoals de meeste Gentse corporaties, beschikten de tapijtwevers over een eigen neringhuis nabij de begraafplaats van die kerk. Het zogenaamde 'Legwerkershuis' wordt vermeld in diverse bronnen.¹⁴ Het werd geconfisqueerd tijdens de repressie van 1540 en openbaar verkocht in juni 1542. Op grond van een summier huizenonderzoek, kon de locatie ervan in het huidige stadsbeeld worden gelokaliseerd (zie afb. 3). De oudst bekende afbeelding van het wapenschild van de tapijtwevers komt voor op het panoramisch gezicht op een deel van Gent dat in 1524 bij Pieter de Keyserse werd gedrukt. Het draagt twee klimmende leeuwen met rijzende staarten op een veld van keel. Ze dragen een opgevouwen groen tapijt met daarop een lelie van zilver. Het blazoen is in het huidige stadsbeeld nog te zien op het voetstuk van het standbeeld van Jacob van Artevelde op de Vrijdagmarkt.

¹³ SAG, OA, reeks 196 nr. 7, Tijkweversambacht, Reglementen.

¹⁴ F. De Potter, o.c., dl. 6, p. 476, noot 4.

Afbeelding 3: Het neringhuis van de tapijtwevers bevond zich aan de Vlasmarkt (Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

Het archief van de corporatie bleef in zekere mate bewaard, maar de oudere rekeningen ontbreken. Toen de bezittingen van de Gentse ambachten in 1540 werden aangeslagen, gingen veel documenten verloren. Gelukkig bleven de keure en het inschrijvingsboek van 1467 bewaard. Ze bieden een kijk op de organisatie van de corporatie en op de reglementering van de productie.¹⁵ Uit onderzoek van Johan Dambruyne blijkt dat de nering van de tapijtmakers belangrijk bleef tot haar opheffing.¹⁶ Op grond van haar materiële bezittingen bekleedde ze in 1540 de elfde plaats onder de Gentse gilden, maar merkwaardig genoeg was ze maar in het bezit van één wandtapijt.

¹⁵ Voornamelijk SAG, OA, reeks 193, Nering van de tapijtwevers.

¹⁶ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, dl. 28, Gent, 2002, passim.

Tapijtwevers	Plaats	Waarde	Daglonen
neringhuis	18	28800	2400
renten	11	51600	4300
huisraad	9	1101	92
zilverwerk	6	9366	780

Onder politiek opzicht oefende de nering een beperkte invloed uit. Tussen 1500 en 1540 brachten twee tapijtwevers het tot stadsschepen. Tijdens de opstand tegen Karel V behoorden de *tapisiers* tot de meest rebelse groepen in de stad. De ongunstige economische conjunctuur dreef hen in het verzet. Twee onder hen werden hiervoor vervolgd: Loys Jooris werd onthoofd en Gerard van Wettere werd veroordeeld tot een strafbedevaart.¹⁷

Export

Er is spraak van de uitvoer van Gentse tapijten in verschillende ordonnanties met betrekking op kwaliteitscontrole ervan, maar al bij al staan er hierover op dit ogenblik weinig concrete gegevens ter beschikking. Al in 1350 verhandelden de tapijtverkopers hun werk op de Vrijdagmarkt en in 1429 kochten kooplieden van Brugge Gents tapijtwerk op de markten van de beide grote Vlaamse steden. Toch is er maar één enkel contract bekend voor levering van Gents legwerk in Brugge.¹⁸ In 1478-1479 verkocht Pieter van Boxelaere een wapentapijt aan het bestuur van het Vrije van Brugge¹⁹, maar daarna was er geen spraak meer van Brugge als plaats waarheen tapijtwerk werd uitgevoerd.

De uitvoer van Gentse wandtapijten naar Antwerpen is eveneens twijfelachtig. Magda Duverger was hiervan wél overtuigd²⁰ en verwees hierbij naar een contract van 1447 waarbij Jan de Vos beloofde vier kamers tapijtwerk te leveren op de Antwerpse markt voor twee edele heren. De originele tekst zegt dat De Vos instond voor het vervaardigen en leveren aan de heren de Coulches en Destra-

¹⁷ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, pp. 523-524, 629 en 632.

¹⁸ Magda Duverger (M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 250) dacht daar anders over, met verwijzing naar SAG, OA, 301, nr. 36, 1440-1441, f. 58v. Nazicht van deze tekst toonde aan dat het ging om drie dozijn 'tapijtsaergen' die Jan van den Necke beloofde te leveren aan Sanders van Machtelghem, voor de helft op de jaarmarkt te Ieper en voor de andere helft op die van Brugge. Het betrof dus alleszins geen wandtapijten.

¹⁹ Algemeen Rijksarchief, Brussel, Fonds Rekenkamers, nr. 45289, Rekening van de Kasselrij Brugge, 1478-1479, f. 136;- F. De Potter, o.c., p. 120, noot 1;- M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', pp. 249-250.

²⁰ SAG, OA, 301, 1446-1447, f. 171 - M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 252.

boene van *'viere cameran van tapisserien dats elken heere twee, de twee cameran wesende roet ende dandere twee graeu'*. De prijs van de vier kamers werd niet vermeld, maar De Vos kreeg 10 Rijnse gulden (dit is 1 lb. 13 s. 4 d. gr.) als voorshot. Dit stemt tot nadenken omdat het bedrag toch wel erg beperkt was. Het valt te betwijfelen of het hier eigenlijk wel wandtapijten betrof. Meer waarschijnlijk ging het om behangsels voor bedden, die ook *'cameran van tapisserien'* konden worden genoemd. Magda Duverger vestigde er de aandacht op dat de Gentse legwerkers in 1494 beloofden dat zij het reglement zouden respecteren dat was vastgelegd tussen de Antwerpse Sint-Niklaasgilde en de predikheren aldaar, maar niets bewijst dat zij al eerder lid waren van die tapijtverkopersgilde.²¹ Zij meende dat Antwerpen ook in de eerste helft van de 16de eeuw een uitvoerbestemming voor Gentse tapijten bleef, maar bekende dat zij hierover geen concrete bestelling kon ontdekken.²² Voor uitvoer naar Tournai en Mechelen bestaan er evenmin bewijzen. In 1491 kocht Jacop Kijve, een koopman in Amsterdam, 48 *'Ghendssche stucken tappijtserien'* van Katheline Croecx van Gent²³, maar ook hier staat niet vast dat het specifiek om wandtapijten ging. Het bewijsmateriaal over export van Gentse wandtapijten is dus al met al uitermate beperkt.

Productie en gebruik

Er bestaan weinig concrete vermeldingen over Gentse wandtapijten. Er zijn er op dit ogenblik maar acht bekend. De enige aanwijzing van wandtapijten in privé-bezit is tot nog toe een boedelstaat van 1464 na het overlijden van hun vader ten gunste van Ghyselkin en Lievinkin Dullaerts, de kinderen van Ghyselbrecht en van zijn laatste echtgenote Lievine Keerberchs. Hij was een welstellend man die zijn kinderen onder meer heel wat juwelen naliet, onder meer *'drie cleederen van tapijcerien die men costumeert te hanghene in brulochten achter de siege van der bruut, te weten een groot ende twee mindere, daerinne ghewrocht staen diverssche personagen ende figueren'*.²⁴

²¹ D. Schlugheit, 'De predikherenpand en St. Niklaasgilde in Antwerpen (1445-1553)', *Bijdragen tot de geschiedenis*, p. 105 – M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 251.

²² M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', pp. 250-251.

²³ Stadsarchief Antwerpen, Certificatieboek, nr. 2, f. 64v – M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 253. Zij was misschien verwant met Jan Croecx die in 1497 *tappijtserien* leverde in Gent: SAG, OA, 301, 1497-1498, f. 8 – M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 253.

²⁴ SAG, OA, 301, nr. 29, 1462-1463, f. 117-118 – akte van 11 mei 1464.

De andere zeven teksten betreffen de productie en zijn alle te situeren tussen 1467 en 1509. Het leercontract van 10 februari 1467 meldt dat Pieter de Muelnere Hannekin van den Woelputte aanvaardde als leerknapp om hem te leren ‘den ambochte van den lechwercke, te wetene van den verduere ende beelden’.²⁵ Op 7 maart 1475 werd er een afspraak over afbetaling geregistreerd voor de schepen van de keure. Tapijtwever Jan vander Muelne had aan Jan Steppe ‘zekere tapitcherie’ geleverd, waarvoor nog iets meer dan 10 pond groot verschuldigd was, een bedrag dat toen aanzienlijk genoeg was om van wandtapijten te kunnen gewagen.²⁶ Verder was er ook de eerder vermelde levering in 1478-1479 door Pieter van Boxelaere aan het kasselrijbestuur van het Brugse Vrije van ‘een stick tappisserien metten wapene van Vlaenderen’.²⁷ Interessant is de afspraak van 1480 tussen Jan Clappaert, zoon van Willem, en Jan de Vos. Clappaert beloofde dat hij ononderbroken zou doorwerken aan twee tapijten die zij samen in zijn huis hadden opgezet. Ze waren respectievelijk 30 en 20 el breed. Na afwerking zou Clappaert de tapijten, de beide weefgetouwen en de verdere uitrusting aan De Vos terugbezorgen. De volledige prijs van 3 pond groot werd vooraf betaald.²⁸ Een veel grotere bestelling was die welke Lievin vanden Woelputte in 1485 aan Michiel de Bautreil, een koopman uit Tournai, beloofde te leveren op de Antwerpse markt of in Gent zelf.²⁹ Het betrof 500 el tapijtserie ‘verdueren goet coepmannen goet’. De wever ontving de volledige betaling van 23 pond 6 schelling groot vooraf, maar hij zou dit bedrag moeten terugbetalen indien hij de levering niet realiseerde, plus 2 pond 8 schelling groot als dit niet op tijd gebeurde. Indien er meer werd geleverd dan 500 el, beloofde De Bautreil het surplus te betalen. In 1497 noteerden wij een schuldbekentenis van 18 pond groot die Lievin Laephaut, zoon van Olivier, aan Jan de Croec, zoon van Gheeraert, beloofde te betalen voor de levering van *tappytserien*. Dit bedrag was eigenlijk verschuldigd door Willem de Croec, de broer van Jan, en door de schoonzoon van Jan de Croec³⁰.

De best gedocumenteerde bestelling ten slotte is die van twee tapijten die Lievin van der Erven in 1509 leverde aan de broederschap van Sint-Barbara in de

²⁵ SAG, OA, 301, nr. 51, 1470-1471, f. 84v – akte van 2 maart 1471.

²⁶ SAG, OA, 301, nr. 53, 1474-1475, f. 83 – akte van 7 maart 1475.

²⁷ Algemeen Rijksarchief, Brussel, Fonds Rekenkamers, nr. 45289, Rekening van de Kasselrij Brugge, 1478-1479, f. 136; F. De Potter, o.c., p. 120, noot 1; M. Haems-Duverger, ‘De handel in Gents tapijtwerk’, pp. 249-250.

²⁸ SAG, OA, 301, nr. 55, 1479-1480, f. 170 – akte van 26 mei 1480.

²⁹ SAG, OA, 301, nr. 58, 1485-1486/2, f. 1v – akte van 28 juli 1485. M. Haems-Duverger, ‘De handel in Gents tapijtwerk’, p. 252, las de naam als Lievin van Oelputte.

³⁰ SAG, OA, 301, nr. 64, 1497-1498, f. 8 – akte van 12 september 1497.

Sint-Veerlekerk. Het betrof tapijten vervaardigd van saai en Venetiaanse zijde en eventueel met gouddraad.³¹ Het contract dateerde van 31 januari 1509 en voorzag in twee tapijten van elk 15 el lang bij 2 el hoog, wat volgens Vander Haeghen overeenstemde met 10.47 m bij 1.396 m. Ze bestonden uit 10 compartimenten die werden geweven naar tien cartons van Geraard Horenbaut. De prijs werd berekend op 8 schelling per el, in totaal 12 pond groot. Het is opvallend hoe hoog de vergoeding was die aan de nering werd toegekend om het werk te keuren, namelijk liefst 24 schelling groot of tien procent van de kostprijs. De zusters van het Wenemaershospitaal voorzagen de tapijten van een voering. In 1511 kocht men een houten koffer met sloten voor het opbergen van de tapijten die elk jaar werden tentoongesteld.

Dit alles wijst er op dat de kwaliteit van het Gentse legwerk niet ondermaats was. Daarvan waren de legwerkers zelf stellig overtuigd toen zij in 1464 beweerden dat zij *'verre uute de meeste conste ende tchierlichste warc wercken, dair by de ghemeene neringhe meest vermaert es'*. Zij brachten dit argument aan om meer zeggenschap te krijgen in hun nering, maar hun eis werd afgewezen door de schepenen.³² Toch moet men omzichtig omspringen met de bekende informatie. Type-rend is het vaak aangehaalde gegeven dat toen de nieuwe vorstin Margareta van York in juli 1468 haar eerste blijde intrede in Gent deed, zij gebruik maakte van de diensten van de Gentse tapijtwevers. Bij nader onderzoek in de desbetreffende stadsrekening, ontdekt men een aantal uitgaven voor medewerkers of voor personen die decoratieve elementen tijdelijk ter beschikking hadden gesteld. Tapijtwever Jan vander Muelne en zijn collega's kregen 1 pond groot uitbetaald *'van den tapyte ghelevert int vorsejde Hof ten Walle ten vorsejden blyden incommene van onzer gheduchter vrouwen ende gherepareert de camere ende de zale'*.³³ Niet enkel de context binnen de stadsrekening, maar ook het geringe bedrag wijzen erop dat het om huurgeld ging en om herstellingen aan tapijten die heel waarschijnlijk behoorden tot de collectie van hertog Karel de Stoute.³⁴ Hiertegenover staat dat de Gentse wevers wel een voorraad aan kwaliteitstapijten in huis hadden die werden verhuurd. In 1508 huurde landvoogdes Margareta van Oostenrijk, de tante

³¹ V. Vander Haeghen, 'Cartons de Gérard Horenbault', pp. 30-36. De referentie die Victor Vander Haeghen opgaf dient te worden aangepast. De desbetreffende rekeningen van de broederschap bevonden zich destijds in het archief van het Bureel voor Weldadigheid onder nr. 222. De huidige referentie is: RG, Fonds Sint-Veerle te Gent, nr. S 216. Het contract met de kwitanties door de tapijtwever bevinden zich niet meer op de door Vander Haeghen vermelde plaats.

³² SAG, OA, 301, 47, 1463-1464, f. 119v – akte van 6 augustus 1464.

³³ SAG, OA, 400, nr. 21, 1467-1468, f. 310.

³⁴ Magda Duverger leidde hieruit ten onrechte af dat Margareta van York van de Gentse schepenen een tapijt uit het atelier van Jan van der Muelne ten geschenke kreeg (M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 248).

van de latere Karel V, bij de Gentse tapijtwever Pieter Pieters ‘*la tapperie qui a esté tendue en la grande salle de la Court en la dicte ville de Gand [...] en laquelle grant salle messeigneurs les Estas furent assemblez*’.³⁵ De topconferentie vormde een welgekomen gelegenheid om de kwaliteit van de Gentse wandtapijten te demonstreren, maar eigenlijk staat het niet vast dat het om Gents werk ging.

Verklaringen?

Waarom zijn er zo weinig voorbeelden bekend van Gentse wandtapijten in de behandelde periode en waarom bleven er geen Gentse tapijten bewaard? Vooraf dient te worden gezegd dat dit geen uitzonderlijk verschijnsel is voor de Gentse kunstproductie. Gent was een prestigieuze stad met een talrijke bevolking, met een grote welvaart en met een strenge kwaliteitscontrole, en toch is er ook weinig bekend over de Gentse schilders en beeldhouwers in die tijd. Recent werd aange-toond dat, ook al was de productie van de Gentse schilders zeer belangrijk, dit niet belette dat de Gentse schildertraditie aan het oog werd onttrokken.³⁶ Een verklaring werd gezocht in de catastrofale gevolgen van de beide beeldenstormen die de stad in 1566 en 1579 teisterden. Na het herstel van de rooms-katholieke en Habsburgse orde in september 1584 was bovendien de nieuwe stijl van de renaissance doorgebroken, waardoor de laatmiddeleeuwse productie als ouderwets werd afgedaan. Misschien is er met de Gentse tapijtproductie iets gelijk-aardigs aan de hand. Toch moeten we nuanceren. Het aantal bewaarde contracten over schilderwerk is immers oneindig veel groter dan de bestellingen van wandtapijten. Bovendien vertelt geen enkele kroniek dat er wandtapijten werden vernietigd tijdens de beeldenstormen. Maar toch is het waarschijnlijk dat de ouderwetse wandtapijten al vanaf het midden van de 16de eeuw van de scène verdwenen. Het is opvallend hoe er in de talrijke door Jozef Scheerder gepubliceerde beschrijvingen van in 1566-1567 geconfisqueerde inboedels, geen spraak is van enig wandtapijt, behalve dan ‘ *twee oude sticx van tapytserie*’.³⁷ Veel is dat niet. Dit overzicht komt eerder ontgoochelend over voor een stad van eerste rang als Gent. Hiervoor een toereikende verklaring geven, is vooralsnog onmogelijk. Wél kunnen er een aantal suggesties worden gedaan.

³⁵ M. Bruchet & E. Lancien, *l’Itinéraire de Marguerite d’Autriche, gouvernante des Pays-Bas*, Lille, 1934, p. 39.

³⁶ D. Lievois, “Le chêne qui cache la forêt – Van (een) Eyck die het bos verbergt!”: la peinture sur panneau à Gand à l’époque de Robert Campin et de Jan van Eyck”, in: J. Debergh, X. Fontaine, L. Nys & D. Vanwijnsberghe (eds.), *Campin in context: peinture et société dans la vallée de l’Escaut à l’époque de Robert Campin, 1375-1445*, Valenciennes, 2007, pp. 205-221.

³⁷ J. Scheerder, ‘Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. 157, 1991, p. 148.

Vooreerst bestonden er heel wat controverses binnen de Gentse corporatie van tapijtproducenten zelf, wat de invloed van de legwerkers alleszins niet ten goede kwam. Die instabiliteit blijkt uit de frequente aanpassingen en discussies over de keure, in 1429, 1433, 1453, 1464, 1502, 1541, 1546 en 1550. Dit leidde misschien tot de klacht in de ordonnantie van 1502 dat er weinig vreemde kooplieden op de Gentse markt verschenen en dat *'dese stede te dier causen ghecommen es in quader name ende fame'*.³⁸ Zelfs de schijnbaar succesvolle Lievin van der Erven kwam in financieel nauwe schoentjes te zitten. Zijn huis aan de Savaanstraat werd in een gedwongen openbare verkoop te gelde gemaakt en verkocht aan Gillis vander Beke en Jan vanden Hauwe, eveneens een *tapitchier*.³⁹

Magda Duverger argumenteerde terecht dat uit de vergelijking met de situatie in Brussel tussen 1417 en 1446 kan worden afgeleid dat er in Gent heel wat meer meesters waren en relatief veel minder knapen dan in Brussel. De ateliers vielen hierdoor in Gent heel wat kleiner uit, wat er volgens haar toe leidde dat ze onvoldoende vernieuwing kenden en niet in staat waren grote reeksen wandtapijten te produceren.⁴⁰ Zoals gezegd, waren er in Gent maar vier getouwen en vier wevers toegelaten per atelier. Bovendien mocht een meester geen werk buitenshuis laten verrichten. Wij treden haar standpunt bij, maar wijzen er ook op dat de bestellingen van grote reeksen tapijten echt uitzonderlijk waren.

Dezelfde auteur sprak ook het vermoeden uit dat de schaarste aan bewaarde contracten kon worden verklaard door het feit dat waarschijnlijk het meeste werk uit voorraad werd geleverd en weinig op bestelling.⁴¹ De ervaring leert inderdaad dat contracten slechts dan werden geregistreerd voor de Gentse schepenen als er enig risico werd vermoed door de besteller of door de leverancier. Daarentegen blijkt uit de bekende contracten dat men werkte met voorafbetaling, wat dus tot meer geregistreerde contracten had moeten leiden. Daarbij moet worden opgemerkt dat de tapijtwevers toch niet in staat mogen worden geacht om over voldoende vrij kapitaal te beschikken om talrijke wandtapijten in stock te houden.

Op het eerste gezicht lijkt het weinig waarschijnlijk dat er over de productie en het gebruik van wandtapijten in Gent tijdens de Bourgondische periode nog veel relevante en concrete feiten aan het licht zullen komen omwille van de

³⁸ F. De Potter, o.c., p. 122 noot 2; M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 248

³⁹ RG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks Ia, nr. 74, Register van korenrenten van de Sint-Pietersabdij, te Gent, 1470, f. 6v en ibidem nr. 73, Register van korenrenten van de Sint-Pietersabdij, te Gent, 1498, f. 21v nr. 179. Het huis bevond zich op het Primitief kadaster van Gent, sectie E blad 8 perceel 212.

⁴⁰ M. Duverger, 'De externe geschiedenis', pp. 70-71.

⁴¹ M. Haems-Duverger, 'De handel in Gents tapijtwerk', p. 250.

ogenshijnlijke beperkingen van het archiefmateriaal. En toch kan elk nieuw en grondig archiefonderzoek onverwachte perspectieven bieden. Dit kan worden aangetoond aan de hand van voorbeelden uit het Gravensteen en het Hof ten Walle, zij het dat die beide vorstelijke residenties strikt genomen geen deel uitmaakten van het schepenressort van Gent en dat de neringreglementen er dus niet golden.

Het Gravensteen

Het archivalisch onderzoek over het Gravensteen is nog maar ten dele gebeurd, maar toch zijn er enkele vermeldingen die hier een plaats verdienen en die erop wijzen dat er wandtapijten voorkwamen, vooral nadat de oude grafelijke residentie een nieuwe functie had gekregen als zetel van de Raad van Vlaanderen. Bij de inrichting van de grote raadszaal in 1407-1408 verhoogde men de tien houten panelen waaraan men ‘*les draps ou tappiz armoyez*’ ophing waarvan de levering aan Jacques Pelegrin, wijlen baljuw van Poperinge, als boete was opgelegd. Daartoe waren er zes lange ijzeren steunen nodig. Bovendien werd er canvas aangekocht om de tapijten te voeren en spande men ze bovenaan, onderaan en aan de uiteinden op door middel van galon.⁴² In 1468 besliste hertog Karel de Stoute zijn audiëntiezaal te verplaatsen van het Hof ten Walle naar het Gravensteen. Alle meubels werden verhuisd en geïnstalleerd en omheen de zaal werden 28 ronde houten lijsten aangebracht om er de wandtapijten aan op te hangen.⁴³ Zestien zware ijzeren haken van zowat 2 kilogram per stuk werden hiertoe in de muur bevestigd. Dit geeft een idee over het aantal wandtapijten dat hierbij betrokken was. Ook in de zaal van de Raad van Vlaanderen hingen er tapijten.⁴⁴

Het Hof ten Walle

La court de le Wal, later het Prinsenhof, was de belangrijkste residentie van de Bourgondische hertogen in Gent in hun hoedanigheid van graven van Vlaanderen. Het maakte juridisch geen deel uit van de stad Gent, maar was een vrije

⁴² SAG, Nota's Van Werveke, Gravensteen, doos 1, met verwijzing naar: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Fonds Rekenkamers, nr. 21788, Compte du receveur des condamnations dans le Conseil de Flandre à Gand, 30 april 1407 tot 31 december 1408, 21-21v.

⁴³ Archives Départementales du Nord, Lille (verder ADN), B 4165, Rekeningen van de ontvanger voor het Gentse kwartier, 1468, f. 45 and 54v.

⁴⁴ ADN B4165, f. 61v.

enclave binnen de stadsmuren waar de Gentse arbeidsregeling niet van toepassing was. Dat betekent dat de Gentse vrije tapijtproducenten er niet mochten werken. Anders was het natuurlijk gesteld met de onvrije wevers. Bovendien kon niemand beletten dat de vorsten Gentse wandtapijten aankochten op de Gentse markt. Hierover zijn er op dit ogenblik echter geen gegevens bekend. Uit wat volgt zal blijken dat er aan het Hof ten Walle tapijtwevers in dienst van de vorst aan het werk waren, maar hun namen zijn niet bekend. Bovendien lijkt het weinig waarschijnlijk dat zij kunnen worden geïdentificeerd met de wevers bij wie de hertogen wandtapijten lieten aankopen. Alleszins kwamen bekende namen tot nog toe niet aan het licht in de uitgebreide documentatie betreffende het Hof ten Walle.

Filips de Goede

Het hoofdgebouw van het Hof ten Walle werd in 1419 door brand verwoest. In 1420 en 1421 werden er contracten afgesloten voor de bouw van een nieuwe noordelijke vleugel, de zogenaamde *nouvelle maison*. De ruwbouw was afgewerkt in 1425. Toen kon men aan de afwerking en de decoratie beginnen, waaraan de laatste hand werd gelegd omstreeks Nieuwjaar 1430. Hertog Filips de Goede kwam in de slotfase een aantal keren de werken inspecteren om ze te bespoedigen. Zijn derde huwelijk, nu met Isabella van Portugal, stond immers op stapel en hij wilde zijn wittebroodsweken in Gent doorbrengen. Het nieuwe huis vertoonde aan de zuidkant een grote pronkgalerij. Op de verdieping daarboven was er een bewaarplaats voor de tapijten of *la grande tapperie* voorzien.⁴⁵ Wellicht in de onmiddellijke omgeving daarvan bevond zich het verblijf van de tapijtmaker, *la chambre du tapperie de madame*.⁴⁶ Die werd in 1433 van de nodige uitrusting voorzien, namelijk zes lange ijzeren staven⁴⁷, mogelijk om getouwen aan vast te hechten. Opvallend is dat het ging om de tapijtmaker van de hertogin. Toch hoeft dit niet te verwonderen omdat de residenties in de eerste plaats werden aangevoeld als de vaste verblijfplaats van de vorstin, terwijl de hertog eerder een zwervend bestaan leidde. In de tapperie zelf voorzag men dat jaar '*trois bois a faire ung petit planchier en maniere d'une grande table sur la tapperie par dessus le four pour y mettre dessus la tapperie et a pendre dessus ladite tapperie*'.⁴⁸ Die eigenaardige houten structuur vormde dus een soort grote tafel die boven op een

⁴⁵ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen en Artesië, B 4097, 1432, f. 152.

⁴⁶ ADN, B 4097, f. 124v.

⁴⁷ ADN, B 4097, f. 146: '*pour six longs fers qui ont esté fais sur la chambre du tapperie de ma dame*'.

⁴⁸ ADN, B 4097, f. 140.

oven werd geplaatst om er tapijten op te leggen. Mogelijk was het een installatie om gereinigde tapijten te drogen. Met *une perse* kunnen er twee dingen bedoeld zijn: een pers is *une presse* ofwel *une perche*. Men moet ermee rekening houden dat de auteur van de rekening niet perfect Franstalig was. Het ging dus mogelijk om een pers om het gewassen tapijt vlak te drukken, maar meer waarschijnlijk om een lange ronde houten staak om er het tapijt over te hangen terwijl men het stukje bij beetje over de droogtafel liet glijden. Zowel in de kamer van de hertog als in die van de hertogin werden er wandtapijten opgehangen. Bij hem gebeurde dat aan houten lijsten: *'pour avoir mis histeaulx de bois en la chambre de mondit seigneur pour y pendre tapisserie'*.⁴⁹ Bij de hertogin werd er een lange balk aan drie grote ijzeren spijkers vastgehecht om er haar tapijt aan op te hangen: *'pour trois grans fers en maniere de cloux pour attachier ung grant bois en la chambre de madame pour y tendre la tapisserie'*.⁵⁰ Omdat het enkelvoud *tapisserie* werd gebruikt, ging het dus niet om een ensemble dat meerdere kamerwanden bedekte. Op de vraag wie die hertogelijke tapijtmaker was, is er momenteel geen antwoord.

Op 23 april 1458 deed Filips de Goede zijn plechtige intrede in Gent. Hij betrad de rebelse stad voor het eerst na meer dan tien jaar afwezigheid sinds hij ze op 17 juli 1447 had verlaten. Ongetwijfeld bracht hij zijn collectie wandtapijten mee. Men vindt dan ook in het Hof ten Walle de vermelding van *'la tappisserie de mondit seigneur'*, zonder aanduiding waar ze zich bevond.⁵¹ Waarschijnlijk was dit nog altijd op de verdieping boven de galerij.

Karel de Stoute

Vanaf 1463-1464 komen er in de rekeningen heel wat vermeldingen voor betreffende wandtapijten *'de mondit seigneur'*. Hiermee werd waarschijnlijk niet Filips de Goede bedoeld, die na eind juli 1458 niet meer naar Gent kwam resideren, op twee korte bezoeken na in 1461 en in 1463. Vanaf 1464 nam zijn zoon Karel de Stoute daarentegen vaak zijn intrek in het Hof ten Walle. De rekeningen verdragen vanaf dan een sterk toegenomen aandacht voor wandtapijten.

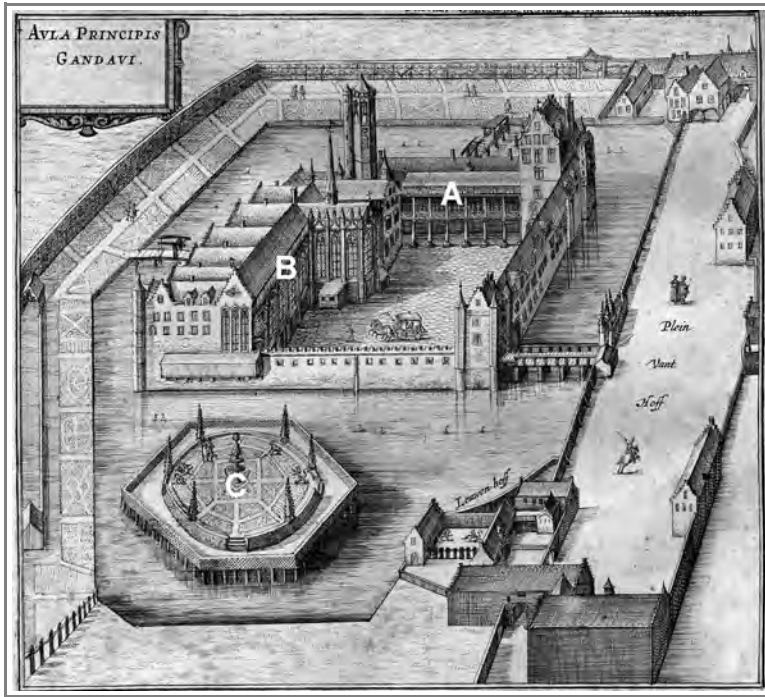
In 1463-1464 werden alle wanden van de kamer van *monseigneur* met eikenhouten lijsten uitgerust voor het ophangen van tapijten.⁵² In 1465 vermelden de rekeningen *'l'estuve secque'* of droge stoof.⁵³ Ze was voorzien van een bergmeubel

⁴⁹ ADN, B 4097, f. 142v-143.

⁵⁰ ADN, B 4097, f. 146.

⁵¹ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen en Artesië, B 4104, 1457-1458, f. 98.

⁵² ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen en Artesië, B 4109, 1464, f. 93v.

Afbeelding 4: Aan het Hof ten Walle dienden wandtapijten meermaals tot decoratie.

A. Filips de Goede installeerde tapisserie op de verdieping boven de grote pronkgalerij;

B. bij feestelijke ontvangsten in de grote zaal liet men wandtapijten aanbrengen;

C. toen landvoogdes Maria van Hongarije in 1532 een etentje hield op het tuineiland, gebruikte zij wandtapijten als zonnewering.

(Stad Gent, Stadsarchief)

en van een lange tafel op drie schragen met de bijhorende banken. Betekenisvol is misschien dat deze kamer pal boven de wijnkelder lag. De aangrenzende kamer werd toegerust om er wandtapijten op te hangen⁵³; voor de haard werd een tochtscherm aangebracht en een withouten lambrisering achter het bed. Alles wijst hier op een gezelschapsruimte ter attentie van Karel de Stoute die in april van dat jaar als luitenant-generaal het daadwerkelijke bewind had overgenomen van de ouder wordende Filips de Goede.

⁵³ Een droge stoff werkt met droge lucht zodat de luchtvochtigheid in de atmosfeer er veel lager ligt dan in een vochtige stoff. De warmte is dan ook agressiever, wat een sterker effect heeft op het lichaam.

⁵⁴ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen en Artesië, B 4110, 1465, f. 93v.

Een *tapisseur* stond in voor de verzorging van de tapijten en de *tapisserie* zelf werd in orde gebracht. In die tijd was de tapisserie elders ondergebracht, wellicht op het neerhof, want er was sprake van ‘*l'estable dessoubz la tapisserie*’.⁵⁵ Ze bevond zich zeker ergens op het neerhof, mogelijk op de verdieping van de nieuwgebouwde hertogelijk paardenstal die in 1461-1462 was opgetrokken. ‘*La chambre du tapisseur*’ bevond zich wellicht daarboven in de dakkap. In 1465 bracht men zijn logies in orde: de trap werd hersteld, hij kreeg enkele nieuwe stoelen en ook de zoldering werd in orde gebracht.⁵⁶ Voor de netheid, maar ook voor de klaarte werden de wanden in het wit geschilderd of gekalkt.⁵⁷ In 1467 bracht men in ‘*la chambre de la tappisserie de monseigneur*’ twee grote muurankers aan, die mogelijk bedoeld waren om de reserve aan wandtapijten op te hangen.⁵⁸

In 1468, het jaar van zijn huwelijk met Margareta van York, werd er hard gewerkt aan het appartement van Karel de Stoute. Hij had de woonruimten van zijn vader overgenomen en wenste zijn Gentse residentie naar eigen smaak in te richten. Zijn nieuwe bruid was erg op wandtapijten gesteld. Zij was wellicht beïnvloed door de geschriften als dat over ‘*The governance of England*’ van omstreeks 1460-1470 waarin John Fortescue haar broer Edward IV had trachten te overtuigen dat hij meer glans kon geven aan zijn koningschap met een dure paleisdecoratie, zoals bijvoorbeeld ‘*rich hangings*’, of dus rijke wandtapijten.⁵⁹ Dat alles wisten de Gentse schepenen blijkbaar maar al te goed. Ter gelegenheid van haar blijde intrede in juli 1468 zorgden zij voor een verzorgde presentatie met wandtapijten langsheen het parcours van de stoet en in de praalruimten in het Hof ten Walle. Ook de ‘*pale*’ of warmkamer werd in 1469 voorzien van wandtapijten.⁶⁰ Ghiselbrecht Thierin, een touwslager, leverde de touwtjes om de tapijten te bevestigen en op te spannen.⁶¹

⁵⁵ ADN, B 4109, f. 99v.

⁵⁶ ADN, B 4110, f. 95v.

⁵⁷ ADN, B 4110, f. 99v.

⁵⁸ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen en Artesië, B 4111, 1467, f. 122v.

⁵⁹ Th. P. Campbell, *Tapestry in the Renaissance. Art and Magnificence*, New York, 2002, p. 19; met verwijzing naar een werk van John Fortescue (c. 1394 – c. 1476), namelijk: C. Plummer (ed.), *The Governance of England*, Oxford, 1885, p. 125.

⁶⁰ ADN, Rekeningen van de ontvanger van het Gentse kwartier, 1468 f. 47v.

⁶¹ ADN, B 4165, f. 70: ‘*petites cordelles employes a pendre les tappisseries de mondit seigneur et de madame*’.

Margareta van York

In 1469 werd de gelijkvloerse kamer van Margareta van York voorzien van lijsten om wandtapijten op te hangen. In 1473 gebeurde dit ook in haar drie nieuw ingerichte kamers. Twee ervan bevonden zich in de noordelijke paleisvleugel en kwamen uit op de eerste verdieping van de galerij. De beide kamers kregen een gelijkaardige aankleding. Men bracht houten blokjes doorheen de wand aan waaraan aan beide zijden lijsten werden vastgehecht voor het ophangen van de tapijten. Maria van Bourgondië volgde het voorbeeld van haar stiefmoeder: bij de nieuwe inrichting van haar slaapkamer in 1473 kreeg deze rondom lijsten voor de wandtapijten.⁶²

In 1469 was er nog spraak van ‘*la tapisserie de monseigneur*’ toen er een venster werd voorzien van nieuw glas⁶³, maar in 1475 besloot Margareta van York een nieuwe *tapisserie* voor zichzelf in te richten. Ze was gelegen boven de kleine kapel van het oratorium en was bereikbaar via een trap die werd voorzien van een met lood beklede dakgoot.⁶⁴ In de bestaande ruimte werd er een bakstenen afscheidingswand gemetseld⁶⁵. Dit schijnt te suggereren dat men één sectie ervan voorzag als verblijf en een andere sectie als bergplaats. De kamer werd voorzien van zes nieuwe glasramen en van een nieuw venster voorzien van ijzeren staven.⁶⁶ Met die *tapisserie* was er iets bijzonders aan de hand. Op grond van een afzonderlijk aannemingscontract realiseerde Eloy vander Burch, meester-timmerman in Gent, binnen de nieuwe ‘*tapisserie une chambrette par maniere dun contour pour y mettre les livres de corronecques et autres livres appartenant a madicte dame*’. Het betrof een houten constructie van 10 voet lang bij tien voet breed. Het contract werd ondertekend door *messire Guillaume de la Baume, seigneur Dierlain, chevalier d’honneur* van de hertogin⁶⁷, en door *messire Guillaume de Poupet*.⁶⁸ Het is bekend dat Margareta van York een zeer actieve belangstelling koesterde voor handschriften en zelfs voor de vroege drukkunst. Dit blijkt eens te meer door de inrichting van een eigen bibliotheek in het Hof ten Walle. Maar wat deed die bibliotheek in de *tapisserie*? Welnu, die *tapisserie* blijkt een drievoudige functie te

⁶² Algemeen Rijksarchief Brussel (in het vervolg ARB), Fonds Rekenkamers, Rekeningen van de ontvanger van het Gentse kwartier, nr. 2706, 1473, f. 79v.

⁶³ ADN, B 4165, f. 69.

⁶⁴ ADN, Rekeningen van de ontvanger voor het Gentse kwartier, B 4166, 1475, f. 91, 95v en 104v.

⁶⁵ ADN, B 4166, f. 91v-92.

⁶⁶ ADN, B 4166, f. 91v-92.

⁶⁷ Guillaume de La Baume (-1516), seigneur d'Irlain (Illeins), du Mont-Saint-Sorlin et de Marbos, ridder van het Gulden Vlies vanaf 1481.

⁶⁸ ADN, B 4166, f. 108-108v. Guillaume (de) Poupet was maître d'hôtel van Karel de Stoute en verwelkomde de hertogin van York toen zij naar Vlaanderen kwam.

hebben gehad. Enerzijds was ze bedoeld als bergplaats voor de wandtapijten, die werden opgeborgen in een elders gerecupereerde grote kast. Het betrof niet een *dressoir*, maar een *aulmaire*, een kast met grote deuren.⁶⁹ Anderzijds was er ook een bibliotheekruimte in ondergebracht. Maar ten derde fungeerde ze ook als een goed uitgerust verblijf. Het meubilair bestond uit drie tafels, waarvan die in sparenhout 2.10 m lang en 60 cm breed was⁷⁰, en verder een groot bed waaronder een kleine met koorden bespannen brits op rolletjes kon worden geschoven.⁷¹ Die uitrusting kon moeilijk voor de tapijtmaker bestemd zijn, vooral omdat van het grote bed werd beschreven als '*une grande coetse qui souloit estre sur la chambre de madicte dame*'.⁷² De vermelde drie functies schijnen erop te wijzen dat de *tapisserie de madame* bestemd was voor kostbaarheden, boeken en wandtapijten, en dat zij er een zit- en leesruimte had voorzien waar zij ook in bed kon lezen.

De eerste helft van de 16de eeuw

Ook de Habsburgse vorsten genoten van hun wandtapijten. In het jaar 1502 verbleven zij niet aan het Hof ten Walle, maar zij lieten intussen wel een en ander in orde brengen in hun Gentse residentie. Zo werd onder meer de houten wandbekleding van de kamer van aartshertog Filips de Schone aangepast om wandtapijten op te hangen.⁷³

In 1508 nam Margareta van Oostenrijk een tijdlang haar intrek in het Hof ten Walle. Het verblijf van de landvoogdes droeg ook een officieel karakter. Margareta kwam de financiële medewerking van de Vier Leden van Vlaanderen inroepen voor het verder zetten van de Gelderse oorlog tegen Karel van Egmont, die de soevereiniteit van zijn graafschap wilde heroveren op de Habsburgse dynastie. In de grote zaal van het paleis werd een troonhemel geconstrueerd en bracht men de nodige voorzieningen aan om de ruimte rondom volledig te bespannen met wandtapijten die men huurde bij de Gentse tapijtwever Pieter Pieters.⁷⁴ Het betrof '*la tappisserie qui a esté tendue en la grande salle de la Court en la dicte ville de Gand [...] en laquelle grant salle messeigneurs les Estas furent assemblez*'.⁷⁵ Het groot ensemble wandtapijten was zeker bedoeld om indruk te

⁶⁹ ADN, B 4166, f. 103 en f. 104v.

⁷⁰ ADN, B 4166, f. 91 en f. 99.

⁷¹ ADN, B 4166, f. 108-108v.

⁷² ADN, B 4166, f. 91.

⁷³ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal van Vlaanderen, B 4126, 1502, f. 134v-135.

⁷⁴ ADN, Rekeningen van de ontvanger voor het Gentse kwartier, B4167, 1508, f. 115.

⁷⁵ M. Bruchet & E. Lancien, *l'Itinéraire de Marguerite d'Autriche*, p. 39

maken op de aanwezigen. Het feit dat Margareta haar eigen wandtapijten niet uit Brussel had meegebracht, wijst erop dat zij het Hof ten Walle als een secundaire residentie beschouwde.

Toch bezat de Gentse residentie nog een eigen tapisserie. Ze was toen gelegen boven de middenpoort en kon worden bereikt via een uitwendige houten trap die in 1519 door timmerman Joos Valckeman werd vernieuwd.⁷⁶ Die locatie kon wellicht niet voldoende worden beveiligd. In 1522 was *'l'office de la tapisserie'* al verplaatst naar een ruimte achter de grote zaal. Ze werd toen echter gebruikt als opslagplaats voor meubels.⁷⁷

In de tweede helft van april 1532 kwam Maria van Hongarije in Gent residenten. De zus van Karel V en toenmalige landvoogdes verbleef duidelijk langere tijd aan het Hof ten Walle. Zij ging graag picknicken op het tuineiland en liet er verscheidene banken aanbrengen. Zij liet haar zitruimte omringen met stammen van sparren van meer dan 4 meter hoog *'pour y pendre les tapyts contre le soleil a cause que la Roynne y venoit souvent menger'*.⁷⁸ Alleszins had zij haar verzameling wandtapijten meegebracht. Dat die tapijten bij gelegenheid ook buiten werden gebruikt, wordt ook nog geïllustreerd door een gebeuren in 1547. In april en mei van dat jaar verbleef Maria van Hongarije eens te meer aan het Hof ten Walle. Toen de Gentse Heilige-Bloedprocessie het Hof ten Walle aanded, liet de landvoogdes op het parcours tussen de Sint-Widokapel en de Zilverpoort sparrenhouten palen opstellen waaraan voor de gelegenheid wandtapijten werden opgehangen.⁷⁹

Conclusie

In de huidige stand van het archiefonderzoek over de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw vindt men weinig aanwijzingen over een uitgebreide productie van wandtapijten in Gent, noch over een intens gebruik ervan in de binnenhuisinrichting. Dit lijkt eerder verwonderlijk in een belangrijke en vermogende stad als Gent. In het vorstelijke milieu van de graven van Vlaanderen, meer bepaald vanaf het aantreden van hertog Filips de Goede, werd daarentegen wel degelijk gebruik gemaakt van dergelijke tapijten als middel tot decoratie en als uitdrukking van prestige. Maar ook hier wijst niets erop dat het om Gentse producten ging.

⁷⁶ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen, B 4131, 1519, f. 164v-165.

⁷⁷ ADN, Inventaris van de inboedel van het Hof ten Walle, B 3513, 1522.

⁷⁸ ADN, Rekeningen van de ontvanger-generaal van Vlaanderen, B 4140, 1532, f. 247.

⁷⁹ ARB, Fonds Rekenkamers, Rekeningen van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen, nr. 2718, f. 221v.

DE GENTSE RENTENVERKOPEN IN DE ZESTIENDE EEUW

Een studie van de motieven voor het gebruik van dit financiële instrument

Pieter DECELLE

Renten waren voor middeleeuwse en vroegmoderne stadsbesturen bijzonder handige instrumenten om op korte termijn een aantal onvoorziene uitgaven op te vangen. Het liet stedelijke bestuurders immers toe vrij snel een grote hoeveelheid liquide kapitaal te verzamelen zonder plots de belastingen spectaculair te moeten verhogen (al was het natuurlijk wel zo dat nieuwe inkomsten moesten worden gevonden om de annuïteiten te betalen). Renten waren echter ook een mechanisme dat slechts in beperkte mate en in gecontroleerde omstandigheden mocht worden gebruikt: er was immers een zekere tijdsspanne nodig opdat de renten met nieuwe inkomsten (uit verhoogde accijnzen of uit een verhoging van de inkomsten uit de accijnzen ten gevolge van de economische groei vanuit een groot infrastructuurproject) konden worden afgelost of opdat een aantal renten vervielen omwille van het overlijden van de rentenhouders. Daarom moest een te grote opeenvolging van rentenverkopen, waar mogelijk, worden vermeden. Dit zou namelijk leiden tot een drastische stijging van de annuïteiten die moesten worden uitbetaald, met als consequentie dat de belastingdruk evenredig zou moeten toenemen. De kritiek die binnen de literatuur op het gebruik van rentenverkopen in de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is geformuleerd, heeft zich voornamelijk gericht tegen stadsbesturen die dit netelige probleem niet hebben aangepakt, die met andere woorden niet bereid waren om de structurele inkomsten van de stad op een afdoende wijze te verhogen zodat de groeiende schuldenberg die resulteerde uit rentenverkopen kon worden gecontroleerd en eventueel afgebouwd. Bijzonder nefast was de keuze voor het gebruik van nieuwe rentenverkopen om de annuïteiten van voorgaande rentenverkopen te kunnen blijven uitbetalen met een rentesnieuwbaleffect tot gevolg.¹ Door een

¹ M. Boone, “‘Plus dueil que joie.’ Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën”, in: *Gemeentekerdiet van België, driemaandelijks tijdschrift*, 45 (1991), 176, p. 5.

dergelijk beleid bekwam men dan het eigenaardige fenomeen dat latere rentenverkoppen enkel tot doel hadden om gelden ter beschikking te stellen waarmee de rentenbetalingen, resulterend uit vroegere rentenuitgiften, zouden kunnen gefinancierd worden. Raymond Van Uytven omschreef deze paradox wellicht het meest pertinent: “Had men nooit renteleningen uitgeschreven, dan had men het ook nooit hoeven te doen”.² Op deze manier verzeilden een aantal steden in een vicieuze cirkel waarin de ene rentenverkoop onvermijdelijk leidde tot een volgende waardoor de schuld zich bleef opstapelen.

In de historiografische traditie over rentenverkoppen door steden in de Nederlanden zijn verscheidene auteurs op zoek gegaan naar een antwoord op de vraag waarom steden in de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw opvallend gebruik maakten van renten. Het is het doel van dit artikel om de bestaande literatuur over dit onderwerp onder de loep te nemen en de verschillende visies te confronteren met een specifieke casus, met name de rentenpolitiek van de opeenvolgende Gentse stadsbesturen tijdens de zestiende eeuw.

1. De bestaande literatuur en de formulering van een nieuwe invalshoek

1.1. Incompetentie, de vorst en persoonlijk gewin: een overzicht van de oudere literatuur

De meest eenvoudige verklaring voor het gedrag van stadsbesturen in de vijftiende en zestiende eeuw ten opzichte van rentenverkoppen die in de literatuur wordt vermeld, stelt dat stadsbesturen te weinig competent waren om op een degelijke manier met stadsfinanciën om te gaan omdat ze er, volgens deze literatuur, geen graten in zagen de financiële toekomst van de stad in gevaar te brengen in ruil voor stabiliteit en rust in het lopende fiscale jaar. Vooral in het werk van de befaamde stadshistoricus Raymond Van Uytven over de Leuvense stadsfinanciën treft men een dergelijke tendens aan, zoals kan blijken uit zijn beschrijving van de procedures die in deze stad bij het omgaan met de stadsfinanciën werden gehanteerd in de veertiende en vijftiende eeuw:

De wisselaar bewaarde de stadsgelden in linnen zakjes in een koffer in de wissel, haalde eruit wat hij nodig had of legde er het ingekomen geld in,

² R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven: van de XIIIde tot het einde der XVIe eeuw*, Brussel, 1961, p. 182.

zonder vooruitzicht en zonder zorgen voor morgen. Men leefde van de hand in de tand, bevredigde de plots opgekomen noodwendigheden met middelen die men op hetzelfde ogenblik of, vaker nog, daarna zocht. Wanneer de financiële toestand al te bar werd, heeft men echter wel enkele pogingen gewaagd om de toekomst te verzekeren en inkomsten vast te bestemmen voor de delging van de stadsschulden.³

Voor de zestiende eeuw kan deze verklaring echter geenszins dienst doen: Raymond Van Uytven gaf immers zelf reeds aan dat dan op een meer professionele manier met de stadsfinanciën in Leuven werd omgesprongen. Bovendien is de beschrijving van Van Uytven geenszins van toepassing op de casus van de stad Gent; als bewijs daarvoor kunnen we het bestaan van de staten van de stad die eigenlijk als vrij uitgebouwde budgetten dienst deden, vermelden. Een meer genuanceerde stelling die eventueel hanteerbaar is voor een aantal steden is de onervarenheid die stedelijke besturen hadden met het gebruik van renten: in de tweede helft van de vijftiende eeuw hadden heel wat steden zich immers voor het eerst aan de verkoop van renten gewaagd om een antwoord te bieden op de toenemende centrale financiële druk en de steeds hogere bedes onder Karel De Stoute. Zo werd in Gent in 1453 voor het eerst in meer dan een eeuw naar rentenverkopten teruggegrepen. Op het einde van diezelfde eeuw zaten deze steden dan ook opgezadeld met een grote schuldenberg die hun vermogen om hun respectievelijke aandelen in toekomstige bedes ernstig op de helling zette. Maximiliaan van Oostenrijk en Filips De Schone besloten dan ook wijselijk deze steden onder druk te zetten om hun financiën te saneren. De tweede helft van de vijftiende eeuw lijkt dus zowel voor het stedelijke als het centrale bestuursniveau een uitermate educatieve periode te zijn geweest die een herhaling van een dergelijke naïviteit in de zestiende eeuw uitsloot.

Een andere verklaring voor de opeenvolgende rentenverkopten die in verscheidene steden in de Nederlanden (voornamelijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw) hebben plaatsgevonden, heeft betrekking op het verband tussen stedelijke rentenverkopten en het staatsvormingsproces. De meest prominente auteur binnen deze traditie was Marc Boone die in zijn analyse van de redenen waarom de stedelijke elites beslisten tot de verkoop van renten (in de Bourgondische periode) voornamelijk wees op de rol van de vorsten (Filips De Goede en Karel De Stoute). Dezen zouden de steden onder druk hebben gezet om voor rentenverkopten te kiezen in de zoektocht naar manieren om de toegenomen cen-

³ R. Van Uytven, *op. cit.*, p. 48.

trale financiële eisen te kunnen inwilligen.⁴ In diens publicaties werd het theoretische raamwerk van Charles Tilly gebruikt om een genuanceerd beeld van de correlatie tussen het staatsvormingsproces en de stedelijke rentenverkoppen te schetsen. De renteverkoppen werden ingeschakeld in wat Charles Tilly omschreef als *a state trajectory characterised by a high concentration of capital*.⁵ De mogelijkheid van de verkoop van renten door de steden gold daarbij als een belangrijke voorwaarde voor het succes van de staatsvorming omdat dit financieel mechanisme de steden in staat stelde de steeds hogere eisen van de vorst (die werden vastgelegd in de bedeeonderhandelingen (de *bargaining*)) in te willigen. De vorst had er op zich geen enkel belang bij dat de steden renten verkochten, ware het niet dat er geen volwaardige alternatieven bestonden waarmee de nodige middelen door zijn onderdanen konden worden opgebracht. De keuze voor renten was dus met andere woorden voornamelijk ingegeven door de beperkingen van het middeleeuws en vroegmodern stedelijk financieelwezen waarin renten de beste manier waren om op korte termijn grote sommen kapitaal te verzamelen, zoals zeker bij extraordinaire bedes nodig was.

De vorsten waren dan ook bereid (of misschien eerder genoodzaakt) om rentenverkoppen te ondersteunen (de steden hadden immers steeds de goedkeuring van de vorst nodig in de vorm van een octrooi) maar enkel wanneer daarmee op een oordeelkundige wijze werd omgesprongen. Het was immers essentieel dat de stedelijke schuld nooit de capaciteit van de steden om hun aandeel in de bedes te betalen, in het gedrang bracht.⁶ Voor de vorst was dit van primordiaal belang: de steden moesten voldoende solvabel blijven om hen van voldoende financiële middelen te kunnen voorzien. Ook het centraal bestuur diende zich met andere woorden terdege bewust te zijn van de gevaren die verbonden waren aan dit financieel instrument: vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw werd dan ook nauw toegezien op een meer oordeelkundig omgaan met renten en stedelijke schuld, zoals blijkt uit de grootschalige schuldliquidatieoperaties die in die periode in vrijwel alle steden in de Nederlanden plaatsvonden onder druk van de vorsten (naar het model van de eerder opgestarte operatie in Gent).⁷ Renteverkoppen moesten met andere woorden beperkt worden tot die momen-

⁴ M. Boone, *art. cit.*, p. 6.

⁵ Geciteerd in M. Boone, K. Davids en P. Janssens, "Urban Public Debts from the 14th to the 18th Century. A new approach", in: *Urban public debts: urban governments and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)*, M. Boone et al. (eds.), Turnhout, 2003, p. 4.

⁶ M. 't Hart en M. Limberger, "Staatsmacht en stedelijke autonomie, het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)", in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006), p. 48.

⁷ W. Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinanciën op het einde van de Middeleeuwen (1460-1495)*, Gent, 2007, p. 281 e.v.

ten waarop ze financieel rationeel waren; vandaar dat rentenverkopen veelal enkel werden toegestaan om zogenaamde 'buitengewone' bedden te financieren. Het is een essentieel kenmerk van het middeleeuws en vroegmodern stedelijk financieel wezen dat die momenten zich voornamelijk voordeden wanneer de stadsbesturen om welke reden dan ook geen valabele alternatieven meer konden vinden. De rigiditeit van een belastingsstelsel dat voornamelijk gebaseerd was op verpachte accijnzen was daarbij steeds een belangrijke factor omdat daardoor accijnsverhogingen zelden een realistische optie vormden. In de loop van de zestiende eeuw werd het verband tussen de verkoop van stedelijke renten en het staatsvormingsproces minder sterk omwille van de opkomst van provinciale rentenverkopen en belastingen die rechtstreeks door de vorst en/of de provincies werden geïnd.⁸ Stedelijke renten werden dan ook steeds minder gebruikt om het aandeel van de stad in een bedde te bekostigen, behalve in uitzonderlijke omstandigheden.

In de literatuur werden vaak ook intrastedelijke politieke factoren als mogelijke motieven voor het overgaan tot rentenverkopen naar voren geschoven. De positie van de bestuurlijke elites stond daarbij vaak centraal:

De uiteindelijke keuze heeft in feite nog weinig met louter economische overwegingen te maken, maar weerspiegelt in de eerste plaats de heersende machtsverhoudingen en de belangen van de groepen die bij het financiële beheer van de stad betrokken zijn. Als zich bijgevolg in vele steden een sneeuwbaaleffect voordoet, betekent dit dat in deze steden groepen met macht en invloed belangen hebben bij het in stand houden van een financiering via renteverkopen, eerder dan via een directe belasting die met individuele vermogens zou rekening houden, om het andere extreem in herinnering te roepen.⁹

In eerste instantie werd daarbij gekeken naar het financiële voordeel dat de elites hadden bij het investeren in renten. De grote rendabiliteit en de grote financiële voordelen van renten voor de rentenhouders maakte dat motieven van persoonlijk gewin een factor konden zijn in het besluitvormingsproces van de stadsbesturen van de Nederlanden die veelal werden gedomineerd door de stedelijke elites. Deze elites waren er uiteraard voor een stuk op uit om hun eigen belangen veilig te stellen en zouden dus veelal voor rentenverkopen hebben gekozen op basis van

⁸ J.D. Tracy, *A Financial revolution in the Habsburg Netherlands: renten and renteniers in the County of Holland 1515-1565*, Berkeley, 1985, p. 63.

⁹ Boone, 'Plus dueil que joie', p. 5.

persoonlijke winstmotieven, aldus deze redenering. Bovendien is het een uitgesproken kenmerk van het middeleeuws en vroegmodern stedelijk financieewezen dat de rentenhouders (de meer welgestelde burgers) werden uitbetaald met de opbrengsten van de indirecte belastingen op levensnoodzakelijke goederen die voornamelijk op de lagere klassen het zwaarste drukten. Renten waren in dit opzicht sociaal bijzonder onrechtvaardige financiële constructies omdat zij deel uitmaakten van een systeem waarin de armeren door indirecte taxatie de winsten van zeer rendabele investeringen aan welstellende burgers uitbetaalden:

Inside the city a social barrier was recognisable: only the elite benefitted from the possibility of investing in the city's debt and thus of speculating with the titles it generated. Yet the traditional frontier between rich and poor is not always recognisable as such. In this traditional view, the poor paid for the investments of the rich, who were able to finance and to participate in the funding of the debt by buying annuities, whereas the revenues from indirect taxation, the most indiscriminate of all and thus socially discriminating, were mobilised to pay back the annual income to the wealthy investors.¹⁰

Dat stedelijke elites toezagen op de uitbetaling van hun annuïteiten en op andere belangen die zij mogelijks konden hebben, betekent ons inziens echter niet dat de bestuurders van de stad (die deel uitmaakten van deze elite) renten uitschreven met als enige reden de rijke burgers (en zichzelf) een voordelige investeringsopportunity aan te bieden. In het prosopografisch onderzoek dat van de rentekopers is uitgevoerd, zijn voor een dergelijk gedrag geen bewijzen teruggevonden.¹¹ Bovendien bleek dat er gelegenheden waren waarop de investeringen die elites aangingen duidelijk niet gebaseerd waren op (persoonlijke) financiële motieven. Dit blijkt met name uit het feit dat de stedelijke elites net

¹⁰ M. Boone, K. Davids en P. Janssens, "Urban Public Debts from the 14th to the 18th Century", p. 5. Zie ook: M. Limberger, "The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800. Excises, annuities and debt management", *Paper presented at the XVth World Economic History Congress, 2-7 augustus, Utrecht, session Q6 – Urban fiscal systems and economic growth in Europe, 15th-18th centuries*, <http://www.wehc2009.org/programme.asp> (geraadpleegd op 9 september 2009), *passim* en M. Van der Heijden, "Stedelijke bestuursstructuur en geldleners in Nederlandse steden 1550-1650", in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006), p. 119.

¹¹ Ik sluit mij volledig aan bij Manon van der Heijden die de kredietwaardigheid van de stad en het bestaan van een zekere traditie inzake zowel de verkoop als de aankoop van renten als determinanten van het kredietbeleid van de stad identificeerde. Deze auteur toont immers in haar artikel over de Nederlandse steden feilloos aan dat er geen verband bestaat tussen de inspraak van burgers en hun toegang tot de kapitaalmarkt. M. van der Heijden, "Stedelijke bestuursstructuur en geldleners in de Nederlandse steden 1550-1650", in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006), 3, *passim*.

meer gingen investeren op het moment dat de stad in crisis verkeerde en onvoldoende buitenstedelijke rentenkopers kon aantrekken om de sommen die nodig waren te verzamelen.¹² In zulke tijden dienden de elites in te springen vanuit een gevoel van burgerzin, een solidariteit met hun stad of misschien nog meer met het bewind dat die stad bestuurde. Dit kon gepaard gaan met een zekere mate van druk vanuit het stadsbestuur.¹³ Zeker in een stad als Gent waar in een periode van meer dan twee eeuwen de opstanden elkaar in een ijtempo opvolgden, was het nodig dat de aanhangers van een bepaald bewind in zekere periodes hun steun ten volle betuigden om hun regime in het zadel te houden.¹⁴ Termen als ‘civic responsibility’ en ‘moral commitment’ werden zo al snel onderdeel van het eigenbelang van een bepaalde klasse die haar eigen regime in stand wou houden¹⁵, alhoewel het voorbeeld van andere steden aantoont dat een dergelijk cynisme niet altijd op zijn plaats is.¹⁶ In ‘normale tijden’ echter waren de motieven van leden van de elites die renten kochten wellicht niet anders dan die van gewone investeerders, met name zuiver economisch-financieel¹⁷; zij gingen in op een opportuniteit maar het lijkt onwaarschijnlijk dat zij een dergelijke opportuniteit voor zichzelf creëerden.¹⁸ De persoonlijke belangen van de elites konden echter ook op een andere wijze het besluitvormingsproces beïnvloeden, met

¹² Onder andere M. Van der Heijden en M. Van der Burg, “Public debt and private interest: investing in urban public debt 1500-1700”, *Paper presented at the XVth World Economic History Congress, 2-7 augustus 2009, Utrecht, session Q6 – Urban fiscal systems and economic growth in Europe, 15th-18th centuries*, <http://www.wehc2009.org/programme.asp> (geraadpleegd op 9 september 2009), p. 2.

¹³ Stadsbesturen kozen echter voor dwang in tijden van crisis. M. Van der Heijden en M. Van der Burg, “Public debt and private interest: investing in urban public debt 1500-1700”, pp. 10-12.

¹⁴ In het bijzonder dient hier te worden verwezen naar de particularistische en centralistische regimes die elkaar in Gent in de vijftiende en zestiende eeuw opvolgden. Over de partijstrijd in Gent in de vijftiende eeuw en de impact op het kredietbeleid, zie W. Ryckbosch, “Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie?”, in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4 (2007), 2, p. 19 e.v. Belangrijk is vooral dat centralistisch gezinde stadsbesturen makkelijker instemden met gewone en buitengewone bedden die veelal via renten moesten worden bekostigd. Ook op het vlak van de fiscale politiek waren er belangrijke verschillen tussen beide partijen: de particularisten waren omwille van hun ruimere achterban voorstander van een meer sociaal voelende politiek. Voor een meer uitgebreide beschrijving van de samenstelling van beide partijen, zie J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453): de strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*, Kortrijk, UGA, 2004, pp. 62 e.v.

¹⁵ De leden van de elite die investeerden in tijden van crisis werden immers royaal beloofd voor hun trouw en plichtsbef (M. van der Heijden en M. Van Der Burg, *art. cit.*, p. 17).

¹⁶ M. Boone, K. Davids en P. Janssens, *art. cit.*, p. 5.

¹⁷ Een meer uitgebreide analyse van de motieven van rentenkopers is te vinden bij L. Derycke, “The Public Annuity Market in Bruges at the End of the 15th Century”, in: *Urban public debts*, M. Boone et al. (eds.), p. 170.

¹⁸ Zie onder meer: H.-J. Gilomen, “La Prise de Décision en Matière d’Emprunts dans les Villes Suisses au 15e Siècles. », in: *Urban public debts*, M. Boone et al. (eds.), p. 132: *Je ne pense pas – ... – que les autorités avaient l’intention d’offrir par des emprunts une possibilité d’investissements rentables aux capitaux bourgeois ou d’assumer le rôle d’une caisse d’épargne*; en M. Van der Heijden, “Stedelijke bestuursstructuur”, p. 127 en pp. 132-133.

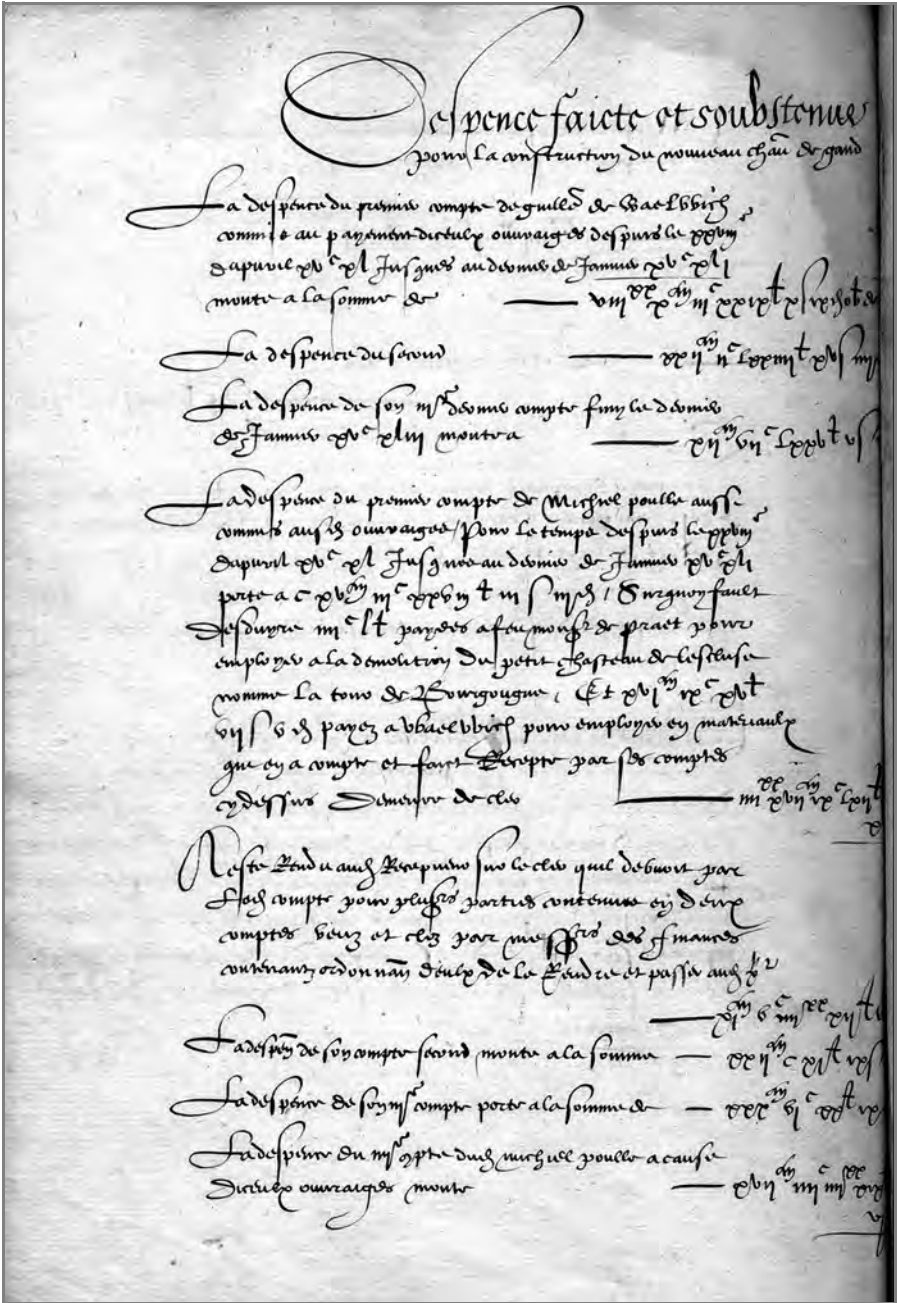
name omdat een aantal opties op het vlak van fiscaliteit die niet strookten met deze belangen, niet konden worden gebruikt: in Gent werd vooral het belasten van wijn en het gebruik van directe belastingen ernstig bemoeilijkt door de hevige weerstand die deze maatregelen opriepen bij de patricische klassen.¹⁹ Het wegvallen van deze keuzemogelijkheden als eventuele alternatieven voor rentenverkoop was duidelijk een niet onbelangrijke factor in de leenpolitiek die in Gent vanaf 1453 werd gevoerd.

1.2. De recente literatuur: aandacht voor financiële motieven

In de meer recente literatuur werd een verklaring voor de opeenvolgende rentenverkoop die in veel steden kunnen worden waargenomen, in tegenstelling tot de wat oudere werken die incompetentie, vorstelijke druk of persoonlijk gewin naar voren schoven, voornamelijk gezocht in de financiële beweegredenen die een stadsbestuur kon gehad hebben voor een dergelijk beleid. Daarbij werd vooral gekeken naar de voordelen die renten konden hebben en de alternatieven waarover een stadsbestuur kon beschikken.

Een eerste voordeel van de verkoop van renten voor stedelijke gezagsdragers lag in het vermogen van dit financieel mechanisme om op korte termijn zeer grote hoeveelheden kapitaal op te brengen. Daardoor waren renten een uitermate geschikt middel om af te rekenen met onvoorziene kosten die een stad overvielen. De grote populariteit van renten bij het publiek zorgde er immers voor dat er, behalve in tijden waarin bijzonder onzeker was of de stad nog in staat zou zijn de rentebetalingen ook effectief uit te keren, nooit een gebrek was aan investeerders. De terugbetaling van de verkregen middelen door het aflossen van de renten kon bovendien over een aantal jaren gespreid worden. Daar waar leningen het probleem enkel verlegden naar het volgende jaar waarop de belastingen dan toch drastisch verhoogd moesten worden, kon bij renten de verhoging in taxatie heel wat lager worden gehouden omwille van de spreiding van de schuldaflossing over een aantal jaren. Gezien de sociale implicaties van belastingsverhogingen in vroegmoderne steden was het inperken van een verzwaring van de belastingen een niet te onderschatten voordeel. Door de belastingsverhogingen binnen de grenzen van de sociale aanvaardbaarheid te houden, werden de belangen van de elites bovendien het meest gediend: het voor de hogere klassen zeer voordelige belastingsstelsel kon zo, net als het regime dat

¹⁹ P. Decelle, *'Datmen dinghesetene danof zoude deportere': Beschouwingen over het fiscale en financiële beleid van de Gentse schepenen in de woelige zestiende eeuw*, Gent (onuitgegeven masterscriptie), 2010, pp. 57 e.v.

Afbeelding 1: Rekening van de confiscaties en van de oprichting van de citadel onder Karel V, 1539-1540, Reeks 94bis, nr. 1 (Stadsarchief Gent-De Zwarte Doos, fotografie Storm Calle).

dit stelsel controleerde, gevrijwaard worden omdat zo de dreiging van politiek verzet zoveel mogelijk beperkt werd. Bovendien waren renten ook intrinsiek niet zo onvoordelig voor de stad als traditioneel wordt voorgesteld. Het is hierbij belangrijk een onderscheid te maken tussen kleine en middelgrote steden aan de ene kant en grote, machtige centra aan de andere kant omdat deze eerste de infrastructuur en benodigdheden ontbeerden om een zekere schuldenlast te kunnen dragen. In steden zoals Gent en Antwerpen was een zekere hoeveelheid schuld draaglijk indien een aantal nieuwe bronnen van inkomsten konden worden aangeboord. Daarnaast verminderde, althans bij lijfrenten, de hoeveelheid af te betalen renten naarmate de tijd vorderde en rentehouders overleden.²⁰ Bovendien werden renten niet altijd aangekocht door/voor bijzonder jonge mensen: onderzoek heeft uitgewezen dat dit scenario ongeveer even vaak voorkwam als dat van een rentekoper die op hoge leeftijd renten kocht en vrijwel onmiddellijk daarna overleed.²¹

Bij het afsluiten van de rentecontracten (in Gent) werd nooit rekening gehouden met de leeftijd van de rentekoper bij het bepalen van de intrestvoet.²² Het hoeft dan ook niet te verbazen dat lijfrenten, ondanks de hoge intrestvoeten, soms voordeliger waren dan losrenten. Lijfrenten verdwenen immers langzaamaan terwijl de tijd verstreek, daar waar de rentebetalingen voor losrenten eeuwenlang konden blijven voortbestaan als de stad er niet in slaagde de renten te lossen. De losrenten die in 1453 zijn uitgegeven zijn een voorbeeld van dergelijke eeuwigdurende renten. In de oudere literatuur werden bovendien vaak belangrijke factoren, zoals de evolutie van de bevolking en devaluatie en inflatie, die een erg groot effect konden hebben op de evolutie van de stedelijke financiën buiten beschouwing gelaten.²³ Daarnaast werd bij het aangaan van een grote rentenverkoop in de zestiende eeuw in de meeste gevallen wel degelijk rekening gehouden met de kosten van de annuïteiten die er in de daaropvolgende jaren uit zouden resulteren. Renten werden dan ook in verreweg de meeste gevallen bezet op een nieuwe bron van inkomsten, een nieuwe belasting, en werden gezien als een soort voorafbetaling van de ontvangsten die deze nieuwe taks zou opbrengen.²⁴ Het was de bedoe-

²⁰ M. Boone, K. Davids en P. Janssens, *art. cit.*, p. 7.

²¹ M. Boone, K. Davids en P. Janssens, *art. cit.*, p. 7.

²² M. Boone, "Plus dueil que joie", pp. 11-12.

²³ M. Boone, K. Davids en P. Janssens, *art. cit.*, p. 8.

²⁴ Dit mechanisme was wijdverspreid. Vanaf 1330 werden bijvoorbeeld regelmatig renten verkocht op het gruitrecht in Zutphen, zie R. Van Schaik, "The Sale of Annuities and Financial Politics in a Town in the Eastern Netherlands Zutphen, 1400-1600", in: *Urban public debts*, M. Boone et al. (eds.), p. 114. Voor Antwerpen: M. Limberger, "Private money, urban finance and the state: Antwerp in the sixteenth and seventeenth century", *Paper presented at the XIVth World Economic History Congress, 21-25 augustus 2006*, http://www.helsinki.fi/iehc2006/sessions1_40.html (geraadpleegd op 15 september 2009), p. 12.

ling dat de renten uiteindelijk zouden worden terugbetaald met de inkomsten die uit de nieuwe heffing zouden voortkomen. Stadsbesturen zagen dus in sommige gevallen vooruit en probeerden het oplopen van de stedelijke schuld door middel van een stijgend structureel deficit te voorkomen. De investering van de opbrengsten uit renten in infrastructuurprojecten kon bovendien ook een enorme boost geven aan de stedelijke economie met als gevolg dat de bijkomende inkomsten die een stad uit een groeiende economie via indirecte taxatie zou kunnen verkrijgen, de uitgaven aan annuïteiten vele malen terug zouden betalen. Dit is een visie die het stadsbestuur ten tijde van de aanleg van de Sassevaart tegenover de collatie verdedigde. De schepenen hadden immers al hun hoop voor de economische wederopstanding van Gent aan dit nieuw kanaal verbonden en gingen er inderdaad vanuit dat de inkomsten uit de imposten op de Sassevaart en uit verhoogde ontvangsten uit de andere accijnzen, de uitgaven aan de werken exponentieel zouden overtreffen.²⁵ Deze visie mag voor Gent dan naïef gebleken te zijn, het is echter niet onwaarschijnlijk dat in andere steden dergelijke infrastructuurprojecten die gefinancierd waren met renten wel succesvol waren. In elk geval was Gent niet de enige stad die in de zestiende eeuw renten verkocht met het oog op een groot infrastructuurproject dat de handelspositie van de stad zou verbeteren en zo voor nieuwe inkomsten zou zorgen: de Haarlemse rentenverkoop van 1567 was gericht op de bouw van een schutsluis waardoor grotere schepen de stad zouden kunnen bereiken.²⁶ De competentie van de schepenen in het omkaderen van een rentenverkoop was dus een essentiële factor in het slagen of falen ervan in de zin van de opbouw van stedelijke schuld. Indien de inkomsten waarop de rentenverkoop werd bezet voldoende bleken om de annuïteiten af te betalen en de (los)renten te lossen kon een rentenverkoop erg voordelig zijn voor de stad omdat daardoor onvoorziene kosten konden worden gecontroleerd op een wijze die de minste schade berokkende aan het stedelijke weefsel: sociaal-explosieve belastingsverhogingen en veranderingen in het belastingsstelsel die ingingen tegen de belangen van de elites konden daardoor vermeden worden.

De belangrijkste overweging die een stad kon aanmanen om over te gaan tot rentenverkopen was het gebrek aan valabele alternatieven. Renten werden over het algemeen gebruikt om onvoorziene kosten, bijvoorbeeld uit extraordinaire bedes voor de vorst of voor dringende herstellingswerken, te financieren maar

²⁵ W. Ryckbosch, *op. cit.*, p. 274.

²⁶ M. Van der Heijden, "Renteniers and the Public Debt of Dordrecht (1555-1572)", in: *Urban public debts*, M. Boone e.a. (eds.), 2003, p. 129. Zie voor 's Hertogenbosch en Breda: T. Kappelhof, "De stedelijke financiën van 's Hertogenbosch en Breda onder de Republiek", in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006), pp. 112-113.

konden ook worden aangewend wanneer de stad om een andere reden, zoals bijvoorbeeld bij grote infrastructuurprojecten, nood had aan grote hoeveelheden extra kapitaal.²⁷ Een overzicht van de andere mogelijkheden waarover een stadsbestuur kon beschikken om het nodige kapitaal te verzamelen toont aan dat in de context van de zestiende-eeuwse stedelijke samenleving renten wellicht (zij het bij wijze van eliminatie) de beste keuze was voor het financieren van dergelijke uitgaven.

Het verhogen van indirecte accijnzen (een eerste optie) lag immers veelal bijzonder moeilijk, zeker indien deze accijnzen werden verpacht. De Gentse casus toont immers terdege aan dat de reactie van de selectieve groep pachters op een dergelijke ingreep van het stadsbestuur bijzonder heftig kon zijn. De accijnzen werden bovendien aan het begin van het jaar verpacht; nieuwe indirecte belastingen die in de loop van een financieel jaar werden ingesteld vielen derhalve buiten dit geijkte systeem. Dergelijke nieuwe heffingen waren bijgevolg een weinig aantrekkelijke optie voor een stadsbestuur dat werd geconfronteerd met onvoorziene kosten: het innen in regie van deze heffingen zou immers enkel resulteren in een geleidelijk binnensijpelen van nieuwe inkomsten en niet in het verwerven van omvangrijke liquiditeiten op korte termijn. Het invoeren van bijkomende indirecte taksen was ook een tijdrovend proces en was daarom niet bijzonder geschikt om onvoorziene uitgaven op te vangen. Daarnaast had de stad ook steeds af te rekenen met de meer gebruikelijke overwegingen die bij het vaststellen van het niveau van deze belastingen een rol speelden: zoals de sociale onrechtvaardigheid en *more to the point* met het maximale niveau waar de stedelijke bevolking mee zou instemmen zonder haar ongenoegen te uiten in sociaal verzet of zelfs regelrechte opstanden. In Gent hadden de ontwikkelingen van 1477 de bestuurders van de stad maar al te zeer bewust gemaakt van het gevaar van ongeregelde heden die in bepaalde omstandigheden konden uitgroeien tot regimecrises. Ook de belangen van de heersende elites beperkten de mogelijkheden van het stadsbestuur inzake indirecte taxatie: zo was het lichte fiscale regime voor wijn een regeling waar slechts bij hoge uitzondering aan getornd mocht worden.

Ook directe belastingen konden slechts met de grootst mogelijke voorzichtigheid worden gehanteerd. Deze vorm van taxatie was immers allerminst populair en kon net als indirecte heffingen leiden tot hevig verzet bij de bevol-

²⁷ In P. Decelle, '*Datmen dinghesetenen danof zoude deportere*', pp. 29 e.v. wordt dit gegeven bevestigd aan de hand van de begrotingsprocedure die in Gent werd gehanteerd. Zie tevens M. Boone, K. Davids en P. Janssens, "Urban Public Debts from the 14th to the 18th Century. A new approach.", In: *Urban Public Debts*, M. Boone, K. Davids en P. Janssens (eds.), p. 6.

king²⁸ terwijl ditmaal de hogere klassen, die het best in staat waren een effectieve vorm van verzet te organiseren, zwaarder getroffen werden.²⁹ De Gentse casus toont feilloos aan dat directe belastingen geen geschikt middel waren (in het kader van de zestiende-eeuwse stedelijke samenleving) als reactie tegen onvoorziene uitgaven: directe belastingen werden enkel in 1540 en 1585 (in het kader van de boetes die waren opgelegd) en in 1598 gebruikt, iedere keer als een gevolg van het falen van rentenverkopen en niet als een poging om rentenverkopen te vermijden. Het verzet van de collatie tegen gedwongen leningen (een vorm van directe taxatie waarbij het verkregen kapitaal later werd terugbetaald) toont aan hoe sterk de onwil bij de bevolking heerste om in directe belastingen bij te dragen.

Andere conjuncturele middelen (naast renten) waren evenmin bijzonder bruikbaar: op oproepen om vrijwillig geld te lenen aan de stad kwam meestal bitter weinig respons terwijl gedwongen leningen min of meer hetzelfde effect ressorteerden als directe belastingen (en op dezelfde wijze werden aangevoeld). Het opnemen van krediet was zo mogelijk de slechtste optie: de stad deed daarmee niets anders dan het winnen van enkele maanden of een jaar respijt en betaalde daarvoor een zware prijs. De intrestvoeten voor krediet waren immers nooit minder dan tien percent en konden soms meer dan vijftig percent bedragen.³⁰ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat, gezien het beperkte aantal opties, rentenverkopen de meest geliefde optie waren van stadsbesturen om onvoorziene uitgaven te dekken.³¹

Uit het bovenstaande zal ongetwijfeld al duidelijk zijn dat de traditionele visie op renten als een suïcidaal beleid dat de stad onherroepelijk naar de financiële afgrond dreef volgens mij niet langer kan worden onderschreven. Eerder is immers al aangetoond dat in het Gent van de zestiende eeuw geen sprake was van de onkunde en incompetentie waarvan Raymond Van Uytven de bestuurders van Leuven in de eeuwen daarvoor had beticht en waarvan vele auteurs in

²⁸ M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk, 1981, p. 103.

²⁹ Ook bij directe belastingen konden echter sociaal onrechtvaardige aanslagvoeten worden gehanteerd: zo ook in 1492 toen huurders dubbel zo zwaar belast werden als eigenaars. M. Boone, Dumon en Reusens, *art. cit.*, p. 103.

³⁰ Zie, voor Zutphen: *Moreover, this instrument enabled to avail themselves of capital without having to turn to Jews or Lombards, who lent money at very high interest rates* (R. Van Schaik, *art. cit.*, p. 112); en voor Dordrecht en Haarlem: *de rentetarieven waren ontzettend hoog en betekende dus grote schulden* (M. Van der Heijden, *Geldschieters van de stad: financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650*, Amsterdam, 2006, p. 104).

³¹ M. Limberger, "The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800", *passim*; en Boone, 'Plus dueil que joie', p. 3.

navolging van Van Uytven zijn uitgegaan. Uit de staten van de stad blijkt immers dat de schepenen zeer goed in staat waren in te schatten hoe groot de stijging in de annuïteiten die werd veroorzaakt door een bepaalde rentenverkoop precies was en men kan aannemen dat ook gezagshebbers in de vijftiende eeuw in staat waren deze relatief eenvoudige oefening tot een goed einde te brengen.³² Een grondige herinterpretatie van de rentenpolitiek van de steden in de Nederlanden op basis van een geloof in de rationaliteit van het beleid dat werd gevoerd, dringt zich dan ook op. Het is onmogelijk daarbij de negatieve effecten van het gebruik van renten als financieel instrument te negeren; de redenering is echter dat de ongezonde gevolgen van rentenverkopen niet noodzakelijk wijzen op *een ongezond financieel beleid*.³³ Renten waren immers, zoals reeds eerder is gebleken uit het overzicht van (het gebrek aan) valabele alternatieven, eerder een laatste uitweg dan een geprefereerde optie. Dit wil echter niet zeggen dat alle stadsbesturen zomaar kunnen worden vrijgepleit van de kwalijke gevolgen van hun keuze voor opeenvolgende rentenverkopen. Wanneer immers wordt vertrokken van de veronderstelling dat de verkoop van renten financieel-economisch rationeel was (bij gebrek aan andere valabele opties) dan moet voor een beoordeling van de competentie en kunde van de stedelijke bestuurders vooral gekeken worden naar de manier waarop rentenverkopen werden ingebed in het financiële systeem van de stad: gingen de schepenen met andere woorden op een oordeelkundige wijze om met dit financieel mechanisme en met de opbouw van schuld die ermee gepaard ging? Bij deze beoordeling mag ook nooit uit het oog verloren worden dat de opeenvolgende stadsbesturen niet alleen met het belang van de stad maar ook steeds met het belang van de eigen klasse rekening hielden. Dat de invloed van dit beschermen van het eigenbelang bijzonder groot kon zijn, zal onder meer blijken uit de studie van de rentenpolitiek in het zestiende-eeuwse Gent.

2. De zestiende-eeuwse Gentse rentenpolitiek als casus

2.1. *De rentenverkopen van 1521-1522 als ideaal scenario*

Voor de Gentse opstand van 1539 wendde de stad zich slechts twee maal tot het uitgeven van renten: in 1521 en 1522. De rentenverkopen die in deze jaren

³² In een recent artikel gaf Luciano Pezzolo met Venetië een voorbeeld van een stad waar op een zeer gedegen manier met de stedelijke schuld werd omgegaan. L. Pezzolo, "The Venetian Government Debt 1350-1650", in: *Urban public debts*, M. Boone e.a. (eds.), pp. 70-73.

³³ W. Ryckbosch, *op. cit.*, p. 275.

plaatsvonden (de eerste na de grootschalige schuldliquidatieoperatie die in 1508 succesvol was beëindigd) waren vooral opmerkelijk omdat zij als een toonbeeld kunnen worden gezien van het oordeelkundig gebruik van rentenverkopen in een vroegmoderne context: de rentenverkopen maakten het immers in beide jaren mogelijk onverwachte uitgaven snel en efficiënt te bekostigen zonder dat daarvoor belastingsverhogingen nodig waren die dermate zwaar waren dat zij de belangen van de heersende elites konden schaden.³⁴

De vroege jaren 1520 vormden het toneel voor de eerste van talloze Frans-Habsburgse oorlogen die de internationale politiek van de eerste helft van de zestiende eeuw kenmerkten. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Karel V zich in deze tijden van stijgende militaire uitgaven tot de verschillende onderdelen van zijn rijk wendde om het kapitaal dat voor de continue oorlogsvoering was vereist te verkrijgen. In 1521 werd door de vier leden van Vlaanderen een nieuwe bede toegestaan voor de som van honderdvijftigduizend kronen van achtenveertig groten per stuk. Het aandeel van de stad Gent in deze bede kwam op 507.600 groten Vlaams in het eerste jaar (1521); een deel hiervan werd echter kwijtgescholden waardoor het bedrag uiteindelijk op 422.880 groten Vlaams kwam. Daarnaast stemden de leden ook in met het uitrusten van tienduizend voetknechten die de grenzen van het graafschap zouden beschermen tegen de Franse vijand. De stad Gent moest hiervoor nog eens 192.000 groten afstaan.³⁵ In totaal diende de stad dus in het jaar 1521 614.880 groten bijdragen bovenop de normale uitgaven van dat jaar, ofwel één derde van de uitgaven van het jaar daarvoor. In 1522 werd omwille van dezelfde redenen 282.000 groten Vlaams uitgegeven.³⁶ De geldsommen die in 1521 en 1522 verzameld moesten worden waren dus voor de stedelijke schatkist een zware opoffer: ze representeerden respectievelijk 23,5 en 13,5 procent van de uitgaven van de stad die dan ook in vergelijking met voorgaande jaren met de helft toenamen.

³⁴ De lezer dient er zich van bewust dat de invulling die hier aan het eigenbelang van de elites dient te worden gegeven die van een 'verlicht eigenbelang' is waarbij de elites zich wel degelijk fiscale voordelen toe-eigenen maar niet in een dergelijke mate dat zij hun machtspositie konden bedreigen. Er werd dus wel degelijk rekening gehouden met een aantal grenzen die aangaven wat het gewone volk fiscaal zou aanvaarden zonder in opstand te komen tegen het heersende regime. Wanneer er bijgevolg nood was aan extra middelen en de lagere klassen verdere belastingsverhogingen niet zouden aanvaarden, dan (en pas dan) waren de elites bereid hun fiscale voordelen gedeeltelijk en tijdelijk op te geven. De financiële gezondheid van de stad was dan ook bijzonder belangrijk voor de heersende elites omdat belastingsverhogingen zoveel mogelijk vermeden dienden te worden. Het nastreven van dit verlichte eigenbelang was, ons inziens, het centrale kenmerk van het fiscale beleid van de elites in de stad Gent in de zestiende eeuw.

³⁵ SAG, reeks 400, n° 44, folio 24v. (1521).

³⁶ Jammer genoeg ontbreken na 1522 de stadsrekeningen tot 1528; in dat jaar lagen de inkomsten en uitgaven van de stad opnieuw in lijn met die van voor 1521.

Tabel 1: Inkomsten, uitgaven en deficit van de stad Gent voor de jaren 1520, 1521, 1522 en 1528.

Jaar	Inkomsten	Renten	Inkomsten zonder renten	Uitgaven	Deficit/surplus
1520	1719592		1719592	1796797	-77125
1521	2576653	860880	1715773	2620084	-43431
1522	2006954	281520	1725434	2087858	-80954
1528	1773537		1773537	1844843	-71785

Bron: SAG, reeks 400, n° 43bis-45.

Het stadsbestuur, bestaande uit vertegenwoordigers van de drie leden van de stad Gent (de poortერი, het weversgilde en de verzameling van de andere gilden), werd aldus geconfronteerd met de nood om bijna één miljoen groten Vlaams aan extra kapitaal te zoeken. Er moest bijgevolg een keuze gemaakt worden uit de opties die eerder reeds zijn geschetst: indirecte of directe belastingen, vrijwillige of gedwongen leningen, rentenverkopen of het aanvragen van krediet. Een verhoging van de accijnzen of het instellen van nieuwe directe belastingen was bijzonder tijdrovend; deze mogelijkheden moesten derhalve al snel uitgesloten worden. De respons op een oproep om vrijwillig geld te lenen was bijzonder onzeker (en het verleden leerde dat een groot succes niet in de lijn der verwachtingen kon liggen). Gedwongen leningen waren uitermate impopulair en krediet verschoof het probleem gewoon naar het daaropvolgende jaar. Dus besloot de stad om over te gaan tot de verkoop van renten, met name van losrenten aan de penning zestien (voor 645.120 groten Vlaams in 1521 en 65.280 groten Vlaams in 1522) en lijfrenten op één leven aan de penning acht en op twee levens aan de penning tien (215.760 groten Vlaams in 1521 en voor 216.240 groten Vlaams in het jaar daarop)³⁷. Het feit dat in beide jaren ongeveer evenveel lijfrenten zijn verkocht is opvallend en zou erop kunnen wijzen dat het stadsbestuur een vaste limiet op de hoeveelheid te verkopen lijfrenten had gezet en de rest van de nodige sommen in losrenten poogde te verkrijgen. Wellicht hadden de bestuurders een berekening gemaakt van de hoeveelheden die zij zouden moeten uitgeven aan annuïteiten en hadden ze er, in functie van deze berekening, voor geko-

³⁷ In 's Hertogenbosch leidde de toegenomen financiële eisen van de vorst in de vroege jaren twintig tot het einde van een periode waarin op een meer prudente manier met de stadsfinanciën werd omgegaan, naar analogie met Gent. B. Blondé, “De saneringspogingen van de Bossche stadsfinanciën in de eerste helft van de 16de eeuw: spiegel van een politieke, sociale en economische realiteit.”, in: *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 19 (1968), p. 69.

zen het aantal lijfrenten te beperken zodat de rentenbetalingen betaalbaar zouden blijven.

In de stadsrekeningen, en in de andere bronnen die zijn geraadpleegd, is geen vermelding teruggevonden die aangaf of de renten die zijn uitgegeven in 1521 en 1522 bezet waren op een bepaalde nieuwe accijns. Vanaf 1528 (het eerste jaar waarvoor opnieuw stadsrekeningen bewaard zijn) verscheen echter wel een dergelijke nieuwe accijns in de stadsrekeningen, met name op crabbelaar. Het is bijgevolg best mogelijk dat het stadsbestuur deze belasting heeft ingesteld om de gevolgen van de rentenverkopen op te vangen. De opbrengsten van de accijns op crabbelaar, bijna tweehonderdduizend groten Vlaams in 1528, compenseerde de stad ruimschoots voor de gestegen uitgaven aan annuïteiten die slechts met een kleine tachtigduizend groten waren toegenomen in 1522. In 1528 waren de annuïteiten reeds terug onder het niveau van 1521 gezakt, onder meer omwille van een daling van honderdduizend groten Vlaams bij de losrenten. Vermoedelijk was tussen 1522 en 1528 een gedeelte van de losrenten ingelost, mogelijk met de opbrengsten van de nieuwe accijns op crabbelaar. De daling in de uitgaven voor lijfrenten met vijftigduizend groten kan het gevolg zijn van de sterfte van lijfrentehouders (van de verkoop uit 1521 of van vroegere) of van de aflossing van een aantal renten via een restitutie van de geïnvesteerde som door het stadsbestuur.

De rentenverkopen in 1521 en 1522 lijken aldus een schoolvoorbeeld te zijn geweest van een succesvolle financiële operatie waarin renten een hoofdrol speelden. De gevolgen op de langere termijn waren immers minimaal terwijl de stad in staat was geweest de grote onvoorziene uitgaven op vrij gemakkelijke wijze op te vangen. De verhoging van de accijnzen die nodig was om deze uitgaven op te vangen kon in alle rust gebeuren, wat gezien de sociale gevaren die met deze problematiek gepaard gingen, een reusachtig voordeel moet zijn geweest voor de heersende klassen in dit 'democratische' bestel die hun eigen fiscale voordelen konden vrijwaren (met de belasting op crabbelaar werd immers vooral de middenklasse getroffen). In een al bij al vrij beperkt aantal jaren kon de normaliteit in de stadsfinanciën worden hersteld; het eeuwige streefdoel van de vroegmoderne bestuurders was bij deze dan ook bereikt.

2.2. De Concessio Carolina en haar consequenties: de jaren 1540

De boete die de stad Gent werd opgelegd na de opstand van 1539 betekende het einde van een periode van meer dan vijftig jaar waarin de stad het verkopen van renten zoveel mogelijk had kunnen vermijden (met uitzondering van de hierbo-

ven besproken jaren 1521-1522). In de Carolijnse Concessie van dertig april 1540 werd het stadsbestuur opgedragen 260.000 karolusgulden te betalen aan de vorst aan veertig groten per stuk ofwel bijna 8.250.000 groten Vlaams. Daarnaast moest de stad ook zelf opdraaien voor de kosten van de werken aan het Spanjaardenkasteel dat zou worden opgetrokken op het gebied van de Sint-Baafsabdij. Het stadsbestuur moest de vorst ook de renten die de stad bezat op het vorstelijk domein in Gent kwijtschelden. De stad werd daarbovenop zelfs verplicht jaarlijks een substantiële bijdrage van 240.000 groten Vlaams aan de beheerder van het vorstelijk domein over te maken voor het onderhoud van de eigendommen van de graaf van Vlaanderen. Naast deze zware bepalingen in de Carolijnse Concessie moesten de gezagsdragers ook afrekenen met de financiële gevolgen van de opstand, en met name met de grote achterstallen die waren opgelopen in het jaar 1539. Op een vergadering van 31 mei 1540 werd de collatie van deze bepalingen door de schepenen op de hoogte gebracht. Het antwoord van de collatie op het verzoek van de schepenen waaruit bleek dat de stad op zoek moest naar meer dan acht miljoen groten Vlaams aan extra kapitaal, was duidelijk: de stad kon de sommen die de vorst haar had opgelegd, gezien de grote achterstallen en de erbarmelijke staat van de stadsfinanciën, onmogelijk opbrengen. Het was, volgens de collatieheren, dan ook nodig om de vorst te benaderen en *uuetmoedelic ende in alder reveren(tie) an de k(eiserlicke) ma(jestei)t onzen souverainen heere suppliere ende bidde omme thebbene quitscheldinghe van den sommen van penninghen daerinne dinsetenen deser stede bij zijnder seten(tie) ghecondempneert zijn regard nemende up den schamelen staet ende tachterhede deser stede*³⁸. Het verzoek van de collatie om de vorst te vragen, hoe eerbiedig ook, de boete en het aandeel in de bede waarrond het hele conflict had gedraaid, volledig te laten vallen was bijzonder onredelijk en volkomen onrealistisch. De berichten en discussies met de centrale ambtenaren die als vertegenwoordigers van de vorst acteerden, zorgden in de maanden na deze eerste vergadering van de collatie dan ook voor nieuwe spanningen met Karel V en zijn entourage; uiteindelijk werd evenwel op 18 juni een nieuwe, definitieve regeling uitgewerkt: de stad werd nu verplicht de som van 128.000 karolusgulden te betalen op basis van een vast tijdschema: vierhonderdduizend groten Vlaams onmiddellijk op achttien juni 1540, zeshonderdduizend groten Vlaams voor het einde van de maand, één miljoen groten Vlaams in juli 1540, hetzelfde bedrag in augustus 1540, 480.000 groten Vlaams tegen Sint-Remigius en 520.000 groten Vlaams tegen februari 1541 (allen dus binnen het financiële jaar 1540-1541). De rest van de boete,

³⁸ SAG, reeks, 121, 2, folio 2v en 3r.

1.120.000 groten, mocht betaald worden in vijf driemaandelijkse termijnen, ieder ter waarde van 224.000 groten Vlaams³⁹. In het jaar 1540 moesten dus in totaal 4.224.000 groten Vlaams aan de vorst worden overgemaakt, gevolgd door nog eens 896.000 groten Vlaams in 1541. Het grootste gedeelte van dit bedrag werd uiteindelijk verzameld uit de verkoop van erf- en lijfrenten (57,7 percent in totaal), waarbij de schepenen ongetwijfeld hoopten de extra uitgaven aan boetenbetalingen met de liquiditeiten die rentenverkopen zouden opleveren te dekken op dezelfde wijze zoals dat in 1521 en 1522 was gebeurd⁴⁰.

Tabel 2: De gebruikte middelen voor het betalen van de boete van de Carolijnse Concesssie.

Jaar	Losrenten (P16)	Lijfrenten (één lijf P6 en twee lijven P10)	Lijfrenten (één lijf P8 en twee lijven P10)	Leningen te Antwerpen	Gedwongen lening	Vrijwillige lening	Totaal
1540	1084400	976960		1248000	632192	17396	3958948
%	27,4%	24,7%		31,5%	15,7%	0,5%	99,7%
1541	128960		1473360	778004		3480	2383804
%	5,4%		61,8%	32,6%		0,1%	99,9%
Totaal	1213360	976960	1473360	2026004	632192	20876	6342752
%	19,1%	15,4%	23,2%	31,9%	10%	0,3%	99,9%

Bron: SAG, reeks 400, n° 48-49.

Het is opvallend dat niet alle inkomsten werden geput uit de verkoop van renten. De vorst had de stad immers een octrooi verleend om de volledige som die was overeengekomen op achttien juni via rentenverkopen op te halen:

Volghende de voornomde lettren van octroye van de k(eiserlicke) ma(jesiteit) houdende te moghen vercoopen omme de redenen in de text in ervedlicken losrenten ende lijfrenten totter somme van CXXVIII(m) karolsgulden omme eens ghelaeten der wet in den handen van de eersten secretaris ende bij affirmatie van scepenen van de kuere ende dese ontfangher bouchouder⁴¹.

³⁹ L.P. Gachard, *Relations des troubles de Gand sous Charles Quint, par un anonyme*, Brussel, Hayez, 1846, p. 393. Dit overzicht is ook terug vinden bij J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, Academia press, 2002, p. 459 (voetnoot 194).

⁴⁰ J. Dambruyne kwam in zijn onderzoek tot precies dezelfde becijfering: J. Dambruyne, *op. cit.*, p. 459.

⁴¹ SAG, reeks 400, nr. 47, f. 22r. De volledige brief van Karel V van 18 juni 1540 is terug te vinden in L.P. Gachard, *op. cit.*, p. 393.

Het stadsbestuur had echter na de opstand, ook voor 18 juni, bijzonder veel moeite gehad de renten die aan investeerders werden aangeboden ook effectief te verkopen, wellicht omwille van een gebrek aan vertrouwen in de solvabiliteit van de stad. De grote moeilijkheden die de stad had om kopers te vinden voor de renten bleek onder meer uit het feit dat de keizer reeds op negentien juni de bestuurders van de stad de opdracht gaf de clericus en de burgers die daar blijkbaar op vrijwillige basis niet toe geneigd waren te dwingen renten te kopen⁴². De geringe kredietwaardigheid en een gebrek aan vertrouwen in de financiële stabiliteit van de stad waren wellicht de voornaamste factoren die vele potentiële investeerders ontmoedigden. Op zeven juli moedigde Karel V de schepenen opnieuw aan indien nodig druk te gebruiken om de meer welgestelde burgers over te halen renten te kopen of via een lening gelden aan de stad te verschaffen⁴³. De uitermate moeizame verkoop van renten bracht de stad in de problemen naarmate de deadlines die Karel V via zijn secretaris Joris Despleghen had vooropgesteld naderden.

Op 10 juli vaardigde de vorst een ultimatum uit omdat hij de eerste betaling die op 18 juli verricht hadden moeten worden nog steeds niet ontvangen had: ten laatste tegen het einde van de maand moest een bedrag van dertigduizend karolusgulden betaald zijn. Het geduld van de vorst was duidelijk ten einde. Het ultimatum bracht de schepenen in een lastig parket: de rentenverkopen bleken niet in staat voldoende kapitaal op te brengen om op deze eis in te gaan. Bijgevolg moesten de schepenen, die nu geen andere keuze meer hadden, overgaan tot het ophalen van krediet bij Antwerpse kooplieden van wie zij op 26 juli een bedrag van twintigduizend karolusgulden leenden⁴⁴: Marcus Ohem leende de stad achtduizend karolusgulden die op 15 januari 1541 moesten worden terugbetaald aan acht percent intrest; Matthijs Malich leende twaalfduizend karolusgulden tegen twaalf percent, terug te betalen op 15 mei 1541 (in de volgende financiële termijn).

Ook na 26 juli 1540 diende de stad zich nog een aantal keren tot de Antwerpse kredietmarkt te wenden om de bedragen van de boete te kunnen opbrengen. Dergelijke operaties waren opnieuw voornamelijk ingegeven door een gebrek aan betere alternatieven: het verkrijgen van krediet gaf de stad immers enkel zes maanden tot een jaar uitstel aan een bijzonder hoge kost (de intrestvoet bedroeg immers, met uitzondering van de lening van Marcus Ohem nooit min-

⁴² L.P. Gachard, *op. cit.*, p. 394. Zie ook J. Dambruyne, *op. cit.*, p. 461.

⁴³ L.P. Gachard, *op. cit.*, p. 402. Zie ook: J. Dambruyne, *op. cit.*, p. 461.

⁴⁴ J. Dambruyne, *op. cit.*, p. 461.

der dan tien percent en kon zelfs boven de twintig percent uitstijgen). De enige reden waarom de stad gebruik maakte van deze erg onvoordelige regeling was dat het meer gebruikelijke middel om plotse onvoorziene uitgaven mee te financieren, renten, door een gebrek aan investeerders onvoldoende kapitaal bijeenbracht. Het octrooi van de vorst maakt immers duidelijk dat het zonder meer de intentie was van beide partijen om de volledige som waaraan de stad nood had op te halen door middel van rentenverkopen. Volgens Johan Dambryne is het feit dat de schepenen toevlucht moesten zoeken tot de Antwerpse kredietmarkt een bewijs dat er bij de Gentse elite- en middengroepen onvoldoende bereidheid was om renten te kopen (en vrijwillige leningen te verschaffen). In de fase voor 18 juni was dit zeker en vast het geval maar het lijkt onwaarschijnlijk dat de elites van de stad geen gevolg zouden gegeven hebben aan de latere oproepen van het stadsbestuur doorheen de rest van het financiële jaar om renten te kopen. Het was immers, zoals eerder is aangegeven, voornamelijk in tijden van crisis dat kon worden ingespeeld op een gevoel van *civic responsibility*, hoewel de impact van deze oproepen bij de verslagen particularisten (in het bijzonder de corporatieve middenklassen) wellicht heel wat minder groot was. De renten die in 1540 toch werden verhandeld (slechts veertig procent van de door het vorstelijke octrooi toegestane hoeveelheid) werden dan ook voornamelijk aan Gentenaars verkocht. Het is bijgevolg waarschijnlijk dat de lage kredietwaardigheid van de stad na de opstand (waarin de annuïteiten slechts heel gebrekkig waren uitbetaald en waardoor de stad (andermaal) met grote achterstallen te kampen had) het verkopen van renten bemoeilijkte. Dit verklaart het gebrek aan interesse bij buitenstedelijke investeerders (die traditioneel een erg hoog aandeel hadden in rentenverkopen) ondanks het gebruik van een hogere intrestvoet bij de lijfrenten van 16,6 procent.

De lage opbrengsten van de renten zorgden ervoor dat de financiële planning voor de volgende jaren uitermate werd bemoeilijkt. Naast de meer traditionele problemen van het betalen van de annuïteiten en het restitueren van leningen (en losrenten) moest de stad nu ook afrekenen met de gevolgen van de kredietoperaties die de schepenen moesten blijven toepassen. Op 17 juni (voor het aangaan van het eerste krediet) vroeg de collatie aan de schepenen om een aantal nieuwe accijnzen in te stellen (en daarvoor een octrooi te vragen bij de vorst) om de gedwongen leningen en renten zo snel mogelijk terug te betalen:

*tot upstellinghe van assijse om(m)e daarmede de voornomde gheswoerde somme te rembourserene ende quitene zomen al tselve huerbuerlixt ende bequaemst vinden zal ende zo haest alst moghelic werden*⁴⁵.

Op dezelfde dag presenteerden de schepenen een document met de tarieven voor de accijnzen van dat jaar 1540 waarin ook vier nieuwe accijnzen werden voorgesteld: op wijn, enkel bier, graan en vlees die wellicht moesten dienen om de annuïteiten te betalen en de renten na verloop van tijd af te lossen⁴⁶. Indien alle renten in 1540 zouden verkocht zijn aan het voor de stad meest onvoordelige tarief, zijnde in lijfrenten aan de penning zes, zouden de jaarlijks te betalen annuïteiten 853.333 groten Vlaams bedragen. De opbrengsten van deze accijnzen in de jaren daarop waren voldoende om dit bedrag te kunnen betalen:

Tabel 3: De opbrengsten van de vier in 1540 ingestelde belastingen in de jaren veertig van de zestiende eeuw.

1540	891.858	1545	1.023.720
1541	1.118.880	1546	861.360
1542	905.003	1547	931.920
1543	833.368	1548	945.120
1544	884.880	1549	945.840

Bron: SAG, reeks 400, n° 48-52.

Indien de stad er dus in geslaagd zou zijn alle renten te verkopen zou opnieuw dezelfde procedure als in 1521 toegepast kunnen geweest zijn waarbij de annuïteiten met de opbrengsten van deze nieuwe belastingen betaald zouden worden in afwachting van het overlijden van de lijfrentehouders terwijl tevens langzaam een aantal losrenten afgelost zouden (kunnen) worden. Het geringe succes van de rentenverkopen en de nood aan krediet die daaruit voortvloeide, verhinderde dit scenario. Het krediet zorgde immers slechts voor een kort respijt waarna de kosten zich in een volgende financiële termijn opnieuw aandienen (met daarbovenop een stevige intrest): vandaar dat de stad ook in de jaren na 1540 gedwongen was te proberen renten te verkopen om de nood aan kredietoperaties te elimineren. Het was pas acht jaar later, in 1548, dat voor het eerst een relatief

⁴⁵ SAG, reeks 121, 2, f. 6r.

⁴⁶ SAG, reeks 121, 2, f. 6r. en volgende. De keuze voor belastingen op enkel bier en graan werd duidelijk geïnstigeerd door het nieuwe patricische stadsbestuur die met deze zware belastingen op levensnoodzakelijke goederen de lagere klassen zwaar trof. De fiscale voordelen van de heersende elites, in het bijzonder inzake wijn, bleven grotendeels buiten schot.

evenwicht in de stadsfinanciën kon worden bereikt zonder kredietoperaties die van jaar tot jaar problemen bleven veroorzaken⁴⁷.

De schepenen poogden in deze periode van acht jaar ieder jaar voldoende renten te verkopen om het krediet dat in het jaar daarvoor was aangegaan af te lossen en om de onvoorziene uitgaven die de stad in deze periode te beurt vielen (zoals de buitengewone bedes in 1542 en 1543 naar aanleiding van de Frans-Gelderse oorlog⁴⁸) op te vangen. Tot 1548 werd de stad echter ieder jaar door het falen van deze rentenverkopen (omwille van een gebrek aan investeerders ten gevolge van de lage kredietwaardigheid van de stad) met een tekort geconfronteerd dat moest worden opgevuld aan de hand van kredietoperaties. Dit deficit werd veelal net door de kredietoperaties van het voorgaande jaar veroorzaakt⁴⁹. Door dit beleid werden de achterstallige kosten (plus een stevig bedrag aan intresten) naar het daaropvolgende jaar overgeheveld waarin zich opnieuw hetzelfde probleem voordeed. In de vroege jaren 1540 werd dan ook jaar na jaar geprobeerd renten te verkopen zodat een kostelijk beleid op basis van krediet

⁴⁷ Op het einde van de vijftiende eeuw had zich in Brugge een gelijkaardig scenario voorgedaan: door een gebrek aan kredietwaardigheid slaagde het Brugse stadsbestuur er in deze periode niet langer in voldoende investeerders te vinden in stedelijke schuld met als gevolg dat de annuïteiten en de onvoorziene uitgaven niet langer bekostigd konden worden. L. Derycke, "The Public Annuity Market in Bruges at the End of the 15th Century", p. 168. Het stadsbestuur van Brugge was dan ook begonnen aan een uitgebreide sanering van de stadsfinanciën, ongetwijfeld onder druk van of met steun van de vorst die de capaciteit van de stad om bedes te betalen gegarandeerd wilde zien. In Gent bleven dergelijke maatregelen, voornamelijk omwille van het blijvende succes van lijffrenten, uit tot 1566.

⁴⁸ SAG, 400, nr. 50, f. 21r. en SAG, 400, nr. 51, f. 30r. Zie ook J.D. Tracy, *A Financial revolution*, pp. 76-79.

⁴⁹ In de stadsrekeningen werd dan ook in een aantal jaren melding gemaakt van de ontvangst van kapitaal dat bij Antwerpse geldhandelaren was geleend om eerder verkregen krediet af te lossen, zie onder meer SAG, reeks 400, n^o, 49, f. 39r., SAG, reeks 400, n° 50, f. 30r. e.v. De buitengewone bede die in 1542 werd toegestaan was ook om een andere reden uitermate significant: ondanks het verzet van de vier leden tegen dit mechanisme (met een uitstel van twee jaar tot gevolg) werden naar aanleiding van de bede voor het eerst renten op provinciaal niveau in het graafschap Vlaanderen verkocht. Deze provinciale renten werden bezet op enkele nieuwe belastingen, tevens op provinciaal niveau, die uitgebreid staan beschreven in de registers van de collatie (op de vergadering van 6 april 1543 (SAG, reeks 121, 2). Het verzet van de leden had voornamelijk te maken met het feit dat hierdoor de belastingsdruk op de stedelijke bevolking nog zou toenemen (een gegeven dat zoals eerder is vermeld ook op het vlak van de stedelijke fiscaliteit moeilijk lag) terwijl de meer goeude klassen van het betalen van deze belastingen grotendeels was vrijgesteld. Voor het graafschap Vlaanderen werd echter na de samenkomst van de vier leden te Diest in het begin van het jaar 1543 duidelijk gemaakt dat *van al deze voorzeide assijsen en zal nijemant noch es e(xe)mpt zijn gheestelic noch weerlic edele noch onedele practisieven noch andere als up heerlicke peremptie* (SAG, reeks 121, 2, folio 74v. Tracy, *A Financial revolution*, pp. 76-78). Het belang van de introductie van provinciale renten voor de stedelijke fiscaliteit lag voornamelijk in de opkomst van een nieuwe markt voor renten die de concurrentie aanging met stedelijke renten in het aantrekken van investeerders. Dezen hadden nu immers de keuze tussen provinciale en stedelijke renten en konden op basis van de kredietwaardigheid van de instellingen en de aangeboden rentenvoeten meer waar voor hun geld kiezen. Het feit dat op provinciaal niveau in de jaren 1540 nog geen schuld was opgebouwd was mogelijks een belangrijke factor in dit besluitvormingsproces. Men kan dan ook veronderstellen dat de opkomst van provinciale renten op zijn minst een zekere invloed heeft gehad op het succes van rentenuitgiften op stedelijk niveau.

achterwege zou kunnen blijven. Tot 1548 bleken kredietoperaties echter onvermijdelijk.

Tabel 4: Kredietoperaties in de stad Gent tussen 1540 en 1548.

1540	1.248.000		
1541	778.004	1545	1.621.000
1542	800.000	1546	1.240.000
1543	2.168.000	1547	240.000
1544	1.619.413	1548	240.000

Bron: SAG, reeks 400, n° 48-56.

Het stadsbestuur en de collatie deden er alles aan om de rentenverkopen zo succesvol mogelijk te maken en kredietoperaties te vermijden. Innovativiteit in het vinden van meer creatieve oplossingen voor nijpende financiële problemen was één aspect van de pogingen die de schepenen en de raadslieden in deze ondernemen: zo stelde de collatie in 1546 voor een loterij te organiseren om de voorzieningen voor de armen van de stad die een hogere financiering vroegen te kunnen blijven dragen. Daarnaast werd ook gepoogd de stedelijke renten zo aantrekkelijk mogelijk te maken teneinde meer investeerders te kunnen verleiden tot het aankopen ervan: de belangrijkste maatregelen die hiervoor werden genomen waren verhogingen van de intrestvoeten en voornamelijk het aanbieden van lijfrenten op één lijf (aan de penning acht) en zelfs op twee lijven (aan de penning tien). Lijfrenten kenden een veel meer gedifferentieerd publiek en konden veel gemakkelijker worden verkocht. De zware kost van de annuïteiten maakte echter dat de stad veelal poogde lijfrenten te vermijden. Pas wanneer de verkoop van losrenten stokte (zoals in de jaren 1540 duidelijk gebeurde⁵⁰) werd overgegaan tot de verkoop van lijfrenten wat dus allerminst de favoriete optie van de stad was maar eerder een noodgedwongen keuze om kredietoperaties te kunnen ont-

⁵⁰ Het octrooi voor losrenten dat in 1542 aan de stad werd toegezegd bleef tot 1546 van kracht: het duurde met andere woorden vijf jaar alvorens een al bij al relatief laag bedrag aan losrenten werd verkocht.

Tabel 5: De verkoop van losrenten tussen 1542 en 1546

1542	160.384
1543	52.160
1544	80.960
1545	74.880
1546	26.880

Bron: SAG, reeks 400, n° 50-55.

lopen. Een andere belangrijke maatregel die in 1541 werd genomen was dat bij het terugbetalen van de leningen die de stad van haar burgers had verkregen in 1540 van deze burgers werd geëist dat zij het gerestitueerd kapitaal zouden beleggen in de aankoop van renten. Pas in 1548, het laatste jaar waarin delen van de geleende sommen werden terugbetaald, werd deze voorwaarde niet langer vermeld⁵¹. Ondanks deze en andere maatregelen bleef het succes van de rentenverkoop telkens heel wat onder de verwachtingen en werden niet die sommen geïnd die de stad nodig had: doorheen de hele jaren 1540 bleven klaarblijkelijk ernstige twijfels bestaan over de kredietwaardigheid van Gent in de nasleep van de opstand en de wanbetaling van de annuïteiten in 1539. Daardoor bleef de stad het moeilijk hebben investeerders aan te trekken om de stedelijke schuld mede te financieren; vooral de verkoop van losrenten verliep bijzonder moeizaam.

De manoeuvreerruimte van het stadsbestuur werd in deze periode verder beperkt door het gegeven dat het niet mogelijk bleek de belastingsdruk verder te verhogen (bovenop de vier eerder vermelde nieuwe belastingen die in 1540 waren ingevoerd). Dit wordt onder meer duidelijk uit de zeer gespannen toon die in de registers van de collatie naar voren komt bij het onderwerp taxatie. De schepenen bespraken ieder jaar met de collatie welke optie de beste was voor het innen van de accijnzen (verpachting of regie) en als onderdeel van hun vertoog bij deze gelegenheden zagen zij zich vaak verplicht mee te delen dat het dat jaar niet mogelijk was de accijnzen te verlagen. Hieruit kan worden geconcludeerd dat deze vraag vrijwel ieder jaar zeer pertinent door bepaalde leden van de collatie werd gesteld, zij het dat dit slechts in één jaar, 1543, expliciet in de registers van de collatie is vermeld:

*biddende de zelven van der wet de pachten van den corene ende van de cleenen biere alzo verre alst doendelic es achter te latene ende niet te verpachtene ofte te modererene alzo verre alst doendelic es ende den staet van der stede vermach*⁵².

⁵¹ Voorbeeld uit 1542: SAG, reeks 400, n° 51, f. 270r. Gedwongen aankopen van renten vonden wel vaker plaats in de Nederlanden, zie M. Van der Heijden, “Renteniers and the Public Debt of Dordrecht (1555-1572)”, p. 187.

⁵² SAG, reeks 121, 2, folio 59v. In de jaren daarna verhaalden de schepenen herhaaldelijk aan de collatieheren *dat nijet wel moghelic en wordt eeneghe assisen af te stellen of grootelicx te verminde(re)n* (citaat daterend van vierentwintig maart 1549). SAG, reeks 121, 2, folio 153r. Andere vermeldingen volgden onder meer in 1551 en 1552.

Het feit dat het stadsbestuur zich bijna ieder jaar genoodzaakt zag aan de collatieheren mede te delen dat het niet mogelijk was de accijnzen te verlagen is dus een duidelijke indicatie dat zowel binnen de collatie als binnen de ruimere Gentse samenleving de vraag naar een dergelijke verlaging uitermate sterk leefde. Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk dat een (verdere) verhoging van de accijnzen geen reactie zou hebben uitgelokt. De schepenen moesten bijgevolg erg behoedzaam omgaan met deze sociaal zeer explosieve materie omdat zij zich er maar al te goed van bewust waren dat uit een te drastische aanpak oproer of zelfs een openlijke revolte zou kunnen resulteren die het voortbestaan van het regime kon bedreigen. Een verhoging van de accijnzen lijkt dan ook zonder meer onmogelijk te zijn geweest. Het gebruik van directe belastingen lag bijna even moeilijk omwille van de grote weerstand die deze bij de bevolking opriepen. De afkeer van de Gentse bevolking, en in het bijzonder de machtige patricische klassen, ten opzichte van directe belastingen wordt geïllustreerd door het zeer uitgesproken verbod van de collatie om dwang te gebruiken bij vrijwillige leningen die daardoor het karakter van gedwongen leningen zouden kunnen aannemen (die tenslotte slechts directe belastingen waren die later werden terugbetaald door de stad).

2.3. Schuldopbouw en crisis: de jaren 1560 en de vicieuze cirkel van Van Uytven

Naar het einde van de jaren 1550 werd duidelijk dat de stad financieel meer en meer in de problemen kwam. De economische malaise begon de stad steeds zwaarder te treffen: vandaar dat de schepenen bij de collatie meer en meer klaagden over de verminderende opbrengsten van de accijnzen. De tekorten die zich nu jaarlijks voordeden en die jaarlijks moesten worden opgevuld door middel van de verkoop van lijfrenten werden groter en systematischer. De schepenen begonnen zich ook steeds meer ongerust te maken over het vermogen van de stad de annuïteiten uit te betalen: het rampscenario van een gedeeltelijk stedelijk bankroet waarbij de rentenhouders gebruik zouden kunnen maken van hun arrestrecht begon steeds meer op te doemen. De eerste vermelding hiervan kwam voor in 1558:

Ende ghemerct dat scepenen oversien hebbende de rekeninghe van de voorgaende jaerschaere ende namelic ghecapituleert de extraordinaire oncosten ende misen nijet en bevinden moghelic zijnde eenighe articlen ofte sommen te glicerene voor deze loopende jaerschaere anders dan te

Afbeelding 2: Zicht in vogelvlucht op het Spaans kasteel, ingekleurde kopergravure Gepubliceerd in: Antonius Sanderus, *Flandria Illustrata*, 1641 (Stadsarchief Gent, AG L16/2; fotografie Storm Calle).

mijnckene txomt van de oncosten toucherende der reparatie vande trag-hels upde nieuwe vaert ende datte van ontrent tot II(C) L l. gr. waerbij den voornomden last nijet zeere vermindert ... So dat van noode werdt te adviserene upden bequaemste middele bij de welcken dat men dese jaerschaere zal moghen draghen den voornomden last ende tachterbede dezer stede zonder te vallen in groote oncosten van executie bij de rentiers apparent te gheschiene⁵³.

Uiteindelijk werd in augustus 1558 besloten een hele reeks annuïteiten maar voor de helft te betalen; met het bespaarde geld werden de andere onkosten (die niet door rentenverkopen waren gedekt) bekostigd⁵⁴: het betrof een vorm van

⁵³ SAG, reeks 121, 2, folio 286v. en 287r.

⁵⁴ SAG, reeks 121, 2, folio 288v. en 288r.

gecontroleerde wanbetaling waarbij de garantie werd gegeven dat de rentenhouders het daaropvolgende jaar hun achterstallen volledig zouden ontvangen; deze zouden betaald worden met de opbrengsten van enkele nieuwe accijnzen (zes penningen parisis op wijn en ongeld op ‘crabbelaar en clauwaart’⁵⁵) die ondanks het verzet van de collatie in april toch moesten ingevoerd worden. De collatie werd dus door de financiële malaise in de stad gedwongen hiermee in te stemmen en gaf verder ook de toestemming om indien nodig krediet op te halen. Deze noodoplossing kon echter uiteindelijk toch nog vermeden worden.

In de vroege jaren 1560 namen de financiële problemen van de stad enkel nog toe: de verminderde opbrengsten uit de grote accijnzen en de toegenomen schuldenberg van de stad leidden jaarlijks tot ernstige tekorten. Ook de kosten van de werken aan de bouw van de tweede spui van de Sassevaart wogen zwaar op de stedelijke financiën. Het belangrijkste fenomeen in deze periode is evenwel dat nu ook rentenverkopen werden georganiseerd die specifiek bedoeld waren om de annuïteiten te kunnen blijven uitbetalen. Het spook van het arrestrecht waarde steeds groter rond tussen de muren van de stedelijke schatkist en het was vooral de vrees voor het falen van de stad om de verplichtingen ten opzichte van de rentenhouders na te komen die de stad ertoe aanzette om lijfrenten te blijven verkopen⁵⁶. Voor de jaren 1560 konden rentenverkopen telkens in verband gebracht worden met zeer specifieke buitengewone uitgaven waarvoor ze als financieel mechanisme dat in staat was op korte termijn kapitaal op te brengen, uitermate geschikt waren (zij het vooral bij gebrek aan valabele alternatieven). Vanaf de vroege jaren 1560 waren rentenverkopen echter ook nodig om de normale uitgaven van de stad (waartoe de annuïteiten behoorden) te kunnen blijven bekostigen. Gent belandde aldus in de vicieuze cirkel die door Raymond Van Uytven is beschreven waarbij telkens nieuwe rentenverkopen nodig waren om de gevolgen van de oudere te kunnen dragen (zie boven). Een dergelijke situatie was vanzelfsprekend onhoudbaar; de problematische staat van de stedelijke financiën sleepte echter aan tot in 1566 toen het stadsbestuur door middel van een conversie de schuldenlast van de stad saneerde.

Op de vergadering van de collatie van acht oktober 1561 werd voor het eerst duidelijk hoe moeilijk de stad het had om de annuïteiten op de hoge hoeveelhe-

⁵⁵ De vorst verleende goedkeuring om voor twaalfduizend gulden losrenten (aan de penning twaalf) te verkopen op voorwaarde dat deze in zes jaar zouden worden afgelost. De schepenen stelden aan de collatie een nieuwe belasting van zes penningen parisis op elke stoop wijn voor om deze kost te dragen. SAG, reeks 121, 2, folio 308v. en 309r. In de jaren tussen 1559 en 1566 werd echter in 1562 een (beperkt) aantal lijfrenten afgelost.

⁵⁶ Vanaf 1560 werd het arrestrecht bijna jaarlijks in de registers van de collatie vermeld bij de eerste begrotingscontrole.

den lijfrenten die in de twee decennia daarvoor waren uitgegeven te betalen: eindelijk moest het gelag voor het gebrekkige succes van de losrentenverkopen van de jaren 1540 (en latere rentenverkopen in de jaren 1550) betaald worden. De schepenen verhaalden op deze samenkomst (de eerste begrotingscontrole) dat het tekort voor dat jaar veel hoger zou oplopen dan was verwacht en dat de stad lijfrenten zou moeten verkopen om de gewone uitgaven te kunnen bekostigen. De moeilijkheden zouden voornamelijk zijn veroorzaakt door het deficit van het jaar daarvoor en door verscheidene andere onkosten die de stad had moeten betalen:

regard nemende dat apparentelijck metter selver somme de stede in zulcke staet zal moghen ghestelt werden dat hij voir de toecommende jaerschaere met hueren incommene den last zal moghen draghen zonder eenighe breeder belastinghe te moeten doene anghesien dat de voirseide tachterbede eensdeels ghecommen es bij de resten van de voirgaenden jaerre ende naemelijck bijde oncost die de stede int voirgaende saysoen ghedoocht heeft⁵⁷.

Het vertoog van de bestuurders maakte verder ook duidelijk dat de keuzemogelijkheden waarover zij konden beschikken om op deze omstandigheden een antwoord te formuleren beperkt waren. Het niveau van de taxatie liet een verdere verhoging van de accijnzen eenvoudigweg niet toe, zoals in 1565 ook zeer expliciet werd betoogd:

zo en hebben ooc mijne voornomde heeren gheen en bequaemen middele daertoe ghevonden regardt nemende op de voornomde zwaricheyt vanden assijzen ende dat ter ghene appaentie en es zonder meerckelicke sonde de meer te commen aggraveren van thone van ghelicke octroy te verzouckene omme de stede ende tghemeene lichaem van diere te moghen belastene met lijfrenten⁵⁸.

De schepenen meenden in 1561 nog steeds dat de combinatie van de normale belastingen en de verkoop van lijfrenten voldoende zou zijn, alhoewel dit eerder als een hoopvolle wens dan als een realistische verwachting klinkt. Zonder de mogelijkheid om de belastingen te verhogen konden de schepenen weinig anders dan opnieuw over te gaan tot rentenverkopen die de schulden van de stad opnieuw zouden verhogen in de hoop dat de opbrengsten van de accijnzen in de

⁵⁷ SAG, reeks 121, 3, folio 74r.

⁵⁸ SAG, reeks 121, 3, folio 148v.

toekomst zouden verbeteren en dat dan de stabiliteit zou kunnen worden teruggebracht. In afwachting daarvan benadrukten de schepenen echter de noodzaak van het betalen van de annuïteiten en dus de nood om nieuwe renten uit te geven als enige uitweg uit de impasse:

Bij den welcken mijne voironomde heeren bidden dat ulieder collatieheeren believe regard nemende op dies voorseide es huer te adccomoderene totten jeghenwoordighen noot ende oick te willen considererene zulck inconuenienten ende scaede als der zelver stede zoude moghen toecommen bij der faulte van der betalinghe van de rentiers anghesien dat den tresorier nijet moghelijck en werdt zonder assistencie van penninghen hemlieden contentement te gheven⁵⁹.

In het jaar 1563 deed zich percies hetzelfde voor: ook nu kon het stadsbestuur de annuïteiten niet langer met de gewone inkomsten van de stad betalen⁶⁰. Opnieuw dreigde het gevaar dat de stad niet in staat zou zijn de annuïteiten uit te betalen met als gevolg dat de rentenhouders zouden gebruik kunnen maken van hun arrestrecht met alle consequenties van dien. Alweer bleek, gezien het feit dat verhogingen van de belastingen erg moeilijk lagen (in het bijzonder na de bijkomende belastingen op bier, wijn en graan in het kader van de werken aan de Sassevaart), een nieuwe rentenuitgifte de beste optie⁶¹. Aan deze situatie kwam in 1564 en 1565 geen verandering.

Het grote probleem in de vroege jaren 1560 was dus de combinatie van de openstapeling van de annuïteiten uit bijna drie decennia aan lijfrentenverkopen met een aantal bijkomende onvoorziene kosten zoals de werken aan de Sassevaart die de stad door omstandigheden daartoe gedwongen moest uitvoeren. Het feit dat de stad er niet meer in slaagde losrenten te verkopen (die aan een veel lagere intrest moesten worden uitbetaald maar op langere termijn zwaarder wogen) en dus gedwongen was lijfrenten aan een zeer zware intrestvoet uit te geven begon meer en meer op de stadsfinanciën te wegen. In 1566 moest de stad 1.841.553 groten Vlaams aan annuïteiten uitbetalen, waarvan meer dan één en een kwart miljoen aan lijfrenten (in vergelijking met ‘amper’ 728.563 groten Vlaams in 1540). Deze razendsnelle stijging van de stedelijke schuld was niet het resultaat van een bewuste politiek maar eerder het gevolg van een hele reeks onvoorziene omstandigheden die de stad dwongen voor lijfrentenverkopen te

⁵⁹ SAG, reeks 121, 3, folio 74v. en 75r.

⁶⁰ SAG, reeks 121, 3, folio 118v.

⁶¹ SAG, reeks 121, 3, folio 119r. en 119v.

kiezen. Het feit dat de vorst die de solvabiliteit van de stad poogde te beschermen om de procuratie van bedes niet in het gedrang te brengen, telkens instemde met de rentenverkopen is een gegeven dat deze stelling nog bekrachtigt. Het lijkt immers bijzonder onwaarschijnlijk dat de vorst (of de landvoogdes) de stedelijke lijfrentenverkopen zonder meer zou hebben toegestaan wanneer daarvoor geen financiële reden was⁶².

Het jaar 1566 was een cruciale periode in de zestiende-eeuwse Gentse stadsfinanciën, niet alleen omwille van de gevolgen van de Beeldenstorm en andere woelingen tijdens het wonderjaar maar ook omwille van de grootschalige conversie die toen werd uitgevoerd. De belangrijkste gebeurtenissen van het jaar 1566 vonden plaats in drie fasen, beginnende in juni. Op de zesentwintigste dag van die maand vond een vergadering plaats van de collatie waarbij de staat van de stad voor de lopende financiële termijn aan de raadsleden werd voorgelegd. Naar analogie met de voorgaande jaren was de conclusie bij deze eerste begrotingscontrole die nu opvallend vroeg plaatsvond dat het tekort veel hoger zou zijn dan oorspronkelijk was geanticipeerd. Ook ditmaal werd besloten om lijfrenten te verkopen (voor een som van vierentwintigduizend karolusgulden) om het deficit op te vullen, in de hoop dat de gevolgen van de werken aan de Sassevaart en een reductie in de kosten die de stad moest dragen ervoor zouden zorgen dat de stad de annuïteiten zou kunnen uitbetalen. Opnieuw werd beklemtoond dat een verhoging van de belastingen geen valabel alternatief was voor de verkoop van lijfrenten, gezien het protest die een dergelijke maatregel bij de stedelijke bevolking teweeg zou brengen:

Edele weerde ende zeer voorsienighe heeren also mijn heere scepenen van beede bancken jeghenwoordigh overzien hebben den staet van deser stede voor de loopende jaerschaere bevonden hebben de tachterhede van dijere beloopende tot VI(M) VII(C) LVIII lb. IX s. IIII d. gr. Ende boven dien over tverlies van den coorne danof zij goede provisie ghedaen hadden ten secourse van den insetenen der voorseide stede ter somme van XVIII(C) l. gr. zo ulieder collatieheeren naer de ende particulierder bevinden zal bij der lecture van den staten in hebben omme den staet der voorseide stede tonderhoudene ende contentement te gheven de rentiers renten heffende up de voornomde stede gheenen anderen middele connen adviseren dan de zelve te belastene tot XXIII(m) guldens capitaels lijfrente teenen lijfve zonderlinghe ghemeert datter gheen aperentie en was zonder meerckelicke

⁶² Vanaf de vroege jaren 1560 werden de apostilles van de landvoogde(sse)n in de registers van de collatie opgenomen.

foelle ende contradictie van den inwonende langhe nieuwe assisen up te stallene waeromme zij requeste hebben doende presenteren an zijne majesteit ende van de zelve verworfvē octroy pertinent totter voorseide belastinghe van XXIII(m) guldens capitaels lijfrente altijs up tadvies ende goetdincken van ulieder collatieheeren⁶³.

De schepenen lieten ook weten dat de herstellingswerken aan de ingestorte spui aan de landdijk voorlopig stopgezet waren bij gebrek aan liquide middelen. Zij drongen er bij de collatieheren op aan om de werkzaamheden zo snel mogelijk te laten hervatten en beklemtoonden dat de positieve gevolgen die de bouw van de Sassevaart zou kunnen gehad hebben voor de stedelijke economie zouden uit blijven zolang het sluishoofd niet hersteld was. Bovendien liep de stedelijke trossorie heel wat inkomsten mis: de imposten op de nieuwe vaart waren vrijwel waardeloos in deze periode van sterk verminderde scheepvaart op het kanaal. De schepenen benadrukten ook dat zonder deze inkomsten de stad geen middelen had om de intresten van de renten die in het verleden voor de bouw van de Sassevaart waren uitgegeven, te betalen⁶⁴. Ze stelden dan ook voor om de belastingen op wijn, bier en graan die eerder voor een korte periode waren ingesteld om de werken aan de Sassevaart te bekostigen te verlengen voor een periode van twaalf jaar. Om zo snel mogelijk kapitaal te verkrijgen zouden losrenten verkocht worden op deze belastingen; indien onvoldoende losrenten konden worden verkocht zou men overschakelen op lijfrenten⁶⁵. Deze renten zouden later met de opbrengsten van de belastingen op wijn, bier en graan afgelost worden. In totaal zou voor 2.400.000 groten Vlaams aan renten verkocht worden, in eerste instantie aan losrenten (aan een zo hoog mogelijke intrestvoet) en pas daarna aan lijfrenten (toen duidelijk werd dat er onvoldoende investeerders in losrenten waren). Door het verlengen van de drie eerder vermelde belastingen voor een termijn van twaalf jaar hoopte het stadsbestuur de onlusten die zich zeker hadden voorgedaan bij de invoering van nieuwe belastingen te vermijden.

Op een volgende vergadering op 16 augustus 1566 werd echter medege-deeld dat het stadsbestuur er slechts in geslaagd was 125.520 groten Vlaams te verzamelen via de verkoop van lijfrenten aan de penning acht waardoor wederom de werken aan de Sassevaart in de problemen kwamen. Als reden

⁶³ SAG, reeks 121, 3, folio 192v. en 193r.

⁶⁴ SAG, reeks 121, 3, folio 194r. en 194v.

⁶⁵ SAG, reeks 121, 3, folio 196r. en 196v.

hiervoor werd door de schepenen enkel *de troublen* aangevoerd. Daarom besloot de stad het aanbod aan te nemen van een koopman die had voorgesteld om twaalfduizend gulden voor te schieten voor een termijn van zes maanden (in de hoop dat dan wel voldoende investeerders zouden kunnen worden gevonden) aan een intrest van tien procent, wat door de schepenen werd omschreven als een *opportunitieit considerende men nooit en niet en behoorde voor bij te laeten gaene*⁶⁶.

De financiële problemen in de stad bleven echter ook na augustus aanhouden en de injectie van twaalfduizend karolusgulden lijkt weinig verschil te hebben gemaakt. Nu zelfs lijfrentenverkopen en kredietoperaties de stad niet meer uit de nood konden helpen, was het duidelijk tijd voor drastische maatregelen: op een vergadering op 31 oktober 1566 legden de schepenen aan de collatie een plan voor waarin werd voorgesteld om bijna zes miljoen groten Vlaams aan lijfrenten (aan de penning acht) te converteren in losrenten (aan de penning twaalf) met als doel de uitgaven aan annuïteiten te verminderen⁶⁷. De collatie stemde al snel in met deze grootschalige conversie en op 13 november verkreeg de stad het octrooi van de vorst dat nodig was om deze operatie uit te voeren⁶⁸. Ten gevolge hiervan werden in 1566 6.721.920 groten Vlaams aan losrenten (penning twaalf (waarmee een beter tarief dan de provinciale losrenten (P14) werd aangeboden) verkocht waarvan 6.102.205 groten Vlaams werden besteed aan het lossen van lijfrenten (P8). De bronnen die ik heb geraadpleegd geven geen verdere informatie over hoe deze conversie in zijn werk is gegaan en over de reactie van de rentenhouders, met name of deze gedwongen werden of vrijwillig meewerkten aan de conversie. Een vrijwillige medewerking lijkt evenwel onwaarschijnlijk; er bestonden immers een aantal duidelijke precedentes waarbij de renteniers werden gedwongen hun rentenbrief in te brengen en een nieuwe te ontvangen⁶⁹. In elk geval was de invloed op de annuïteiten immens.

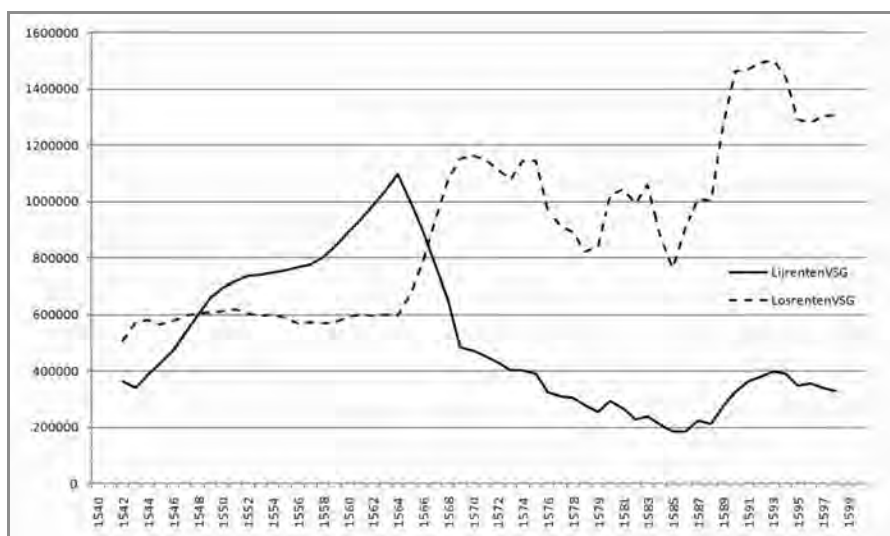
⁶⁶ SAG, reeks 121, 3, folio 212r. en 212v.

⁶⁷ Een dergelijke conversie, het aflossen van renten met behulp van inkomsten die verkregen waren uit andere renten, was zeker en vast niet uniek in de Nederlanden hoewel het feit dat hier lijfrenten werden gelost toch wel opmerkelijk blijft. Onder meer in Zutphen werden na 1416 erfrenten, die zwaar wogen op het budget van de stad, gelost met de inkomsten uit nieuwe lijfrentenverkopen. R. Van Schaik, "The Sale of Annuities and Financial Politics in a Town in the Eastern Netherlands Zutphen, 1400-1600", p. 116. In Amsterdam werden in 1586 de intrestvoeten verlaagd, M. Van der Burg en M. 't Hart, "Renteniers and the Recovery of Amsterdam's Credit (1578-1605)", p. 204. In Dordrecht en Haarlem werden een aantal renteniers verplicht hun rentenbrief in te leveren en om te ruilen voor een nieuwe waarbij ook lijfrenten in losrenten werden geconverteerd. M. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, p. 137-138. Ook op provinciaal niveau werden conversies gebruikt, J.D. Tracy, *A Financial revolution*, pp. 96-97.

⁶⁸ SAG, reeks 400, n° 74, folio 33r. (1566).

⁶⁹ In Dordrecht en Haarlem net na de helft van de zestiende eeuw. M. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, p. 137.

In 1567 werden nog slechts 497.784 groten Vlaams aan annuïteiten voor lijfrenten besteed (ten opzichte van 1.252.394 in 1566) en 1.017.570 groten Vlaams aan losrenten (ten opzichte van 589.159 in 1566). In totaal moest de stad meer dan driehonderdduizend groten Vlaams minder aan annuïteiten uitbetalen ten gevolge van deze financiële operatie. Bovendien had de vorst de stad in het octrooi een duidelijk plan opgelegd om de annuïteiten die voortkwamen uit de verkoop van losrenten aan penning twaalf af te bouwen over een periode van vierentwintig jaar: de stad werd verplicht ieder jaar 288.000 groten Vlaams te besteden aan het lossen van deze renten⁷⁰. Uiteindelijk zou echter slechts de helft van deze termijnen effectief worden betaald; de installatie van het Calvinistisch bewind in 1578 maakte een einde aan de aflossing. Op de lange termijn was de operatie dan ook in het nadeel van de stad: de losrenten bleven immers van kracht tot wanneer ze afgelost werden, wat na 1578 in de zestiende eeuw niet meer gebeurde. Op de korte termijn werd de opbouw van de stedelijke schuld echter enigszins beperkt.

Grafiek 1: De annuïteiten door de stad Gent betaald aan lijfrenten en losrenten, vijfjaarlijkse voortschrijdende gemiddeldes (in groten Vlaams), 1510-1600.

Bron: SAG, reeks 400, n° 40-110.

⁷⁰ De commissarissen van de vorst lieten er bij het stadsbestuur dan ook geen twijfel over bestaan dat de uitvoering van dit plan van nabij zou worden opgevolgd: *Commissarissen ordonneren zeere expreseelic dat men wel observeren en vulcommen zal de conditiën ende laste ghementionneert in tzelve octroy in tlossen van hondert ponden grooten tjaers als andersins*. SAG, reeks 400, n° 74, folio 33 (1566).

Het is mogelijk dat het plan dat in 1566 in werking werd gesteld in normale omstandigheden voor een stabilisering en afbouw van de stedelijke schuld zou hebben gezorgd maar de uitzonderlijke gebeurtenissen van de tweede helft van de zestiende eeuw maakten een dergelijk scenario onmogelijk. Aan het einde van het jaar 1566 moest de stad zich zelfs opnieuw wenden tot het gebruik van krediet om de provisie van graan voor de Gentse bevolking te kunnen voorzien terwijl in 1567 opnieuw voor zesendertig duizend gulden aan renten werden verkocht omwille van de *grooten ende insupportable tachterbede daerinne de voornomde stede hier vindende was*. De conversie lijkt aldus wederom een voorbeeld van hoe een rationeel financieel plan voor de langere termijn door bepaalde nefaste gebeurtenissen werd verstoord. Na 1566 hoedde de stad zich ervoor om lijfrenten te verkopen (omwille van de hoge intrestvoeten): tot 1580 werden enkel losrenten verkocht. Opmerkelijk is wel dat de operatie het geloof in de kredietwaardigheid van de stad leek te hebben hersteld: de stad leek het na 1566 gemakkelijker te hebben om losrenten verkocht te krijgen: de som van zesendertigduizend gulden werd voor het grootste gedeelte in 1567 verkocht met enkel nog 3.740 gulden in 1568. Daarnaast werden ook nog grote hoeveelheden losrenten aan hogere tarieven dan de penning zestien verkocht.

2.4. De crisis als catharsis: het wonderjaar als turning-point?

Het stadsbestuur bleef ook na de conversie moeilijkheden ondervinden om andere bijkomende kosten die de stad in het najaar vrij plots overvielen te kunnen dragen. De Beeldenstorm en de hardhandige reactie van de Spaanse vorst hadden een vrij directe impact op de Gentse stadsfinanciën: er werden in de nasleep van de gebeurtenissen in augustus-september op het bevel van de hertog van Alva een aantal Spaanse infanterieregimenten naar Gent gestuurd om het garnizoen te versterken. Het Gentse stadsbestuur moest instaan voor de onkosten die daarmee gepaard gingen. Dit beperkte zich niet alleen tot de aankoop van provisie; de schepenen moesten ook gelden voorzien om de lonen van de soldaten mee uit te keren. Ook andere onverwachte uitgaven bleven de stedelijke schatkist in de jaren na het wonderjaar teisteren: vooral de gevolgen van de nationale economische malaise en het uitbreken van de Tachtigjarige oorlog (en de daarmee gepaard gaande strubbelingen op religieus gebied) leidden tot hoge uitgaven voor het onderhoud van soldaten en uiteindelijk ook de zeer kostelijke onderneming van de aanleg van nieuwe stadsomwallingen in de jaren 1570-1580. Het stadsbestuur deed wel degelijk een aantal pogingen om rentenverkoop te vermijden nu men eindelijk uit de vicieuze cirkel van een steeds grotere

rentensnieuwbal was ontsnapt (waaronder het instellen van nieuwe belastingen op graan, het gebruik van directe leningen en belastingen op wijn (frappante inbreuken op de fiscale privileges van de elites die aanvaard werden na de onlusten van 1566 maar al snel daarna werden herroepen), een nieuwe taks op brandewijn en misschien wel het meest significant de overstap naar inning in regie) maar al deze pogingen bleken uiteindelijk onvoldoende.

Op een vergadering van de collatie op 17 april 1567 verhaalde het stadsbestuur dan ook aan de collatie dat de achterstallen van de stad weer aan het oplopen waren, mede ten gevolge van het opgenomen krediet dat aan een zware intrestvoet moest worden terugbetaald. Daarom stelden de schepenen voor om losrenten te verkopen aan de penning twaalf teneinde deze achterstallen en ongetwijfeld ook een aantal andere kosten (niet in het minst deze met betrekking tot het verblijf van de Spaanse soldaten in Gent) te kunnen betalen. Op 8 juli 1567 verkreeg het stadsbestuur van de collatie de toestemming de nodige middelen te verzamelen via de verkoop van losrenten aan de penning zestien, veertien of twaalf, het liefst uiteraard aan de laagste intrest⁷¹.

In de negen maanden tussen november 1566 en juli 1567 maakten de schepenen gebruik van bijna alle mogelijkheden die zij ter hunner beschikking hadden wanneer de stad werd geconfronteerd met onvoorziene kosten, met uitzondering van rentenverkopen die na de conversie geen valabele optie meer waren. Het niet kunnen toepassen van rentenverkopen betekende dat de stad zich in eerste instantie moest wenden tot krediet. Het gebruik van gedwongen leningen of directe belastingen die daar eigenlijk in niets van verschilden (het enige andere middel buiten rentenverkopen en krediet waarmee op zeer korte termijn kapitaal kon worden verzameld) was immers niet effectief omwille van het verzet van de gegoede burgers die er volgens het stadsbestuur meer dan waarschijnlijk voor zouden kiezen te weigeren te betalen of hun betaling uit te stellen. Bovendien bleek duidelijk dat indirecte belastingen onvoldoende geschikt waren om dezelfde functie (op korte termijnen extra fondsen te genereren) te vervullen omwille van het systeem van de verpachting en omwille van het verzet tegen nieuwe belastingen, zowel onder de patricische elites als onder de lagere klassen. Opnieuw koos het stadsbestuur in juli 1567 voor rentenverkopen.

Ook in de jaren daarna bleek duidelijk dat het stadsbestuur nieuwe rentenverkopen zoveel mogelijk wilde vermijden maar dat de situatie de machtshebbers toch telkens dwong om ernaar terug te grijpen. Op 27 april 1568 verwoordden de schepenen dit verlangen zeer expliciet ten opzichte van de collatie:

⁷¹ SAG, reeks 121, 3, folio 231v.

Ende al ditte op hope van daer duer eens te moghen desisteren van de zelve stede te moeten belastene bij vercoopinghe van renten penning XIII de leste voorgaende continuele jaeren van noode is gheweest. Ende eens uut huere grootte zwaere commeren ende lasten eeneghen kennelick te moghen gherakene zo voorseit es⁷².

Ondanks het feit dat in 1569 en 1570 rentenverkopen achterwege konden blijven, maakt het vervolg van de financiële geschiedenis van de stad duidelijk dat de afhankelijkheid van renten wanneer de magistraten werden geconfronteerd met grote onvoorziene kosten niet afnam. De bouw van de nieuwe fortificaties rond Gent maakte in de jaren 1570 nieuwe rentenverkopen onvermijdelijk. Deze situatie bleef aanslepen tot na de oprichting van de Calvinistische Republiek waarin de omstandigheden de leden van de nieuwe heersende elites toelieten of dwongen om andere keuzes te maken dan hun voorgangers.

Onder het Calvinistisch bewind werden immers (volgens de stadsrekeningen) enkel in 1580 en 1581 renten verkocht, voor vrij beperkte hoeveelheden⁷³. De zware uitgaven die in deze tijdsspanne werden verricht, aan de bouw van bijkomende versterkingen rond de stad, werden gefinancierd met bijkomende belastingen, voornamelijk op wijn (waarmee de patricische elites werden gevisieerd). Tussen 1540 en 1578 werd vooral gekozen voor het belasten van producten die door de lagere klassen werden geconsumeerd; luxeproducten als wijn werden grotendeels ontzien. Deze focus van indirecte taxatie zorgde voor sociale spanning en legde het stadsbestuur grenzen op inzake het verhogen van indirecte belastingen. Luxeproducten bleven echter licht belast: het Calvinistisch bewind greep de kans om deze goederen zwaarder te belasten en daardoor de inkomsten van de stad sterk te verhogen (en daarmee de bijkomende uitgaven te bekostigen) zonder te moeten afrekenen met sociaal protest⁷⁴.

Het fiscale beleid van het Calvinistisch bewind was op deze wijze een regelrechte aanfluiting van het beleid dat daarvoor (ook voor 1540) was gevoerd: door te kiezen voor bijkomende belastingen op luxeproducten om daarmee belangrijke projecten zoals de uitbouw van de nieuwe stadsomwallingen te financieren konden grote rentenverkopen vermeden worden. Daarmee wordt duidelijk gemaakt dat een dergelijk beleid ook voor 1578 mogelijk moet zijn geweest

⁷² SAG, reeks 121, 3, folio 262v. en 263r.

⁷³ SAG, reeks 400, n° 90, 36v.

⁷⁴ A. Despretz, "Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse calvinistische republiek (1577-1579)", in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 20 (1966), p. 10.

en enkel werd tegengehouden doordat de heersende elites bijkomende taken op goederen die vooral door hen werden geconsumeerd wilden vermijden. Dit wil niet zeggen dat door het zwaarder belasten van dergelijke producten alle rentenverkoppen vermeden hadden kunnen worden: het blijft immers een feit dat taxatie niet bijzonder goed geschikt was om onvoorziene kosten mee te kunnen opvangen. Buitengewone bedes (zoals in 1521 en 1543), de boete in 1540, de aankoop van graan en andere kosten in de jaren 1550 waren allemaal voorvallen waarbij een verhoging van de belastingen geen valabele keuzemogelijkheid was omdat daarmee niet de nodige liquiditeiten op korte termijn konden worden verzameld. Het mag evenwel duidelijk zijn dat uitzonderlijke kosten waar de schepenen geruime tijd op voorhand weet van hadden, zoals de kosten van de werken aan de Sassevaart, op zijn minst gedeeltelijk betaald hadden kunnen worden met bijkomende belastingen op wijn. Zeker in de vroege jaren 1560, wanneer renten werden verkocht om de annuïteiten uit vorige rentenverkoppen te kunnen betalen, hadden hogere wijnaccijnzen de opbouw van de stedelijke schuld kunnen vertragen (of zelfs doen afbouwen). Politiek opportunisme maakte een dergelijk beleid onmogelijk.

Het is echter maar zeer de vraag of het fiscale beleid van de Calvinistische bewindhouders echt gericht was op het vermijden van rentenverkoppen. Het is immers best mogelijk dat de verhoging van de wijnaccijnzen in 1581 veeleer was ingegeven door het feit dat de rentenverkoppen van het jaar daarvoor, met een opbrengst van slechts 232.720 groten Vlaams (ondanks het feit dat voor losrenten de penning twaalf en voor lijfrenten de penning zes was aangeboden) grotendeels waren mislukt. De opstand had immers tot gevolg dat het wel zeer moeilijk werd om buitenstedelijke investeerders aan te trekken terwijl de meer welgestelde Gentse poorters (die grotendeels hadden behoord tot de heersende elites voor 1578) niet echt geneigd leken over te gaan op een investering in renten, hoe voordelig ook. Bovendien was het vertrouwen in de kredietwaardigheid van de stad dat voor 1577 reeds bijzonder laag was onder het revolutionaire regime tot een absoluut dieptepunt gezakt. De verhoging van de wijnaccijnzen in 1581 lijkt dan ook vooral een nieuwe poging te zijn geweest van het revolutionaire bestuur om de rijkere burgers van de stad, die niet wilden investeren in renten, hun aandeel te doen betalen. De verhoging van de wijnbelastingen was in die context vooral veroorzaakt door het falen van de pogingen om renten te verkopen en niet door het verlangen rentenverkoppen te vermijden. Nadat bleek dat de rentenverkoppen geen succes zouden worden, moesten de schepenen op zoek naar andere opties waarbij een verhoging van de taxatie als enige valabele keuze overbleef; het is logisch, gezien de samenstelling van de achterban van de revolutionairen, dat

de keuze daarbij voornamelijk viel op belastingsverhogingen die de rijkere klassen zouden treffen. Wat de motieven achter het beleid van het Calvinistisch bewind ook waren, het maakt in elk geval duidelijk dat het ook voor 1578 mogelijk moet geweest zijn de hoeveelheid rentenverkopen en de gevolgen van deze rentenverkopen in de vorm van stedelijke schuld, te milderen indien de elites bereid geweest waren om hun persoonlijke belangen opzij te schuiven in het voordeel van de stad.

Na de herovering van de stad door Alexander Farnese keerden rentenverkopen terug op de voorgrond voor een periode van bijna tien jaar. Deze rentenverkopen moesten vooral dienen om de reusachtige boete van vierentwintig miljoen groten Vlaams die de stad werd opgelegd (en waarvan deze keer geen deel werd kwijtgescholden) te betalen en om de ingelegerde troepen te kunnen onderhouden⁷⁵. Een groot deel van de reconciliatieboete werd betaald door middel van een directe belasting, in de vorm van een capitatieheffing; in tegenstelling tot 1492 en 1540 werd deze formule door de vorst opgelegd⁷⁶. In deze directe belasting werden de aanhangers van het Calvinistische bewind duidelijk gevisieerd⁷⁷. In totaal werden twee directe reconciliatiebelastingen geïnd voor een totale waarde van 13.833.426 groten Vlaams. De rest van het bedrag werd in 1584 via andere speciale belastingen en rentenverkopen verzameld. Alle renten die daarna tussen 1585 en 1593 werden verkocht, vonden hun oorsprong in hetzelfde octrooi, gedateerd op vijftieng februari 1585, dat de stad toeliet renten te verkopen voor een totale som van twee miljoen groten Vlaams om de kosten voor het inlegeren van Spaanse troepen en de tekorten die werden veroorzaakt door de lagere inkomsten uit indirecte belastingen te kunnen betalen⁷⁸. Vanaf 1593 werden geen renten meer verkocht in Gent, wat gezien het zeer moeizame verloop van de rentenverkoop die begon in 1585 allerminst verbazingwekkend is. Het duurde immers negen jaar alvorens voor twee miljoen groten Vlaams aan renten werd verkocht die dan nog aan de meest voordelige tarieven in de financiële geschiedenis van de stad werden aangeboden. De kredietwaardigheid van de stad lijkt echter door de opeenvolging van politieke en financiële gebeurtenissen zozeer in diskrediet te zijn geraakt dat zelfs de meest lucratieve constructies geen potentiële investeerders aantrokken.

⁷⁵ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, p. 394.

⁷⁶ J. Dambruyne, *op. cit.*, pp. 395-396.

⁷⁷ J. Dambruyne, *op. cit.*, p. 396.

⁷⁸ SAG, reeks 400, n° 95, folio 45r. Het gaat vermoedelijk nog steeds om de kosten die gepaard gingen met de inlegering van de negentien vendels Spaanse soldaten in Gent in 1566. Wellicht waren de betalingen van het krediet dat daarvoor was aangegaan tijdens de opstand opgeschort en moest de stad onder de dwang van de vorst na de reconciliatie de bewuste sommen alsnog uitbetalen.

Tabel 7: De losrenten en lijfrenten verkocht door de stad Gent na 1585.

	Losrenten (erfrenten)				Lijfrenten		
					Op één lijf	Op twee lijven	
	P16	P15	P14	P12	P6	P8	P10
1585	204800	40200	69440	137280	483096	413280	
1586					14400	1920	
1587			80000		20160	40000	
1588							
1589	59760				36000		
1590					266640	48000	
1591							
1592					15840	15360	
1593					5760	32224	3600

Bron: SAG, reeks 400, n° 95-103.

In dergelijke omstandigheden verloren renten als financieel mechanisme hun belangrijkste karaktertrek, de mogelijkheid om op korte termijn kapitaal op te brengen. Zonder dit vermogen waren renten niet langer een valabele optie binnen het financiële beleid van de stad: vandaar dat zij na 1593 uit het Gentse financiewezen verdwenen. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of dit een tijdelijk of permanent fenomeen was. In elk geval werden de schepenen vanaf dan gedwongen om een andere manier te zoeken om op korte termijn bijkomende inkomsten te vergaren. In 1598 viel de keuze uit in het voordeel van directe belastingen, toegepast op nooit geziene schaal. Voorlopig is nog niet geweten of dit een éénmalige uitzondering was of een vast deel van een nieuw systeem voor de zeventiende eeuw dat de rol van renten in het opvangen van onvoorziene kosten in de zestiende eeuw overnam.

3. Besluit

Het gebruik van rentenverkoop door Middeleeuwse en vroegmoderne stadsbesturen is een thema waaraan de literatuur over stadsfinanciën vrij veel aandacht heeft besteed. Daarbij ging men er echter in veel gevallen van uit dat dit financieel mechanisme steeds nefast was voor de stedelijke schatkist (op de langere termijn) en dat het gebruik ervan voornamelijk was ingegeven door factoren die niks te maken hebben met een rationeel besluitvormingsproces op basis van financiële elementen (zoals bijvoorbeeld externe druk of de belangen van de ste-

delijke elites). Een analyse van de rentenoperatie die de stad Gent in 1521-1522 uitvoerde, toont echter aan dat rentenverkoppen in de toenmalige context een erg voordelige uitweg vormden voor de gezagsdragers op een wijze die weinig schade berokkende aan de stedelijke schatkist en de belangen van de stedelijke elites. Via rentenverkoppen konden immers de belastingsverhogingen die uiteraard noodzakelijk bleven om de annuïteiten uit te betalen en de renten later te lossen, beperkt gehouden worden. Na amper zes jaar waren daarenboven al zoveel renten afgelost dat de stabiliteit in de stadsfinanciën was teruggedraaid. De rentenoperatie van 1521-1522 was dus een succes en kan gezien worden als een ideaaltypisch voorbeeld van een geslaagd en oordeelkundig gebruik van rentenverkoppen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de Gentse machtshebbers tijdens de moeilijke jaren 1540 opnieuw poogden een dergelijk scenario tot stand te brengen; financieel gezien was dit voor het stadsbestuur ongetwijfeld de beste stap. De gebeurtenissen die zich verder in de jaren 1540 en 1550 voordeden, maakten een degelijk beleid met rentenverkoppen echter onmogelijk: het falen van de rentenuitgifte door een gebrek aan investeerders betekende dat de stad zich uiteindelijk tot kredietoperaties moest richten. De consequenties van deze beslissing bleven bijna tien jaar lang de stadsfinanciën teisteren. Ook in de jaren erna leidde vooral het falen van rentenverkoppen tot moeilijkheden voor de stedelijke schatkist. Het bestuur werd daardoor gedwongen voordeliger tarieven aan te bieden en kon niet langer een plafond instellen op de hoeveelheid renten die mochten verkocht worden om de annuïteiten betaalbaar te houden. Vooral de lijfrenten die in deze periode verkocht werden, wogen steeds zwaarder op de stedelijke financiën, in die mate zelfs dat de stad uiteindelijk terechtkwam in de vicieuze cirkel die door Raymond Van Uytven zo treffend is beschreven waarin telkens nieuwe renten moesten worden verkocht om de annuïteiten op oudere renten te kunnen betalen. Een dergelijke situatie was uiteraard onhoudbaar en in 1566 besloot het stadsbestuur dan ook vele renten te converteren, een financiële ingreep die als een wanhoopspoging moet worden gezien. Ondanks het initiële succes van de maatregel op korte termijn bleek al snel dat ook de relatieve stabiliteit door de loop van de omstandigheden ongedaan gemaakt werd. Rentenverkoppen werden bijgevolg opnieuw noodzakelijk. Het meest opvallende gegeven bij deze korte geschiedenis van de Gentse rentenpolitiek is dat de situatie pas echt gevaarlijk werd wanneer rentenverkoppen niet langer op een oordeelkundige wijze konden worden gebruikt. Het falen van vooral de losrentenverkoppen in de jaren 1540 was de voornaamste factor die de stad later dicht bij een bankroet bracht.

Uit de studie van de casus van de Gentse stadsfinanciën in de zestiende eeuw hoop ik dan ook te hebben aangetoond hoe cruciaal de stedelijke rentenverkoop waren voor het behoud van een zekere stabiliteit in de financiële toestand van de vroegmoderne stad, zeker wanneer deze frequent met onvoorziene kosten werd geconfronteerd. Daarnaast hoop ik ook duidelijk te hebben gemaakt dat, in tegenstelling tot wat in de oudere literatuur over renten werd geschreven, het wel degelijk mogelijk is de beslissingen die het Gentse stadsbestuur in de woelige zestiende eeuw met betrekking tot de rentenpolitiek heeft genomen te verklaren op basis van rationele keuzes. Voor vrijwel alle rentenverkoop zijn valabele financiële argumenten te geven die aan de grondslag liggen van het discours en de keuzes van de Gentse schepenen. Uiteraard is bij deze benadering de context ook van groot belang voor een correcte interpretatie van de fiscale en financiële politiek die in de zestiende eeuw in Gent werd gevoerd. Pas als de historicus het eigenbelang van de heersende elites bij de financiële beleidskeuzes in rekening brengt, krijgt men een beeld dat de historische werkelijkheid enigszins kan benaderen.

“CUM SCANDALO VICINORUM ET PAROCHIANORUM OBLOQUIO”

Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1764-1784)

Valerie DEKEYZER¹

1. Inleiding

Het onderzoeksthema incest vormt een controversieel gegeven. Historisch gezien kan het echter worden beschouwd als een fascinerend fenomeen. Het betreft immers een schijnbaar marginaal maatschappelijk *fait divers* dat echter een aantal verborgen dimensies omvat die een grote impact op de samenleving kunnen teweegbrengen. Denk maar aan incest als politiek instrument bij het afsluiten van huwelijksallianties binnen adellijke families om versnippering van het patrimonium tegen te gaan, of de evolutie die de wetgeving rond incest heeft doorgemaakt en hoe deze werd beïnvloed door internationale mentaliteitswijzigingen wat betreft religie, moraal en wetenschap. Een historische benadering van dit onderwerp kan daarnaast ook meer inzicht verschaffen in bepaalde socio-economische dynamieken. We verwijzen hierbij onder andere naar de rol van incest binnen de sociale dynamiek onder de inwoners van eenzelfde dorpsgemeenschap. De Franse historica Fabienne Giuliani stelt het als volgt: “(...) *If we take the time to listen at them, these cases tell us the ordinary story of a rural community*”.² Verder biedt een historisch onderzoek naar incest ons ook een venster op de invloed van incest op de aard van de familiestructuren, de algemene omgang van de samenleving met seksualiteit en de rol van incestueuze verbintenissen in de werking van sociale vangnetten voor bijvoorbeeld weduwes en wezen. Redenen genoeg om aan te nemen dat historische belangstelling voor dit op het eerste

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op de masterscriptie V. Dekeyzer, “*Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio*”. *Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1732/1764-1784)*, Gent (onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent), 2010, IX p. + 177 p.

² F. Giuliani, ‘Monsters in the Village? Incest in Nineteenth-Century France’, *Journal of Social History*, 42 (2009), p. 927;

zicht allicht zonderlinge onderzoeksveld wel degelijk is gegrond. Samenvattend kunnen we in dit opzicht dan ook Jozef De Brouwer citeren. Hij stelt immers dat de studie van misdrijven zoals incest een “*waardevolle bijdrage*” vormen om tot een “*betere kennis te komen van de religieuze, regionale en sociale geschiedenis van ons volk (...)*” en een “*betere kennis van het godsdienstig leven en de zedelijke gedragingen van het volk en de bijdrage van de Kerk tot de sanering en de normale ontplooiing ervan*” te komen.³

2. Status questionis van het historisch onderzoek naar incest

Ondanks de duidelijke academische meerwaarde van een dergelijke onderneming toonde een literatuurstudie aan dat het historisch onderzoek naar incest tot op heden nog bijzonder veel hiaten vertoont. Het gevoerde onderzoek bleef hoofdzakelijk beperkt tot de geografische gebieden Engeland en de Noord-Nederlandse Republiek, en dit in het bijzonder voor de periode van de 16de tot en met de 19de eeuw. Een korte bespreking van de verschillende onderzoekstradities die dit eerder onderzoek heeft voortgebracht, is hierbij aangewezen.

Het historisch bedrijf aangaande incest in het vroegmoderne Engeland is qua aard het meest uitgebreide. Het omvat in principe twee elkaar chronologisch opvolgende onderzoekstradities. Tijdens de decennia 1970-1980 deed zich duidelijk de ontwikkeling van een psychoanalytische stroming voor. De publicaties die tot deze onderzoeksschool behoren, proberen het voorkomen van het fenomeen incest te kaderen binnen de Victoriaanse tijdsgeest door het te verklaren aan de hand van zogenaamd onderhuids sluimerende, irrationele driften. Het spreekt voor zich dat de auteurs in kwestie hierbij sterk werden beïnvloed door het tijdens deze decennia in academische middens razend populaire gedachtegoed van Sigmund Freud. Deze aanpak bracht een aantal specifieke invalshoeken met zich mee die zich uitstekend lenen voor een eerder gevoelsmatige interpretatie van incest als historisch gegeven. Zo treffen we opvallend veel reviewartikels aan die zich concentreren op een studie van het gezin als niet zozeer een economische productie-eenheid, maar een emotionele en psychologische eenheid. Hierbij wordt in hoofdzaak nagegaan hoe het omgaan met seksualiteit en haar afwijkende vormen binnen dit plaatje past. Het werk van Bryan Strong en Anthony S. Wohl zijn kenschetsend voor deze

³ J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570-1795*, Tiel, 1971-1972, vol. 1, p. V.

benaderingswijze.⁴ Een tweede invalshoek die sterk kenmerkend is voor de psychoanalytische onderzoeksschool omvat de studie van de aard van een aantal specifieke incestueuze relatietypes, zoals het *cousin marriage* en het *marriage with a deceased wife's sister*. Het belangrijkste aandachtspunt hierbij vormt de verklaring van het voorkomen van dit soort relaties vanuit onderbewuste amoureuze gevoelens die worden geprojecteerd op familieleden bij gebrek aan een potentiële partner. Dit onderzoeksthema komt vooral tot uiting in het werk van historica Nancy Fix Anderson.⁵ De hieropvolgende decennia 1980-1990 brachten echter een nieuwe aanpak met zich mee. De historiografische inslag binnen de Engelse onderzoekstak nam een nieuwe wending en er trad een duidelijk meer pragmatische benadering op de voorgrond waarbij zich een nieuwe vraagstelling ontwikkelde. Deze was niet langer gebaseerd op overkoepelende paradigma's en modellen, maar op een concrete, praktische verklaring van bepaalde aspecten rond het fenomeen incest. Heldere vragen zoals hoe, wie en waarom gingen dan ook in steeds grotere mate het onderzoek beheersen. Zo legden de Britse historici een grote belangstelling aan de dag voor incest als sociale strategie. Bij Peter D. Clarke concretiseert deze onderzoeksvraag zich vooral in het onderzoek naar incest als dynastieke strategie binnen de hoogste adellijke regionen van de samenleving.⁶ Anderen, zoals Polly Morris, concentreren zich dan weer op incest als economische overlevingsstrategie binnen de minder gegoede proletarische bevolkingslagen.⁷ Een tweede invalshoek die zich binnen de pragmatische stroming ontwikkelde, was de studie van incest in het kader van de ontwikkeling van de moderne natuurwetenschappen. Deze invalshoek tracht de doorheen de vroegmoderne periode toenemende wetenschappelijke attitude ten opzichte van incest, en dan in het bijzonder ten opzichte van de genetische defecten die een incestueuze verbintenis kon teweegbrengen bij het nageslacht, te kaderen. Deze wetenschappelijke evolutie betekende immers de opstap naar een maatschappij waarin biologische en medische verklaringsgronden steeds algemener werden aanvaard om de kwalijke gevolgen van

⁴ B. Strong, 'Toward a History of the Experiential Family: Seks and Incest in the Nineteenth-Century Family', *Journal of Marriage and the Family*, 35 (1973), 3, pp. 457-466.

A. Wohl, 'Sex and the Single Room. Incest Among the Victorian Working Classes', *The Victorian Family, Structure and Stresses*, New York, 1978, 200 p.

⁵ N.F. Anderson, 'Cousin Marriage in Victorian England', *Journal of Family History*, 11 (1986), pp. 285-301; N.F. Anderson, 'The 'Marriage with a Deceased Wife's Sister Bill' Controversy: Incest Anxiety and the Defense Of Family Purity in Victorian England', *Journal of British Studies*, 21 (1982), 2, pp. 67-86.

⁶ P.D. Clarke, 'English Royal Marriages and the Papal Penitentiary in the Fifteenth Century', *English Historical Review*, 120 (2005), 488, pp. 1014-1029.

⁷ P. Morris, 'Incest or survival strategy? Plebeian marriage within the prohibited degrees in Somerset, 1730-1835', *Journal of the History of Sexuality*, 2 (1991), 2, pp. 235-265.

inteelt te kunnen begrijpen. Kenmerkend voor deze benaderingswijze zijn bijvoorbeeld het werk van de Engelse medicus Robert Hole en dat van Adam Kuper.⁸

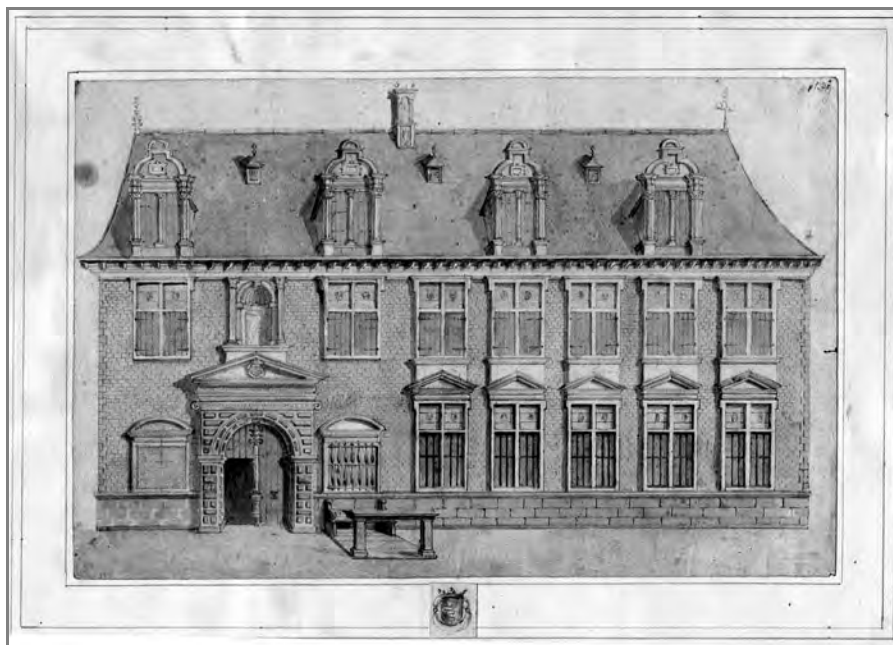
Een tweede geografische zone waarvoor wat betreft incest al enkele onderzoekspogingen werden ondernomen, is de Noord-Nederlandse Republiek van de 17de en 18de eeuw. Binnen dit veld zijn reeds een drietal auteurs actief geweest. Het gaat concreet om Herman Roodenburg, Manon van der Heijden en Florike Egmond.⁹ Deze Nederlandse onderzoekstraditie getuigt eveneens van een aantal opvallende algemene trends. Een eerste constante is dat het leeuwendeel van het gevoerde onderzoek zich beperkt tot een eerder eenzijdige invalshoek. Zowel Roodenburg, van der Heijden als Egmond werken immers rond de juridische component van het gegeven incest en de heersende mentaliteit hieromtrent onder de tijdgenoten. Concreet betekent dit dat de belangrijkste onderzoeksvraag binnen de Nederlandse traditie focust op de vraag op welke manier incestueuze voorvallen na hun ontdekking rechtskundig werden afgehandeld en hoe deze veroordelingen werden beïnvloed door de heersende tijdsgeest. Het theoretiseren binnen deze invalshoek leidde in enkele gevallen tot een aantal terugkerende concepten. Zo valt bijvoorbeeld op dat alle Nederlandse auteurs aandacht besteden aan de invloed van de leeftijd van de betrokken slachtoffers op het vonnis van de rechtbank. Dit heeft geleid tot de introductie van het paradigma dat een zogenaamde *crime orientated legal mentality* afweegt ten opzichte van een *offence orientated legal mentality*.¹⁰

Ondanks de overvloedige aanwezigheid van onderzoeksmateriaal betreffende het vroegmoderne Engeland en de voorzichtige uitbouw van een onderzoekstraditie aangaande incest in de vroegmoderne Nederlanden, kunnen we concluderen dat vooral laatstgenoemd segment nog in de kinderschoenen staat en aldus nog grote hiaten kent. In dit opzicht vormt het absolute gebrek aan publicaties wat betreft de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden uiteraard een prioritaire vaststelling. Deze bijdrage wil hier dan ook een eerste aanzet toe vormen. In de volgende paragraaf wordt uitvoerig toegelicht op welke manier dit opzet zal worden aangepakt.

⁸ R. Hole, 'Incest, consanguinity and a monstrous birth in rural England, January 1600', *Social History*, 25 (2000), 2, pp. 183-199. A. Kuper, 'Incest, cousin marriage, and the origin of the human sciences in nineteenth-century England', *Past and Present*, 174 (2002), 1, pp. 158-183.

⁹ M. van der Heijden, 'Women as victims of sexual and domestic violence in seventeenth-century Holland', *Journal of Social History*, 33 (2000), 3, pp. 623-644; H. Roodenburg, 'Een verfoeilijke misdaad. Incest in het gewest Holland tijdens de 17de en 18de eeuw', *Holland*, 25 (1993), pp. 58-76; F. Egmond, 'Incestuous relations and their punishment in the Dutch Republic', *Eighteenth-Century Life*, 25 (2001), 3, pp. 20-42.

¹⁰ M. van der Heijden, art. cit., pp. 623-644.

*Afbeelding van de Proostdij van St.-Baafs in de Opperscheldestraat (nu Gouvernemenstraat), die van 1633 tot 1794 de residentie van de Gentse bisschoppen was.
Lithografie naar een tekening van A. Van Lokeren (Stadsarchief Gent – De Zwarte Doos, fotografie: Storm Calle).*

3. Opzet, bronnen en methodologie

Aangezien het onderzoek omtrent incest aangaande de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden tot op heden braakliggend terrein vormde, opteren we voor het bisdom Gent als onderzoeksgebied. We kiezen voor een kerkelijk territoriaal ressort omdat de berechting van het misdrijf incest in hoofdzaak een bevoegdheid van de kerkelijke rechtbank of officialiteit vormde. Incest maakte immers deel uit van de groep *overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving*.¹¹ Qua periodisering kiezen we voor de afbakening 1764-1784. Dit onderzoek concentreert zich met andere woorden op de tweede helft van de 18de eeuw. Deze periodisering wordt bepaald door de beschikbaarheid van het bronnenmateriaal.

¹¹ J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570-1795*, Tiel, 1971-1972, vol. 1, pp. 137-138.

De bronnen die voor de vooropgestelde historische analyse worden aangevend, zijn juridische documenten, en dan in het bijzonder verslagen van processen tegen incestmisdadigers uit het bisdom Gent. Deze documenten werden uitgevaardigd door de officialiteit of kerkelijke rechtbank verbonden aan het bisdom Gent, de instelling die was bevoegd voor de toepassing van het canoniek recht. Dit artikel steunt concreet op een bronnencorpus bestaande uit dertig kerkelijke processtukken die de periode 1764-1784 beslaan. Ze zijn afkomstig uit het zogenaamde register van de promotor van de kerkelijke rechtbank. De *promotor causa*, tweede functionaris in rang na de officiaal binnen de kerkelijke rechtbank, moet worden beschouwd als openbaar aanklager. In die hoedanigheid was het zijn taak de kerkelijke bestraffingswetten tegen overtreders toe te passen door deze op te sporen en tijdens criminele processen te fungeren als *actor*. Aansluitend bij deze functieomschrijving speelde de promotor ook een belangrijke rol tijdens de ondervraging van de beklaagden. De functie bracht ook administratieve verantwoordelijkheden met zich mee. Zo kreeg de promotor volgens de statuten van de officialiteit de verplichting opgelegd het register in kwestie bij te houden waarin telkens een korte inhoud of abstract van elk proces moest worden opgenomen. Dit abstract diende minstens de namen van de betrokkenen, de behandelde aanklacht en de datum van het proces te vermelden.¹² Het betreft hier dus niet de originele stukken die een verslag vormden van de volledige rechtsgang binnen één proces. Deze documenten zijn immers niet bewaard gebleven wat betreft de bestudeerde periode. Het gevolg hiervan is dat historici bijvoorbeeld niet langer kunnen beschikken over de verslagen van de getuigenverhoren en de concrete documenten waarmee een beklaagde werd gedaagd of vermaand. Wat betreft bewaring bevinden deze registers van de promotor zich uiteraard in het bewaarde archief van de Gentse officialiteit. Dit archief maakt deel uit van het fonds 'Sint-Baafs en Bisdom Gent', dat op zijn beurt uit verschillende series archiefbestanden bestaat. Het betreft de series B, K en R, de serie Charters, Varia D, een serie bestanddelen rond de Kerkfabriek en parochie Sint-Eloois-Vijve en een serie 'Sint-Baafsheerlijkheid. Schepenbank, Parochies en Leenhof. Dit fonds is integraal gedeponereerd in het Rijksarchief Gent (RAG). Het is uiteraard zo dat niet alle archiefbestanden binnen dit fonds daadwerkelijk informatie bevatten over de werking van en de rechtspraak door de officialiteit zelf. In het kader van de binnen deze bijdrage besproken periode en de benodigde soort documenten werd de aandacht in hoofdzaak op één welbepaald archiefbestand gevestigd. Het betreft het nummer B5697, dat de output

¹² J. De Brouwer, op. cit., pp. 49-50.

van de officialiteit tijdens de werkingsjaren 1764-1795 bevat. Het draagt de titel *Registrum causarum promotoris Curiae Spiritualis Gandavensis in quo inregistratae sunt sententiae in iisdem causis latae et pronuntiate de 23.3.1764 (...)*. Dit register telt 180 folia waarop in totaal 168 causae worden behandeld. Jozef De Brouwer stelde eerder reeds vast dat maar liefst twaalf procent hiervan veroordelingen wegens incest omvat.¹³ Het doorzoeken van B5697 leverde dan ook de dertig eerder aangehaalde incestzaken op. Deze processtukken zijn in het Latijn opgesteld.

Qua opbouw wordt binnen elk document eenzelfde stramien doorlopen. De aanhef van het proces vormt telkens een eerste luik. Binnen de aanhef worden zowel de aanklager als de beklaagde voorgesteld. Zoals eerder werd aangestipt, fungeerde in de meeste gevallen de *promotor causa* als openbare aanklager of *actor*. Het tweede gedeelte van de aanhef omvat telkens de naam van de beklaagde (*reum* of *ream*) en enkele bijkomende gegevens, zoals burgerlijke staat en woonplaats. Binnen het tweede luik van het processtuk wordt vervolgens een beschrijving gegeven van de gepleegde feiten, gevolgd door het formuleren van de concrete aanklacht. Hierbij biedt de bron onder andere informatie aangaande de identiteit van de medeplichtige waarmee de beklaagde incestueuze (en eventueel ook overspelige) betrekkingen onderhield, het type incest dat werd bedreven naar aard en graad en het eventuele nageslacht dat de verbintenis heeft voortgebracht. In een derde deel worden vervolgens de aan de beklaagde toegekende straf en de te betalen proceskosten vermeld. Tenslotte wordt elk processtuk uit het register afgesloten met een vermelding van de namen van de betrokken officiaal en de griffier en de datum waarop het vonnis werd uitgesproken. Daar overigens de folio's van de aangewende archiefbestanden niet genummerd zijn, leek het een aangewezen ingreep om aan elk proces zelf een eigen volgnummer toe te kennen. Het is deze nummering die telkens zal worden aangewend voor de bibliografische verwijzing naar de specifieke processtukken binnen het voetnotenapparaat. Een overzicht van welk proces bij welk nummer hoort, telkens aangevuld met een systematische overzichtsfiiche van het proces in kwestie, in terug te vinden in de bijlagen van de oorspronkelijke masterscriptie waarop deze bijdrage is gebaseerd.¹⁴

Naar aanleiding van de redactie van dit artikel werd een selectie gemaakt van enkele aspecten die tijdens de historische analyse van dit bronnenmateriaal aan

¹³ J. De Brouwer, op. cit., p. XX.

¹⁴ V. Dekeyser, “*Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio*”. *Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1732/1764-1784)*, Gent (onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent), 2010, pp. 137-177.

bod kwamen. Zo zal in eerste instantie het misdrijf incest zelf en zijn statistisch voorkomen worden toegelicht. Er zal onder andere worden beschreven hoeveel verbintenissen tussen bloedverwanten onderling en hoeveel verbintenissen tussen aanverwanten onderling er precies voorkwamen en hoe de procentuele verdeling tussen de verwantschapsgraden er in dit opzicht uitzag. Een tweede aandachtspunt hierbij omvat een onderzoek naar het statistisch voorkomen van de verschillende incestueuze combinaties tussen familieleden. In deze paragraaf wordt er geprobeerd om specifieke types familieleden aan de verschillende soorten verwantschappen en verwantschapsgraden te koppelen en na te gaan welke combinaties van familieleden het meest voorkwamen. In een hierbij aansluitende paragraaf zal vervolgens een poging worden ondernomen om het voorkomen van de verschillende types incestueuze relaties te verklaren. Een derde aspect waaraan in deze bijdrage tenslotte aandacht zal worden geschonken, is de eigenlijke bestraffing van de incestueuze feiten. Hierbij ligt de nadruk op de verschillende straffen die aan de incestueuze misdadigers werden toegekend en hun statistisch voorkomen.

4. Incest: een canoniek-rechtskundige definitie

Zoals reeds werd benadrukt, is er tot op heden sprake van een eerder versnipperde historiografische traditie wat betreft het gegeven incest. Ook een degelijk overzichtswerk, dat eveneens de historisch gegroeide definitie van incest toelicht, ontbreekt vooralsnog. Vooraleer over te gaan tot de concrete inhoudelijke bevindingen van dit onderzoek is het dan ook noodzakelijk eerst de evolutie en de aard van de canoniek-rechtskundige definitie van het misdrijf incest uitvoerig toe te lichten. Concreet wordt hierbij de vraag beantwoord hoe het begrip incest tijdens de 18de eeuw werd gedefinieerd en wat de oorsprong van deze denkwijze was. Het toonaangevende werk van de Franse rechtshistoricus Adhémar Esmein rond het huwelijk binnen het kerkelijk recht vormt de spil van deze studie. Dit monumentale tweeluik uit 1929 geeft immers een goed overzicht van de aard en de ontwikkeling van incest als huwelijksbelemmering binnen het canoniek recht.¹⁵

In eerste instantie vormt dit werk een uitstekende basis om na te gaan waarom de katholieke Kerk incest als verwerpelijk beschouwde. Deze afwijzende houding berust volgens Esmein op een aantal uiteenlopende theologische en wetenschappelijke ideeën en sociologische overwegingen. Een belangrijke bron die de krijt-

¹⁵ A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Parijs, 1929, 2 dln., 471 p.

lijnen voor de canonieke definitie en het resoluut verwerpen van incest heeft vastgelegd, is bijvoorbeeld het oudtestamentische bijbelboek Leviticus. Deze tekst bevat de zogenaamde Levitische reinheidswetten, die een aantal richtlijnen met betrekking tot geboorte, seksualiteit, ziekte en dood inhouden. Het betreft in het bijzonder hoofdstuk achttien, waarin een aantal voorschriften voor het geslachtsleven worden meegegeven. Esmein stelt dat de kerkelijke rechtsgeleerden de verbodsbepalingen opgenomen in Leviticus 18 door de band genomen als absoluut axioma en na te streven ideaalbeeld beschouwden.¹⁶ Concreet wordt in de verzen zes tot en met achttien van dit hoofdstuk een overzicht gegeven van de veertien soorten vrouwen die mannen onder geen beding tot echtgenote mochten nemen.¹⁷ Onderstaand fragment illustreert dit gegeven.¹⁸

6. Niemand van u mag een bloedverwant naderen om zijn schaamte te ontbloten.

7. De schaamte van uw vader en de schaamte van uw moeder mag u niet ontbloten: omdat zij uw moeder is, mag u haar schaamte niet ontbloten.

8. Ook de schaamte van een andere vrouw van uw vader mag u niet ontbloten; het is de schaamte van uw vader.

9. De schaamte van uw zuster, een dochter van uw vader of van uw moeder, in uw familie of daarbuiten geboren, mag u niet ontbloten.

10. De schaamte van een dochter van uw zoon of dochter mag u niet ontbloten; het is immers uw eigen schaamte.

11. De schaamte van de dochter van een andere vrouw van uw vader, door uw vader verwekt, mag u niet ontbloten; omdat zij uw zuster is, mag u haar schaamte niet ontbloten.

12. De schaamte van de zuster van uw vader mag u niet ontbloten; zij is de naaste bloedverwant van uw vader.

13. De schaamte van een zuster van uw moeder mag u niet ontbloten; zij is een bloedverwant van uw moeder.

14. De schaamte van een broer van uw vader mag u niet ontbloten en zijn vrouw mag u niet benaderen; zij is uw tante.

15. De schaamte van uw schoondochter mag u niet ontbloten. Omdat zij de vrouw van uw zoon is, mag u haar schaamte niet ontbloten.

¹⁶ A. Esmein, op. cit., p. 373.

¹⁷ M. Jónsson, 'Incest and the word of God: early sixteenth century protestant disputes', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 85 (1994), pp. 96-98.

¹⁸ Leviticus 18, 6-18.

16. *De schaamte van de vrouw van uw broer mag u niet ontbloten; het is de schaamte van uw broer.*

17. *De schaamte van een vrouw en die van haar dochter mag u niet beide ontbloten. Ook de dochter van een zoon of dochter van die vrouw mag u niet huwen. Omdat zij bloedverwanten zijn, mag u haar schaamte niet ontbloten; dat is een schande.*

18. *U mag niet trouwen met een zuster van uw vrouw; wanneer u de schaamte van de een ontbloot terwijl de ander nog leeft, geeft dat jaloezie.*

Volgens de IJslandse historicus Már Jónsson waren het in hoofdzaak Maarten Luther en zijn volgelingen die sterk aandrongen op een letterlijke interpretatie van de verbodsbepalingen opgenomen in Leviticus 18. Deze oproep kaderde in de toenemende agitatie vanaf de 16de eeuw rond de pauselijke willekeur bij het toekennen van huwelijksdispensaties. De aanhangers van de Reformatie verweeten de paus immers bij de interpretatie van de tekst te handelen naar eigen goeddunken en welvaren. Aanvankelijk bestond er onder de protestantse theologen een consensus rond dit standpunt van Luther. Jónsson beschrijft echter hoe vanaf circa 1530 steeds meer twijfel ontstond over de kwaliteit van de tekst. Leviticus 18 maakt bijvoorbeeld geen melding van dochters en grootmoeders als verboden 'huwelijksmateriaal', een gegeven dat nochtans voor de hand liggend lijkt. Om het hoofd te bieden aan deze theologische crisis voerden de protestantse theologen bij wijze van antwoord dan ook het principe van de *paritas graduum* of *ratio paritas* in, waarbij een huwelijk of seksuele omgang met vrouwen die het familiale equivalent vormden van de vrouwen die wel in de tekst worden beschreven voortaan ook verboden werden.¹⁹ Jónsson argumenteert echter ook hoe de letterlijke interpretatie van Leviticus 18 als basis voor de kerkelijke wetgeving rond incest ten gevolge van de zich ontwikkelende natuurwetenschappen vanaf de tweede helft van de 17de eeuw steeds meer naar de achtergrond verdween.²⁰ Deze evolutie zou volgens Jónsson uiteindelijk leiden tot de deconstructie van de zogenaamde *interpretatio extensiva* van Leviticus 18 op het einde van de 18de eeuw.²¹ Een tweede belangrijk theologisch fundament van het kerkelijke verbodssysteem rond incest is gebaseerd op de christelijke doctrine van naastenliefde. Het betreft concreet de rooms-katholieke theorie rond de functies en doelstellingen van het kerkelijk huwelijk. Deze these, die we voor het eerst

¹⁹ M. Jónsson, 'Defining incest by the word of God: Northern Europe 1520-1740', *History of European Ideas*, 18 (1994), 6, pp. 855-858.

²⁰ M. Jónsson, art. cit., pp. 858-860.

²¹ M. Jónsson, art. cit., pp. 860-862.

aantreffen in het 5de eeuwse werk *De civitate Dei* van de hand van de kerkvader Augustinus, stelt dat de primaire functie van het kerkelijk huwelijk het verbinden en creëren van genegenheid tussen medemensen is. Augustinus stelde immers dat het opzet van een huwelijksverbintenis een zogenaamde *seminarium charitatis* of uiting van liefde dient te zijn. Wanneer we echter te maken krijgen met een koppel waarbij deze gevoelens van liefde al van nature aanwezig zijn omwille van hun bloedband of aanverwantschap vervalt deze functie echter compleet en gaat het huwelijk met andere woorden aan zijn doel voorbij. Het heeft geen zin twee personen te verbinden in het huwelijk wanneer de betrokkenen reeds verbonden zijn door een familiale band.²² We kunnen met andere woorden stellen dat een huwelijk berustend op incest de sociale en christelijke doelstellingen van het kerkelijk huwelijk compleet ondergraaft. Een incestueuze verbintenis vormde aldus een bedreiging voor de gevestigde maatschappelijke orde. Tenslotte moet er wat betreft de grondslagen van het verbod ook worden gewezen op de rol van biologisch-medische overwegingen in het tot stand komen van het kerkelijk standpunt rond incest. Onder invloed van de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken vanaf de 17de eeuw werd ook de Kerk in toenemende mate gealarmeerd door het hoge percentage kinderen met allerhande lichamelijke gebreken die uit een huwelijk of seksuele verbintenis tussen bloedverwanten werden geboren. Adhémar Esmein stelt dan ook dat dergelijke observaties de Kerk in belangrijke mate hebben geïnspireerd in haar kruistocht tegen incest.²³ Ook de Engelse medicus Robert Hole beschrijft hoe de vroegmoderne periode werd gekenmerkt door de overgang van een samenleving die afwijkingen ten gevolge van inteelt voornamelijk als een bewijs van de afkeurende tussenkomst van God zag, naar een maatschappij waarin biologische en medische verklaringsgronden steeds algemener werden aanvaard om de kwalijke gevolgen van inteelt te kunnen begrijpen.²⁴

Vertrekkend van deze theoretische onderbouw kunnen we het bestaan binnen het kerkelijk recht van een belangrijke groep concrete huwelijksbeletselen rond bloed- en aanverwantschap duiden. Adhémar Esmein benoemt deze categorie als de *empêchements fondés sur une relation entre les conjoints antérieure au mariage*.²⁵ Om de opbouw van de typologie binnen deze categorie te kunnen begrijpen, dient zich in eerste instantie een duidelijke omschrijving van de tweeledige defi-

²² A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Parijs, 1929, vol. 1, pp. 94-95 en 373.

²³ A. Esmein, op.cit., p. 373.

²⁴ R. Hole, 'Incest, consanguinity and a monstrous birth in rural England, January 1600', *Social History*, 25 (2000), 2, pp. 183-199.

²⁵ A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Parijs, 1929, vol. 1, p. 236.

nitie van incest aan. Het benoemen van een incestueuze relatie of verbintenis gebeurt immers via het toekennen van twee componenten. De aard van de verwantschap tussen de twee betrokkenen geldt als eerste component. Hierbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen aanverwantschap en bloedverwantschap. In het geval van bloedverwantschap delen de betrokkenen één of meer gemeenschappelijke voorouders. We kunnen met andere woorden stellen dat een bloedband enkel door geboorte kan ontstaan. Op die manier kunnen familieleden als vader, moeder, zus, broer, oom, tante, zoon, dochter, neef, nicht, ... allemaal als bloedverwanten worden beschouwd. Een tweede soort onderlinge verhouding tussen mensen die kan leiden tot het bestaan van een familiale band is aanverwantschap of affiniteit. Dit soort verwantschap ontstaat via huwelijk. Aanverwanten zijn met andere woorden personen die zijn gehuwd met een eigen bloedverwant en personen die bloedverwanten zijn van de eigen huwelijkspartner. Familieleden als schoonouders, schoonbroer, schoonzus, aangetrouwde oom of tante, schoonzoon, schoondochter, maar ook alle vormen van stieffamilie gelden als aanverwanten. De tweede component van het definiëren van de incestueuze relatie omvat het beschrijven van de graad van verwantschap tussen de twee betrokken personen. Men kan in meerdere of mindere mate verwant zijn aan een persoon. Deze mate van verwantschap wordt uitgedrukt in verwantschapsgraden. De term 'graad' stemt in principe overeen met 'generatie' of niveau binnen een stamboom. De graad van verwantschap is dan ook te berekenen door de stappen of generaties te tellen die in een stamboom moeten worden doorlopen om van de ene verwant bij de andere te komen. De gradering van de verwantschap kan in principe in vijf richtingen verlopen. Een eerste mogelijkheid wordt gevormd door de verwantschap in rechte lijn (*linea recta*) of rechtstreekse verwantschap. Binnen deze optie treffen we drie mogelijke richtingen aan. Enerzijds kan de verwantschap in opgaande lijn verlopen. Hierbij zijn de verwanten in kwestie ouder en behoren ze dus tot eerdere generaties dan de referentiepersoon. Het zijn met andere woorden voorouders. Deze verwanten in opgaande lijn worden ook ascendanten genoemd. Daarnaast kan de rechtstreekse verwantschap ook in neergaande lijn verlopen. De verwanten in deze richting zijn jonger dan de referentiepersoon en vormen dus zijn of haar afstammelingen. Ze worden ook descendanten genoemd. Een derde mogelijkheid is de rechtstreekse verwantschap in collaterale lijn. Dit wordt ook zijwaartse verwantschap genoemd. Het betreft hierbij personen die tot dezelfde generatie behoren als de referentiepersoon. Binnen de canonieke rechtelijke telling komen enkel (half)broers en (half)zussen in aanmerking voor dit soort verwantschap. Een tweede mogelijkheid is verwantschap die transversaal of volgens een schuine lijn verloopt. Ook

deze vorm van verwantschap kan zowel volgens een opgaande als een neergaande curve verlopen. Alle hierboven uiteengezette bepalingen zijn zowel van toepassing op aanverwanten als bloedverwanten.

Om deze gecompliceerde uiteenzetting overzichtelijker te maken, stellen we een schematische weergave op van de gradering qua verwantschap tussen een referentiepersoon (graad 0) en zijn verschillende aan- of bloedverwanten. Deze gradering wordt weergegeven door middel van een cijfer in de linkerbovenhoek van elke cel. Hierbij wordt telkens ook de gebruikelijke benaming van het familielid in kwestie voor de duidelijkheid meegegeven. Ook de verschillende mogelijke richtingen waarin de verwantschap zich situeert worden door middel van pijlen in het schema opgenomen.

Een eerste schema verschaft ons inzicht in de gradering van de verwantschap tussen bloedverwanten.

4	Betovergrootvader, betovergrootmoeder				
3	Overgrootvader, overgrootmoeder				4 Overoudoom, overoudtante [broer/zus van overgrootouder]
2	Grootvader, grootmoeder			3 Oudoom, oudtante [broer/zus van grootouder]	
1	Vader, moeder		2 Oom, tante		
0	REFERENTIEPERSOON	1 (Half)broer, (half)zus			
1	Zoon, dochter		2 Kozijn [kind van oom/tante]		
2	Kleinzoon, kleindochter			3 Neef, nicht [kind van (half)broer/(half)zus]	
3	Achterkleinzoon, achterkleindochter				4 Achternneef, achternnecht [kind van kozijn]
4	Betachterkleinzoon, betachterkleindochter				

Fig. 1: Schematische weergave van de verwantschapsgraden bij bloedverwanten

Een tweede schema heeft een gelijkaardige indeling, maar is dan weer toege-
spitst op de gradering van de verwantschap tussen aanverwanten.

4	Betovergrootouders van huwelijkspartner				
3	Overgrootouders van huwelijkspartner				4 Huwelijks- partner van overoudoom, overoudtante
2	Grootouders van huwelijkspartner			3 Huwelijks- partner van oudoom, oudtante	
1	Stiefvader, stiefmoeder		2 Huwelijkspartner van oom/ tante [aangetrouwde oom/tante]		
1	Schoonvader, schoonmoeder				
0	REFERENTIEPERSOON	1 Stiefbroer, stiefzus			
		1 Schoonbroer/ zwager, schoonzus			
1	Schoonzoon, schoondochter		2 Huwelijks- partner van kozijn		
2	Huwelijkspartner van kleinkind			3 Huwelijks- partner van neef, niet	
3	Huwelijkspartner van achterkleinkind				4 Huwelijks- partner van achterneef, achternicht
4	Huwelijkspartner van betachterkleinkind				

Fig. 2: Schematische weergave van de verwantschapsgraden bij aanverwanten

Ook de canonieke *empêchements fondés sur une relation entre les conjoints antérieure au mariage* baseren zich qua interne typologie verder op deze tweeledige definitie van incest naar aard en graad. Een eerste subcategorie belemmeringen is gebaseerd op het bestaan van *cognatio* of bloedverwantschap tussen de twee trouwlustigen. Deze subcategorie valt opnieuw uiteen in drie subcatego-

rieën. Ten eerste onderscheiden we het fenomeen *consanguinitas*. Adhémar Esmein definieert dit gegeven als de natuurlijke bloedverwantschap die resulteert uit het bestaan van een familiale band ten gevolge van geboorte.²⁶ Op die manier is er bijvoorbeeld sprake van *consanguinitas* tussen een ouder en een kind, tussen broers en zussen, tussen neven en nichten, ... Aanvankelijk voorzag de canonieke telling een verbod op *consanguinitas* tot in de zevende verwantschapsgraad. Deze bepaling begon volgens Esmein na verloop van tijd enkele zwakke plekken te vertonen. De auteur zelf observeert de kwestie als volgt: “*Mais cette prohibition si étendue avait d’immenses inconvénients. Il était impossible qu’elle ne fût pas fréquemment violée, même de très bonne foi, à une époque surtout où, de génération en génération, les membres d’une même famille restaient au même lieu, et où les mariages se faisaient presque toujours entre familles voisines. La prohibition du septième degré était une menace perpétuelle contre la stabilité des mariages. (...) l’Époux mécontent de son conjoint pouvait souvent, en fouillant dans le passé, découvrir une cause de nullité du mariage, qui remplaçait avantageusement le divorce interdit*”.²⁷ De Kerk erkende deze problematiek. In 1215 schroefde het Vierde Lateraans Concilie de verboden verwantschapsgraden terug van zeven tot vier. Deze wijziging bleef ook na het Concilie van Trente (1545-1563) gehandhaafd.²⁸ Naast deze ‘natuurlijke’ vorm van *cognatio* haalt Esmein ook een tweede vorm van bloedverwantschap als huwelijksbeletsel aan. Het betreft het verschijnsel *cognatio legalis*. Dit aan het Romeins recht ontleende gegeven kan worden gedefinieerd als de theoretische bloedband van zuiver legale aard die ontstaat naar aanleiding van een adoptie. Tenslotte bestaat op vlak van *cognatio* als huwelijksbelemmering ook nog een derde subcategorie. Het gaat meer bepaald om het fenomeen *cognatio spiritualis* of geestelijk maagschap, waarbij er in theorie een bloedband ontstaat door een gezamenlijke deelname aan de katholieke sacramenten van het doopsel en het vormsel.²⁹ Deze theoretische constructie berust op het idee rond de spirituele betekenis van deze sacramenten waarbij er in principe ook leven wordt gegeven, en dit in de zin van een christelijk-spiritueel leven.³⁰ Oorspronkelijk werd de concrete verbodsbepaling rond *cognatio spiritualis* gedragen door een erg complexe theorievorming die eveneens rekening hield met de bloed- en aanverwanten van doop- en vormselpeters en -meters. Na het Concilie van Trente werd deze bepaling echter vereenvoudigd en bleef enkel nog het niveau

²⁶ A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Parijs, 1929, vol. 1, p. 371.

²⁷ A. Esmein, op. cit., pp. 391-392.

²⁸ A. Esmein, op. cit., pp. 289-393.

²⁹ A. Esmein, op. cit., p. 371.

³⁰ A. Esmein, op. cit., p. 401.

paternitas – letterlijk ‘vaderlijke gevoelens’ – in voege. Dit houdt in dat de relatie tussen de ontvanger van het sacrament en zij die erbij betrokken waren zich verhoudt als deze van kind tot ouder. Het betreft hierbij met andere woorden de relatie van de gedoopte of gevormde met zijn of haar ‘geestelijke vader’.³¹

Een tweede kerngroep binnen de *empêchements fondés sur une relation entre les conjoints antérieure au mariage* zijn de verbodsbepalingen gebaseerd op het bestaan van aanverwantschap tussen de betrokkenen. Zoals eerder reeds werd aangehaald, kunnen we aanverwanten in principe omschrijven door middel van de vulgariserende termen ‘aangetrouwde familie’ en ‘stieffamilie’. Opnieuw beroepten de kerkelijke instanties zich op een stelling van Augustinus om deze verbodsbepaling inhoudelijk te verantwoorden. Het betreft meerbepaald de leerstelling dat de twee echtelieden binnen een geconsumeerd huwelijk één en hetzelfde vlees worden. Dit is te wijten aan het feit dat hun beider bloed en dus ook hun persoon zich tijdens de geslachtsdaad vermengt. Op die manier worden de bloedverwantschappen van de ene partner overgedragen op de andere onder de vorm van affiniteit of aanverwantschap.³² Daar aanverwantschap aldus werd bepaald door seksuele betrekkingen gold een huwelijk dus niet als noodzakelijke voorwaarde voor de creatie van een dergelijke familiale band! Het resultaat van deze definitievorming was dat het voorkomen van affiniteit oorspronkelijk in principe mogelijk was op drie verschillende niveaus (*genus*) binnen een sterk abstract, theoretisch schema. Het Concilie van Trente voerde echter opnieuw een vereenvoudiging door, waardoor tijdens de 18de eeuw enkel nog het niveau van *primum genus affinitatis* een verbod impliceerde. Hierbij gold een verbod op een huwelijk (of seksuele betrekkingen) met bloedverwanten van de echtelijke partner en met aanverwanten van de eigen bloedverwanten. Concrete, veelvoorkomende voorbeelden binnen deze categorie zijn bijvoorbeeld een schoonbroer of schoonzus of de echtelijke partner van een kind. Tot 1215 gold er op *primum genus affinitatis* een verbod tot in de zevende graad. Na het Vierde Lateraans Concilie werd deze restrictie naar analogie met de bepalingen betreffende *cognatio* bijgesteld tot vier verboden verwantschapsgraden.³³ Hiernaast haalt Adhémar Esmein tenslotte ook nog het zogenaamde *l'adultère qualifié* als bijzondere vorm van de overtreding van het verbod op huwelijken of seksuele betrekkingen tussen aanverwanten aan. Het concept *adultère qualifié* omvat het voorkomen van overpelige relaties tussen een echtgenoot en een bloedverwante van diens echtge-

³¹ A. Esmein, op. cit., pp. 402-406.

³² A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Parijs, 1929, vol. 1, p. 416.

³³ A. Esmein, op. cit., pp. 416-421.

note, en vice versa. Het canoniek recht rekende dit soort verbintenissen tot dezelfde categorie als affiniteit en baseerde zich hiervoor op de eerder besproken these van kerkvader Augustinus rond bloedvermenging bij seksueel contact. De Latijnse benaming voor deze term luidt *affinitas superveniens ex copula illicita*.³⁴

Empêchements fondés sur une relation entre les conjoints antérieure au mariage (na 1563)			
Categorie	Subcategorie	Niveau	Rijkwijdte verbod (graden)
Cognatio (la parenté)			
	Consanguinitas (nat.bloedverwantsch.)		4 ^{de} graad
	Cognatio legalis (adoptie)		4 ^{de} graad
	Cognatio spiritualis (geestelijk maagsch.)		
		Paternitas	4 ^{de} graad
Affinitas (l'affinité)			
	Affinitas/ Primum genus affinitatis		4 ^{de} graad
	l'Adultère qualifié (affinitas ex copula illicita)		2 ^{de} graad

Fig. 3: Schematisch overzicht van de empêchements fondés sur une relation entre les conjoints antérieure au mariage (na 1563).

5. Het voorkomen van incest naar aard en graad

Nu duidelijk is waarom incest door de katholieke Kerk werd veroordeeld en vervolgd en om welke soorten incest het hierbij precies ging, kunnen deze inzichten vervolgens worden toegepast op het bronnenmateriaal zelf. Binnen deze paragraaf vormt de eerder uiteengezette tweeledige definitie van incest opnieuw het vertrekpunt.

In eerste instantie wordt een analyse gemaakt van het statistisch voorkomen van de twee mogelijke soorten verwantschap binnen de bestudeerde incestprocessen. Deze analyse richt zich met andere woorden op de vraag hoeveel verbintenissen tussen bloedverwanten en hoeveel verbintenissen tussen aanverwanten

³⁴ A. Esmein, op. cit., pp. 424-437.

er precies voorkwamen. Aan de hand van de letterlijke vermeldingen *consanguinitatis* of *affinitatis* in de dertig processtukken wordt het mogelijk een telling op te stellen van de verhouding bloedverwantschap-aanverwantschap. In drie gevallen wordt het type incest naar aard en graad niet letterlijk vermeld. Hierbij is het echter telkens mogelijk om op basis van de aangewende terminologie die de familieleden in kwestie bij naam noemt de aard van de verwantschap zelf te bepalen. Zowel in de zaken met volgnummer 6 (Joannes Valckx en Elisabetha de Beuker) als 28 (Pieter Bruggeman en Joanna Standaert) gaat het telkens om een relatie tussen stiefvader (*vitricus*) en stiefdochter (*privigna*).³⁵ We kunnen dan ook concluderen dat het in beide zaken een relatie gebaseerd op affiniteit betreft. Ook in zaak 27 is de aard van de verwantschap tussen Joannes Franciscus de Joncker en Isabella Cocket niet geheel duidelijk. De terminologie binnen de documenten signaleert ons echter een incestueuze verbintenis tussen schoonbroer en schoonzus.³⁶ Ook hier kan dan ook worden gededuceerd dat het een relatie tussen aanverwanten betreft. De verwerking van deze gegevens leert ons dat slechts negen zaken of precies dertig percent een veroordeling wegens incest tussen bloedverwanten behandelen. De overige 21 processen – een grote meerderheid – omvatten veroordelingen wegens incest tussen aanverwanten. Statistisch gezien gaat het hierbij om een aandeel van zeventig percent.

In tweede instantie kunnen de bestudeerde stukken uit het register van de officiaal ook inzicht verschaffen in het statistisch voorkomen van de verschillende verwantschapsgraden binnen de soorten verwantschappen. Concreet wordt via telling bepaald hoe het procentuele aandeel van de eerste, tweede, derde en vierde graad binnen het aantal bloed- en aanverwantschappen eruit zag. Wat betreft de negen zaken waarin sprake was van bloedverwantschap tussen de twee beklaagden, komen we tot de volgende grafische weergave:

³⁵ Zaken 6 en 28. V. Dekeyzer, op. cit., pp. 145-146 en p. 175.

³⁶ Zaak 27. V. Dekeyzer, op. cit., p. 174.

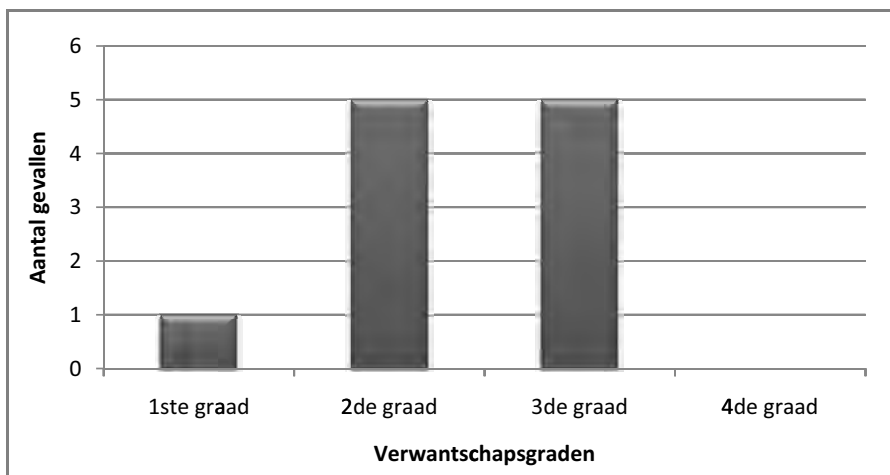

Fig. 4: Statistisch voorkomen van de verschillende verwantschapsgraden: consanguinitas

Het statistisch voorkomen van de verschillende verwantschapsgraden in zaken aangaande een incestueuze verbintenis tussen aanverwanten kan als volgt worden weergegeven:

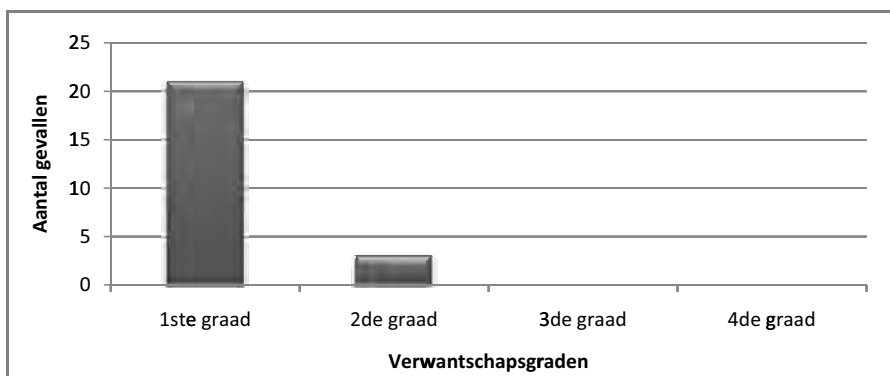

Fig. 5: Statistisch voorkomen van de verschillende verwantschapsgraden: affinitas

Er dient in eerste instantie op gewezen dat – ondanks de eerder aangehaalde telling van respectievelijk negen en 21 gevallen – de grafieken in kwestie uitgaan van elf *consanguinitas*-zaken en 24 *affinitas*-zaken. Deze schijnbare tegenstrijdigheid kan worden verklaard op basis van het fenomeen van de dubbele verwantschap. In respectievelijk twee *consanguinitas*- en drie *affinitas*-zaken doet dit

gegeven zich voor. Binnen de groep van de incestueuze verbintenissen tussen bloedverwanten is er binnen het proces tegen Adam Vleminck en Brigitta Colpaert uit Melsele-Waas bijvoorbeeld sprake van *incestus in secundo et tertio gradibus consanguinea*.³⁷ Ook de *affinitas*-zaken genereren een aantal gelijkaardige vaststellingen. In zaak 17 bijvoorbeeld bestaat er tussen Guilielmus de Clercq en Maria Theresia Plancke een incestueuze band *in primo et secundo affinitatis gradu*.³⁸ In beide gevallen behoorden de beschuldigde koppels tot een kleine woongemeenschap. In dit soort omstandigheden kwam het wel vaker voor dat mensen op twee manieren, via zowel moeders- als vaderszijde, aan elkaar verwant konden zijn. Een verklaring voor het fenomeen van de dubbele verwantschap moet met andere woorden in het geïsoleerde karakter van de woongemeenschap worden gezocht.

Na analyse van beide grafieken kan een duidelijke discrepantie wat betreft de meest vertegenwoordigde verwantschapsgraad worden vastgesteld. Zo situeert de verwantschap tussen incestueuze bloedverwanten zich in hoofdzaak in de tweede en derde graad. Deze twee categorieën tellen samen tien van de elf gevallen, wat neerkomt op een aandeel van ruim 91 percent. Ook binnen de grafiek met betrekking tot incestueuze aanverwanten doet zich duidelijk één dominante categorie voor. In dit geval gaat het in 21 van de 24 gevallen of zo'n 87,5 percent echter om aanverwantschap in de eerste graad. Bovendien is er in het geval van de drie zaken waar de betrokkenen ook in de tweede graad verwant zijn telkens sprake van een dubbele verwantschap. We kunnen met andere woorden concluderen dat het in alle *affinitas*-zaken een exclusieve vertegenwoordiging van aanverwanten in de eerste graad betreft. Verder is het opvallend dat de meest ernstige vorm van incest, met name seksuele betrekkingen met een bloedverwant in de eerste graad, slechts één keer voorkomt in de bronnen. Een laatste constatacie op basis van de grafieken is het volledig ontbreken van de berechting van incestueuze relaties tussen bloed- en aanverwanten in de vierde graad. Op het Vierde Lateraans Concilie van 1215 werd immers duidelijk bepaald dat incest zowel wat betreft bloed- als aanverwantschap tot en met de vierde graad strafbaar was. Het is echter zo dat tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) aanvaankelijk het voorstel in overweging werd genomen om de reikwijdte van de verbodsbepaling terug te schroeven tot en met de derde graad. Na een hoog oplopende discussie werd dit idee na enkele zittingen definitief verworpen.³⁹ Desondanks

³⁷ Zaak 21. V. Dekeyzer, op. cit., p. 165.

³⁸ Zaak 17. V. Dekeyzer, op. cit., pp. 160-161.

³⁹ A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Parijs, 1929, vol. 1, pp. 289-292.

kunnen we stellen dat het afgevoerde voorstel wel degelijk sporen heeft nagelaten in de rechtspraktijk binnen het bisdom. Het is immers onmogelijk dat een incestueuze relatie tussen vierdegraadsverwanten nooit voorkwam. Het ontbreken van dergelijke gevallen in de bronnen wijst er eerder op dat dit soort koppels door de officialiteit ongemoeid werd gelaten en de rechtspraak zich in hoofdzaak op de eerste drie graden van verwantschap wenste te concentreren. Bij wijze van conclusie geldt dan ook dat de 18de eeuwse rechtspraktijk rond incest werd gekenmerkt door een kloof tussen wettelijk en werkelijk land.

Elke verwant in een bepaalde graad correspondeert uiteraard met een welbepaald type familielid. Met behulp van de letterlijke vermeldingen in de bronnen en de aangewende terminologie is het dan ook mogelijk te bepalen welke combinaties van familieleden het precies betrof binnen de berechte incestueuze verbin-tenissen. Wat betreft bloedverwanten stellen we vast dat de categorie neef x nicht (tweede graad) het sterkst is vertegenwoordigd. Binnen de dertig processtukken treffen we vijf dergelijke gevallen aan. De combinatie achterneef x achternicht (derde graad) komt drie keer voor. Het resterende incestproces dat een incestueuze relatie tussen twee bloedverwanten behandelt, is een alleenstaand geval. Dit proces schetst het merkwaardige verhaal van Joannes Baptist X – familienaam onbekend – en Catharina Francisca Plevier.⁴⁰ Catharina raakte ten gevolge van incestueuze betrekkingen met Joannes zwanger. Het vrome koppel trok daarop plichtsbewust naar de pastoor van de Gentse Sint-Baafsparochie met de vraag te mogen huwen. Na afkondiging van de tweede ban werd hun aanvraag echter afgekeurd. Joannes en Catharina bleken immers halfbroer en -zus te zijn, wat hen bloedverwanten in de eerste graad maakt. Allicht waren zij niet op de hoogte van hun nauwe verwantschap. Joannes Baptist zou immers een buitenechtelijk kind zijn geweest, voorafgaand aan het huwelijk van zijn moeder met vader Plevier. Het feit dat Joannes niet in staat was zijn eigen familienaam kenbaar te maken aan het hof lijkt inderdaad te stroken met de vaststelling dat de jongeman geen kennis had van zijn eigen familiale achtergrond. Ondanks deze schokkende onthullingen bleven de twee echter betrekkingen met elkaar onderhouden. Catharina vluchtte zelfs prompt naar een hutje (*domo artificis*) op een plek dicht bij de stad, waar ze op 27 oktober 1770 ook beviel van hun kind. Enkele maanden na de bevalling werden Joannes en Catharina dan ook voor het geestelijk hof gedaagd wegens incest.

Binnen de categorie die het voorkomen van incest onder aanverwanten behelst, doet zich in de eerste plaats het opvallende overwicht van de combinatie

⁴⁰ Zaak 22. V. Dekeyzer, op. cit., pp. 166-167.

schoonbroer (gehuwd) x schoonzus voor. In tien van de dertig bestudeerde incestgevallen betreft het immers een dergelijke incestueuze combinatie. De gelijkaardige categorie schoonbroer (weduwnaar) x schoonzus telt dan weer drie gevallen. Soortgelijke cijfers treffen we aan binnen de categorie stiefvader (weduwnaar) x stiefdochter. Ook hier is er immers sprake van drie meldingen. Een laatste regelmatig aangetroffen incestueuze combinatie van twee aanverwanten is van het type stiefvader (gehuwd) x stiefdochter. We treffen dit type incest twee keer aan binnen de bronnenreeks. Tenslotte bevatten de processen aangaande affiniteit eveneens een aantal bijzondere gevallen. Zaak 13 bijvoorbeeld omvat het proces tegen Jacobus Loosvelt en Catharina Collaert.⁴¹ Zij worden op 22 april 1767 berecht wegens incest tussen een aangetrouwde oom en diens nichtje; de dochter van de broer of zus van zijn echtgenote. Een andere bijzondere casus is zaak 20. Deze bron geeft het verloop van de curieuze rechtszaak tegen Joanna Petronilla Van Acker uit 1770 weer. Deze ongehuwde vrouw uit Kalken werd in juni 1770 door de officialiteit aangeklaagd wegens een vermoedelijk geval van incest *in primo affinitatis gradu*. Vier maanden voordien was ze ten gevolge van seksuele omgang met de knecht des huizes, een niet nader genoemde jongeman, bevallen van een zoon. In de processtukken wordt echter beschreven hoe haar zus, Maria Jacoba Van Acker, een maand voordien ook bevallen was van een kind verwekt door de knecht. Daar de verwantschap tussen Joanna Petronilla en de anonieme knecht als een aanverwantschap in de eerste graad werd gedetermineerd, is het duidelijk dat het kerkelijk recht haar in dit geval als een 'virtuele schoonzus' van de man in kwestie beschouwde.⁴² De officialiteit baseerde zich wat betreft deze gedachtegang op de eerder uiteengezette, 5de-eeuwse these van Augustinus rond de vermeende bloedvermenging die zou optreden tijdens de geslachtsdaad. Dit zorgde ervoor dat bloedverwantschappen van de ene seksuele partner op de andere werden overgedragen onder de vorm van affiniteit of aanverwantschap. Deze casus vormt met andere woorden een mooie illustratie van deze canonieke redenering.

⁴¹ Zaak 13. V. Dekeyzer, op. cit., pp. 155-156.

⁴² Zaak 20. V. Dekeyzer, op. cit., p. 164.

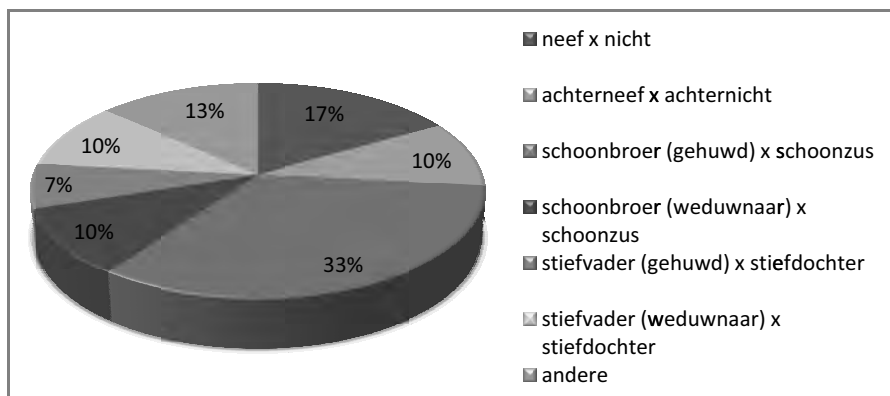

Fig. 6: Statistisch voorkomen van de verschillende incestueuze combinaties tussen familieleden

6. Waarom incest?

Op basis van deze resultaten dringt zich uiteraard de vraag op waarom deze specifieke combinaties aantrekkelijk waren voor de betrokkenen. Waarom koos een significante groep al dan niet reeds gehuwde mannen er bijvoorbeeld voor een seksuele verhouding te beginnen met een schoonzus? Wat was de aantrekkingskracht van een verbintenis met een neef of nicht? Wat dreef een stiefvader seksuele avances te maken bij zijn stiefdochter?

We stelden reeds vast dat de specifieke combinaties schoonbroer (gehuwd) x schoonzus (tien gevallen) en de combinatie stiefvader (gehuwd) x stiefdochter (twee gevallen) samen een veelvoorkomend patroon illustreren waarbij een relatie ontstaat tussen een ongehuwde vrouw en haar reeds gehuwde aanverwant. Het feit dat dit type incest zich per definitie in combinatie met overspel voordoet, wijst op het feit dat het primaire motief hier allicht seksuele lust betrof. Rest natuurlijk de vraag waarom de mannen in kwestie juist een aanverwante kozen voor het voldoen van hun behoeften en hun geluk dus niet buitenshuis gingen beproeven. Een nadere studie van de gezinssituatie en levensomstandigheden van de betrokkenen kan vooral wat betreft de combinatie schoonbroer (gehuwd) x schoonzus een antwoord bieden. Nancy Fix Anderson verwijst in dit opzicht naar het gangbare sociologische patroon waarbij ongehuwde ‘overtollige’ vrouwen bij hun gehuwde zus en haar echtgenoot gingen inwonen om mee in te staan voor het huishouden. *“It was the common pattern in Victorian families for unmarried ‘redundant’ women, which the 1851 census revealed composed almost forty percent of the female population, ages 21-44, to live with a married sister*

(...).⁴³ Gezien ook het 18de eeuwse Vlaanderen werd gekenmerkt door een hoog aantal vrouwelijke ongehuwden of definitief celibatairen lijkt het niet ondenkbaar dat dit patroon ook binnen de Vlaamse huishoudens een veelvoorkomend gegeven vormde. Chris Vandenbroeke heeft wat betreft de periode 1796-1798 bijvoorbeeld vastgesteld dat het aandeel ongehuwde vrouwen binnen de leeftijdscategorie van 30 tot 34 jaar in deze regio nog steeds meer dan dertig percent bedroeg. Wat betreft de leeftijdscategorie tot en met 49 jaar – de leeftijd die onder demografen traditioneel als eindpunt van de vrouwelijke vruchtbare periode wordt beschouwd – bleef dit percentage gemiddeld rond de kaap van 17 percent schommelen.⁴⁴ Dit betekent dat omstreeks de bestudeerde periode bijna één vijfde van de volwassen, vruchtbare vrouwen celibatair was. Deze omstandigheden leenden zich dan ook uitstekend tot het voorkomen van het door Anderson beschreven patroon. Het lijkt evident dat een man die thuis reeds kon beschikken over een dergelijke ‘bijvrouw’ niet verder zocht naar een geschikte minnares. Uiteraard bestaat daarnaast ook het vermoeden dat het in bepaalde zaken waarin een gehuwde man en diens ongehuwde aanverwante incest pleegden in werkelijkheid om een geval van gedwongen incest of verkrachting ging. Deze situatie lijkt nog meer waarschijnlijk wanneer het een relatie tussen een gehuwde stiefvader en diens stiefdochter betrof. Zaak 25 vormt in dit opzicht een mogelijke kanshebber. Deze bron verhaalt de lotgevallen van de ongehuwde Carola Van Nieuwenhuysse. Na het overlijden van haar vader Paschasius bleef ze na het tweede huwelijk van haar moeder met Franciscus Van Damme bij het nieuw samengestelde gezin inwonen. Ten gevolge van incestueuze betrekkingen met haar stiefvader beviel ze op 3 december 1773 van een dochter⁴⁵. Een andere aanwijzing voor het feit dat er in bepaalde gevallen wellicht meer aan de hand was dan een overspelige liefdesrelatie is de expliciete vermelding in de bronnen dat het meisje in kwestie nog minderjarig (*juveneulam minoram*) was. Deze vermelding kan bijvoorbeeld worden aangetroffen in zaak 23, waarbij schoonbroer Jacobus Vandevoorde en zijn minderjarige schoonzus Joanna Maria Staelens worden berecht wegens incest en overspel.⁴⁶

Een tweede veelvoorkomende situatie is de incestueuze combinatie van een weduwnaar en een ongehuwde aanverwante. Er is wat betreft deze overkoepe-

⁴³ N.F. Anderson, ‘The ‘Marriage with a Deceased Wife’s Sister Bill’ Controversy: Incest Anxiety and the Defense of Family Purity in Victorian England’, *Journal of British Studies*, 21 (1982), 2, p. 73.

⁴⁴ C. Vandenbroeke, ‘Prospektus van het historisch demografisch onderzoek in Vlaanderen’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis ‘Société d’Emulation’ te Brugge*, 1976, 113, pp. 1-85.

⁴⁵ Zaak 25. V. Dekeyzer, op. cit., pp. 171-172.

⁴⁶ Zaak 23. V. Dekeyzer, op. cit., p. 168.

lende categorie al heel wat inkt gevloeid over de verbintenis schoonbroer (weduwenaar) x schoonzus. Nancy Fix Anderson verwijst naar deze kwestie met behulp van de term *marriage with a deceased wife's sister*. In haar werk beschrijft ze van welke argumenten voorstanders van dit type verbintenissen zich tijdens de 19de eeuw zoal bedienden. Zo haalden zij bijvoorbeeld de sociologische achtergrond aan waartegen deze verboden relaties tot stand kwamen. Zoals reeds werd toegelicht, was het gebruikelijk dat een ongehuwde ‘overtollige’ vrouw mee ging inwonen bij het gezin van haar zus. Ze werd hierbij dikwijls ingeschakeld om mee voor de kinderen te zorgen. In geval van het overlijden van de vrouw des huizes was het dan ook niet verwonderlijk dat haar zus de geknipte vervangster vormde om de moederlijke taken op zich te nemen. Daarnaast beroepten de voorstanders zich eveneens op een argumentatie op basis van onderbewuste, psychologische drijfveren. Relaties tussen aanverwanten werden immers aangeprezen als een door de betrokkenen ingeroepen verdedigingsmechanisme dat incestueuze gevoelens wist te kanaliseren van een bloedverwant naar een aangetrouwd familielid als maatschappelijk meer aanvaarde optie.⁴⁷ Ook Polly Morris heeft met haar onderzoek bijgedragen tot een beter begrip van het waarom van incestueuze verbintenissen tussen een weduwenaar en diens ongehuwde schoonzus. De kern van haar betoog bestaat uit de hypothese dat dit type relatie werd aangegaan bij wijze van overlevingsstrategie.⁴⁸ Een eerste concrete vaststelling van de auteur luidt dat er ook tijdens de tweede helft van de 18de eeuw een belangrijke kloof bestond tussen de populaire en de canonieke opvatting rond incest. De gewone bevolking hanteerde in dit opzicht een veel minder restrictieve invulling van het concept incest. Als belangrijkste criterium voor hen gold de vraag of er al dan niet sprake was van bloedverwantschap. Wanneer het ging om een relatie tussen aanverwanten maalde de omgeving hier niet al te zeer om.⁴⁹ Ondanks de over het algemeen stugge houding van de lokale autoriteiten beschrijft Morris daarnaast ook hoe kerkelijke ambtenaren dikwijls een oogje dicht knepen in het geval van incestueuze verbintenissen tussen aanverwanten. Deze houding kan in hoofdzaak worden toegeschreven aan het nastreven van eigenbelang: indien wezen op deze manier konden worden onderhouden, betekende dit minder lasten voor de armenzorg vanuit de parochie. Een incestueuze relatie werd

⁴⁷ N.F. Anderson, ‘The ‘Marriage with a Deceased Wife’s Sister Bill’ Controversy: Incest Anxiety and the Defense of Family Purity in Victorian England’, *Journal of British Studies*, 21 (1982), 2, p. 73.

⁴⁸ P. Morris, ‘Incest or survival strategy? Plebeian marriage within the prohibited degrees in Somerset, 1730-1835’, *Journal of the History of Sexuality*, 2 (1991), 2, pp. 235-238.

⁴⁹ P. Morris, art. cit., p. 252.

aldus beschouwd als een aantrekkelijk en goedkoop alternatief voor de parochiale armenzorg, en daarom waren veel parochiepastoors minder geneigd dergelijke verbintenissen tegen te gaan.⁵⁰ Het werk van Morris is verder ook waardevol omwille van het feit dat de auteur net als Anderson de motieven van de weduwnaars in kwestie probeert te achterhalen. Ze verwijst in dit opzicht eveneens naar de economische overwegingen die achter een dergelijk type relatie schuilgingen als verklaringsgrond. Een weduwnaar die zich geconfronteerd zag met de dood van zijn vrouw, had omwille van zijn beroepsverplichtingen meestal geen andere keuze dan zo snel mogelijk een nieuwe vrouw te zoeken die de zorg voor de kinderen en het huishouden op zich kon nemen. Gezien de urgentie van de zaak viel de eerste keuze dan meestal ook op de vaak reeds bij het gezin inwonende ongehuwde tante. Deze keuze was ook zeer voor de hand liggend: de kinderen en hun vader waren reeds vertrouwd met haar. Bovendien was het in een kleine parochie geen sinecure om snel een nieuwe verloofde aan de haak te slaan.⁵¹ Ook wat betreft de verklaring van de verbintenis stiefvader (weduwnaar) x stiefdochter gold deze hypothese allicht. Ook in deze gevallen ging het om een berekende, economische zet waarbij het er vooral op aankwam zo snel mogelijk een surrogaatmoeder voor de kinderen aan te stellen.

Ondanks de hoofdzakelijk nuchtere, op economische argumenten gestoelde verklaring voor relaties tussen aanverwanten binnen de bestaande historiografie, kunnen we ons daarnaast echter ook afvragen in hoeverre oprechte liefde een rol speelde in het tot stand komen van de verbintenissen in kwestie. In de Gentse processtukken vinden we hiervoor op zijn minst één concrete aanwijzing. In zaak 27 wordt immers uitvoerig beschreven hoe Isabella Cocket, die bij haar zus en diens echtgenoot, Joannes Franciscus de Joncker, inwoonde naarmate de jaren verstreken een ‘innige vriendschap’ (*tamtam familiaritatem*) opbouwde met haar medeplichtige.⁵² Ook indirecte aanwijzingen kunnen in dit opzicht een tipje van de sluier oplichten. Het is in verschillende zaken immers een terugkerend patroon dat de betrokkenen hun relatie – ondanks waarschuwingen van de pastoor dit niet te doen – bleven onderhouden. Dit wijst op een sterke band die geen van beide betrokkenen bereid waren op te geven. Zaak 24 belicht bijvoorbeeld de casus van Petrus Franciscus Daveloose en Joanna Theresia de Meulemeester. Na de dood haar moeder leidden stiefvader en -dochter een leven als man en vrouw, en dit met minstens drie eigen kinderen tot gevolg. De officiali-

⁵⁰ P. Morris, art. cit., p. 262.

⁵¹ P. Morris, ‘Incest or survival strategy? Plebeian marriage within the prohibited degrees in Somerset, 1730-1835’, *Journal of the History of Sexuality*, 2 (1991), 2, pp. 263-264.

⁵² Zaak 27. V. Dekeyzer, op. cit., p. 174.

teit van Doornik veroordeelde hen na drie à vier jaar wegens incest en sprak hierbij ook een ontmoetingsverbod uit. Petrus belandde zelfs in de bisschoppelijke gevangenis. De liefde bleek echter groot, want na een scheiding van twee jaar hervielen Petrus en Joanna opnieuw in hun oude gewoonten, en dit ondanks de hen boven het hoofd hangende gevangenisstraf en de veelvuldige waarschuwingen van de pastoor van het dorp. Wanneer Joanna Theresia echter opnieuw zwanger werd, bleken de twee zelfs bereid vanuit hun woonplaats Kaster naar de parochie Wortegem, ongeveer vijf kilometer verderop, te verkassen. Door zich op het grondgebied van het bisdom Gent te vestigen, ressorteerde hun zaak immers niet langer onder de Doornikse officialiteit. Opnieuw kregen ze er echter verschillende vermaningen van de plaatselijke pastoor, naast de raad niet langer met elkaar om te gaan. Joanna en Petrus wuifden dit opnieuw weg, waardoor hij in 1772 achter de tralies van de Gentse bisschoppelijke gevangenis belandde.⁵³ Deze voorbeelden tonen aan dat ook de gevoelsmatige kant van de zaak een grote rol speelde in de overwegingen die leidden tot een incestueuze relatie tussen een ongehuwde vrouw en een weduwnaar.

Een laatste veelvoorkomende combinatie die meer duiding verdient, is de incestueuze relatie tussen neef en nicht. De historiografische literatuur telt opnieuw een aantal auteurs die over dit aspect hebben getheoretiseerd. Een eerste historica die het voorkomen van neef-nichtrelaties probeert te duiden, is opnieuw Nancy Fix Anderson. Haar aandacht gaat hierbij in hoofdzaak uit naar de verklaring van de populariteit van deze traditie binnen de 19de-eeuwse Victoriaanse middenklasse. De auteur zoekt de verklaring voor dit fenomeen binnen de psychodynamiek van het Victoriaanse gezinsleven zelf. Een eerste verklaringsgrond hierbij is het typerende emotionele klimaat dat binnen het Victoriaanse standaardgezin heerste. Anderson stelt immers dat deze gezinnen werden gekenmerkt door een sterk geprivatiseerd en geïsoleerd karakter. Deze situatie zorgde ervoor dat eventuele seksuele gevoelens enkel binnen het gezin zelf een klankbord vonden. Dit veroorzaakte de aanwezigheid van sterke, onderbewust sluimerende incestueuze gevoelens. Een relatie tussen neef en nicht werd volgens de auteur dan ook beschouwd als een sociaal aanvaard alternatief voor deze gevoelens. Een tweede pijler binnen de verklaring omvat de vermeende sociale bekrompenheid binnen het Victoriaanse gezin. Hierdoor vormden neven en nichten immers dikwijls de enige personen van het andere geslacht die een Victoriaanse jongere daadwerkelijk kon ontmoeten. Bovendien was er in deze periode meestal sprake van erg uitgebreide gezinnen en families, wat ruim vol-

⁵³ Zaak 24. V. Dekeyzer, op. cit., pp. 169-170.

doende keuzemogelijkheden garandeerde.⁵⁴ Ondanks het feit dat de these van Anderson zich sterk op Engeland en het Victoriaanse tijdperk richt, is er opnieuw sprake van enkele bruikbare elementen die toepasbaar zijn bij de verklaring van de Gentse, 18de-eeuwse neef-nichtrelaties. In dit opzicht is voornamelijk de door Anderson aangehaalde sociale bekrompenheid en isolatie interessant. Het is niet ondenkbaar dat deze omstandigheden ook van toepassing waren op de incestschandalen die zich binnen het bisdom Gent voordeden. De meeste feiten speelden zich immers af binnen kleinschalige parochies met een zeer beperkt inwonersaantal en een minieme migratie, waardoor het dorpsbeeld in de meeste gevallen werd beheerst door slechts enkele kernfamilies. Binnen dergelijke gesloten gemeenschappen was het dan ook voor de hand liggend dat de partnerkeuze soms beperkt bleef tot een besloten kring van eigen (achter)neven en (achter)nichten.

7. De bestraffing van incest

Aangezien dit onderzoek betrekking heeft op de analyse van gerechtelijke bronnen luidt een bijkomende onderzoeksvraag uiteraard op welke manier dit misdrijf tijdens de 18de eeuw werd bestraft. Binnen de dertig onderzochte incestzaken worden in totaal 55 personen daadwerkelijk gestraft. Hiervan zijn 51 personen alleenstaande gevallen, terwijl twee personen zich schuldig maakten aan recidivisme en aldus twee maal een straf kregen opgelegd door het geestelijk hof. Deze 55 bestraffen waren samen onderhevig aan een tiental verschillende soorten straffen, waarvan sommige bij elkaar horen binnen een logisch verband. In onderstaande paragrafen worden de aard en het voorkomen van elke straf nader toegelicht.

Een eerste groep straffen die opvallen binnen de gerechtelijke dossiers zijn de zogenaamde *accedat*-, *compareat*- en *sistat*-straffen. Deze drie straffen delen allen een gemeenschappelijk kenmerk: ze omvatten telkens een verzameling symbolische handelingen die tot doel hebben de begane misdaden publiek af te smeken bij een klerikale instantie, zoals de parochiepastoor, de medeparochianen of het consistorie van het geestelijk hof zelf. Ze vormen samen in principe de hoofdmoot van de bestraffing van de Gentse incestmisdadigers. Quasi de volledige populatie van 55 bestraffen kwam immers met één of meerdere van deze maatregelen in aanraking.

⁵⁴ N.F. Anderson, 'Cousin Marriage in Victorian England', *Journal of Family History*, 11 (1986), pp. 286-287.

De strafbepaling *accedat pastorem in praesentia testium*, voortaan eenvoudig *accedat*-straf genoemd, impliceerde concreet dat de beklaagden binnen een opgelegd aantal dagen voor de pastoor van de eigen parochie dienden te verschijnen in het gezelschap van een door het hof bepaald aantal getuigen. Deze ontmoeting vond allicht 's ochtends plaats achter gesloten deuren. Het verschijnen voor de pastoor ging daarnaast ook gepaard met het hem nederig om vergiffenis smeken (*humiliter veniam petat ad pastorem*) en de belofte van een betere levenswandel (*promittat vitam emendationem*). Schematisch ziet het voorkomen van de *accedat*-straf en zijn verschillende deelbepalingen er als volgt uit:

Tabel 1: De *accedat*-straf

Straf	Strafonderdeel		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
ACCEDAT (...)			26/55	47,27%
	Binnen de hoeveel dagen?	3 dagen	5/26	19,23%
		4 dagen	2/26	7,69%
		8 dagen	8/26	30,77%
		onbekend	11/26	42,31%
	Aantal getuigen?	2 personen	13/26	50%
		2/3 personen	2/26	7,69%
		3 personen	8/26	30,77%
		3/4 personen	1/26	3,85%
		4 personen	2/26	7,69%
	Veniam petat ad pastorem		26/26	100%
	Promittat (...)		21/26	80,77%

De tweede straf, *compareat in publico audientia nostra consistorio* – kortweg *compareat*-straf – omvatte de verplichting op de eerstvolgende publieke zitting van het geestelijk hof te verschijnen en hieraan gekoppeld enkele handelingen te stellen. In tegenstelling tot de *accedat*-straf had de *compareat*-straf wel degelijk een publiek karakter. Opvallend is ook de bijkomende bepaling de straf te volbrengen gekleed in een wit boetkleed of lijnwaad – *veste alba virgis circumpersa induta*. Een geknielde houding en een (voor de mannen) ontbloot hoofd maakten de vernedering meestal compleet. Een ander bijkomend voorschrift omvatte het gebod gedurende de zitting een kaars van een half pond te dragen. Bijkomend diende deze kaars in de meeste gevallen ook geofferd te worden aan het

consistorie. Ook bij deze straf ging het verschijnen op de zitting gepaard met het nederig vragen om vergiffenis (*veniam roget...*) en het maken van de belofte om voortaan een beter leven te leiden (*promittat...*). Opnieuw kunnen we de gegevens aangaande de *compareat*-straf samenvatten in een overzichtstabel.

Tabel 2: De *compareat*-straf

Straf	Strafonderdeel		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
COMPAREAT (...)			16/55	29,09%
	Wit boetekleed?	Ja	6/16	37,50%
		Neen	10/16	62,50%
	Kaars? (1/2 lb.)	Ja	4/16	25%
		Neen	12/16	75%
	Kaars offeren?	Ja	3/16	18,75%
		Neen	13/16	81,25%
	Veniam roget (...)		16/16	100%
	Promittat (...)		7/16	43,75%

Tenslotte omvat deze kerngroep ook de *sistat*-straf. Voluit luidde deze *sistat ante valvas majores ecclesia parochialis*. Deze sequentie van gebeurtenissen vatte aan met het plaatsnemen van de bestrafte aan de hoofdingang van de eigen parochiekerk, en dit een half uur voor aanvang van de hoogmis. Hierbij dienden alle beklagden geknield (en eventueel blootshoofds) vergiffenis te vragen aan de binnentredende kerkgangers. Aansluitend hierbij dienden enkelen van hen ook de pastoor aan te manen in naam van de verdachte zelf vergiffenis te vragen aan de medeparochianen (*roget*). De meeste *sistat*-beklaagden dienden tijdens dit ritueel ook een brandende kaars in de hand te houden. Opvallend is dat het aangewezen gewicht van deze kaars kon variëren van zaak tot zaak. In de meeste gevallen ging het om een exemplaar van een half pond. Enkele uitzonderingen dienden echter een kaars van een volledig pond te torsen. Bij aanvang van de viering werd van bepaalde personen verwacht dat ze de kaars naar het altaar droegen en ze daar aan de pastoor overhandigden (*offerat*). Tenslotte werd aan enkelen onder hen ook opgedragen in het koor of aan het altaar te blijven staan tot deze kaars volledig was opgebrand – *in choro maneat/lambit usque ad totalum consumptionem*. Dit levert samengevat onderstaande gegevens op:

Tabel 3: De sistat-straf

Straf	Strafonderdeel		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
SISTAT (...)			14/55	25,45%
	Met kaars?	Ja	12/14	85,71%
		Neen	2/14	14,29%
	Zo ja: hoe zwaar is de kaars?	1 lb.	2/12	16,67%
		½ lb.	10/12	83,33%
	Veniam petat (...)		14/14	100%
	Roget (...)		3/14	21,43%
	Offerat (...)		10/14	71,42%
	Maneat/Ambit		4/14	28,57%

Naast de groep van de *accedat*-, *compareat*- en *sistat*-straffen was een veelvoorkomende bijkomende maatregel waarmee incest door de Gentse officialiteit werd bestraft het verplicht biechten en ter communie gaan. Het uitvoeren van deze straf kon betrekking hebben op verschillende momenten. Enerzijds sprak de officialiteit een aantal biecht- en communiestrafen op korte termijn uit. Deze dienden onmiddellijk op de feitenpleging te volgen. Deze groep straffen omvat met andere woorden handelingen die op het eigenlijke moment van de bestraffing zelf moesten worden uitgevoerd. In de bronnen wordt dit type straffen gesignaleerd door middel van de terminologie *instituat confessionem generalem* en *communicet de mensa domini*. De periode waarin er moest worden gebiecht varieerde tussen drie dagen en één volledige maand. Ook wat betreft het ter communie gaan op korte termijn treffen we verschillen aan aangaande het aantal opeenvolgende dagen waarbinnen de straf moest worden volbracht. Anderzijds kon het hof ook overgaan tot het uitspreken van een biecht- of communiestraf op lange termijn. Hierbij was het de bedoeling dat de bestrafte gedurende een langere periode (meestal enkele maanden tot één jaar) volgens een bepaalde frequentie (maandelijks) ging biechten of ter communie ging. In de processtukken treffen we deze gegevens respectievelijk aan onder de noemers *confiteatur* en *communicet de mensa domini*. Uit de tellingen blijkt duidelijk dat de biecht- en communiestraf tijdens de tweede helft van de 18de eeuw zeer gebruikelijk was voor het tuchtigen van incestmisdadigers en zelfs de meest voorkomende straf binnen het geanalyseerde bronnencorpus vormde. Dit komt eveneens duidelijk naar voor uit onderstaande tabel.

Tabel 4: De biecht- en communiestrafpen op korte en lange termijn

Straf	Subtraf		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
INSTITUAT CONFESSIONEM GENERALEM			43/55	78,18%
	Hoeveel opeenvolgende dagen?	3 dagen	2/43	4,65%
		8 dagen	30/43	69,77%
		15 dagen	5/43	11,63%
		1 maand	1/43	2,33%
		onbekend	5/43	11,63%
COMMUNICET (I)			41	74,55%
	Hoeveel opeenvolgende dagen?	3 dagen	2/41	4,88%
		8 dagen	28/41	68,29%
		15 dagen	5/41	12,20%
		1 maand	1/41	2,44%
		onbekend	5/41	12,20%
CONFITEATUR			24	43,64%
	Periode?	3 maanden	3/24	12,50%
		6 maanden	1/24	4,17%
		7 maanden	2/24	8,33%
		1 jaar	18/24	75%
	Frequentie?	maandelijks	24/24	100%
COMMUNICET (II)			19	34,55%
	Periode?	3 maanden	1/19	5,26%
		6 maanden	1/19	5,26%
		7 maanden	2/19	10,53%
		1 jaar	15/19	78,95%
	Frequentie?	maandelijks	19/19	100%

Een derde in de processtukken aangetroffen strafbepaling is het bevel om op lange termijn op de eigen parochie de hoogmis bij te wonen volgens een bepaalde frequentie (*intersit summo sacro*). Ook in het geval van deze straf laten zich opnieuw verschillen optekenen wat betreft de te vervullen termijn en de precieze dagen waarop het mishoren diende te gebeuren. De termijn in kwestie kon erg uiteenlopend zijn en varieerde van één jaar tot drie, vier, zes of zeven opeenvolgende maanden. Ook wat betreft de frequentie van het mishoren doen zich verschillende opties voor. Dit kon op zon- én feestdagen, enkel op zondag of

enkel op de eerste zondag van de maand. Onderstaande tabel vat de gegevens met betrekking tot de *intersit*-straf samen.

Tabel 5 – De *intersit*-straf

Straf	Substraf		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
INTERSIT (...)			23/55	41,82%
	Periode?	3 maanden	1/23	4,35%
		4 maanden	1/23	4,35%
		6 maanden	1/23	4,35%
		7 maanden	2/23	8,70%
		1 jaar	18/23	78,26%
	Op welke dagen?	Zon-en feestdagen	10/23	43,48%
		Zondag	9/23	39,13%
		Elke 1ste zondag	3/23	13,04%
		onbekend	1/23	4,35%

De meest ingrijpende strafbepaling waaraan incestmisdadigers werden onderworpen, was de gevangenisstraf. Interessant is hierbij de door Jozef De Brouwer aangehaalde verscheidenheid in strafplaats binnen de Gentse bisschoppelijke gevangenis. Er werd volgens hem een onderscheid gemaakt tussen de onderste kerker – vermoedelijk gelegen in de kelderverdieping – en de bovenste afdeling van het cellencomplex. De kelderverdieping zou een door gedetineerden erg gevreesde plek zijn geweest.⁵⁵ Ook over het reilen en zeilen in de bisschoppelijke gevangenis geeft het overzichtswerk van De Brouwer heel wat extra informatie. Zo werd de gevangene bij aankomst door de cipier van alle mogelijke gevaarlijke voorwerpen, zoals messen, dolken, ijzeren voorwerpen of kaarsen, ontdaan. De statuten schreven voor dat de gevangene zijn of haar in bewaring genomen spullen bij vrijlating terugkreeg. In de gevangenis zelf golden strikte gedragsregels: onzedige gesprekken, drinkgelagen, samenhoeken of verboden gezelschapsspelen werden er niet geduld. Ook het ontvangen van bezoek was slechts mogelijk mits uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van de officiaal. Er werd verder in het algemeen ook verwacht dat de gevangenen zich gedeisd hielden en geen amok maakten. Wie zich hier toch schuldig aan maakte, kon rekenen op afzondering

⁵⁵ J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tiel, 1971-1972, vol. 1, pp. 206-211.

in de gevreesde kelderafdeling. Daarnaast werd ook de dagelijkse werking strikt gereguleerd. Gevangenen werden bijvoorbeeld verplicht om acht uur 's morgens op te staan en om acht uur 's avonds naar bed te gaan. Per dag was er ook een vast voedselrantsoen voorzien. Elke gevangene kreeg dagelijks een portie van twee pond brood, een schotel soep, een glas licht bier, een vierde pond boter en een kwart pond kaas ter beschikking.⁵⁶ De lengte van de in de bisschoppelijke gevangenis uit te zitten straffen kon variëren van drie dagen tot drie weken. We vermelden in het bijzonder echter het proces tegen Pieter Bruggeman en zijn stiefdochter Joanna Standaert uit 1779-1780. Zij werden als enigen veroordeeld tot exuberante gevangenisstraffen van respectievelijk zes en vier jaar. Deze moesten ze bovendien in het provinciaal correctiehuis te Gent uitzitten.⁵⁷ Dikwijls was aan het verblijf in de cel ook een verplichting om te vasten op water en brood gekoppeld. Afhankelijk van de lengte van de straf diende dit om de andere dag of dagelijks te gebeuren. Tenslotte werd aan de meerderheid van de gevangenen ook opgedragen tijdens hun gevangenisstraf te biechten en ter communie te gaan. Onderstaande tabel illustreert de gegevens rond de gevangenisstraf en haar bijkomende bepalingen.

Tabel 6: De gevangenisstraf

Straf	Substraf		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
GEVANGENIS			12/55	21,82%
	Hoe lang?	3 dagen	3/12	25%
		8 dagen	4/12	33,33%
		15 dagen	2/12	16,67%
		3 weken	1/12	8,33%
		> 1 jaar	2/12	16,67%
	Tegelijk vasten?	Om de andere dag	6/12	50%
		Elke dag	4/12	33,33%
		Neen	2/12	16,67%
	Tegelijk biechten en communie?	Ja	8/12	66,67%
		Neen	4/12	33,33%

⁵⁶ J. De Brouwer, op. cit., pp. 68-71.

⁵⁷ Zaak 28. V. Dekeyzer, op. cit., p. 175.

Vervolgens tellen de dertig processtukken ook vijf gevallen waarin aan de veroordeelden werd opgedragen gedurende een bepaalde periode te vasten op water en brood. Deze vastenperiode kon qua duur erg uiteenlopend zijn. In alle gevallen gold evenwel dat het vasten volgens een *more quadragesimali* diende te gebeuren. Dit betekent dat er telkens op woensdag, vrijdag en zaterdag gevast moest worden. Ook aangaande de gegevens rond de vastenstraf werd een overzichtstabel samengesteld.

Tabel 7: De vastenstraf

Straf	Substraf		Aantal personen dat met deze straf in aanraking kwam	Percentage
VASTEN			5/55	9,09%
	Periode?	7 weken	1/5	20%
		3 maanden	2/5	40%
		1 jaar	2/5	40%
	Hoe?	woe-vrij-zat	5/5	100%

Gedurende de periode 1764-1784 werd aan zes veroordeelden eveneens opgedragen een bedevaart te ondernemen naar een door het hof bepaalde plek. Zo kreeg Guilielmus Claeijssens in september 1767 de opdracht om vanuit zijn woonplaats op de Gentse Sint-Baafsparochie de kruisweg te gaan op de Sint-Martinusparochie in Ekkergem. Hierbij diende de gelovige in de kerk een cirkelvormig traject af te leggen langs veertien schilderijen die telkens een scène afbeeldden uit het lijden en het sterven van Jezus Christus. Zijn medeplichtige Maria Maes, tevens afkomstig uit de Sint-Baafsparochie, kreeg dezelfde straf toebedeeld.⁵⁸ Een derde geval komt aan bod in het proces tegen Egidius Meersman en Brigitta Verhaeghen van 2 maart 1768.⁵⁹ Aan Egidius werd opgedragen vanuit zijn woonplaats Temse een bedevaart te ondernemen naar Onze-Lieve-Vrouw van Halle (*Hallas diva virginis*) en er vervolgens ter communie te gaan. Ook Jeronimus de Bisschop en zijn medeplichtige Joanna Catharina Van Cauteuren kregen in september 1769 instructies voor het ondernemen van een dergelijke tocht.⁶⁰ Jeronimus werd naar de Heilige Kruiskapel op de wijk Heikant in Waasmunster gestuurd: *ad sacellum santa crucis in loco vulgo Den Heijcant sub*

⁵⁸ Zaak 14. V. Dekeyzer, op. cit., p. 157.

⁵⁹ Zaak 16. V. Dekeyzer, op. cit., p. 159.

⁶⁰ Zaak 19. V. Dekeyzer, op. cit., p. 163.

parochia de Waesmunster. Ook hier treffen we opnieuw het thema van de bedevaart in het teken van de Mariadevotie aan. Joanna Catharina werd dan weer naar Onze-Lieve-Vrouw van Gaverland in Melsele verwezen. Het ondernemen van een bedevaart bij wijze van straf lijkt vooral populair te zijn geweest tijdens de jaren 1767-1769. Pas in 1782 duikt in de bronnen een nieuw en voorlopig laatste geval op. In februari 1782 werd Petrus De Smet uit Gentbrugge verplicht op een zaterdag tijdens de vasten een bedevaart te ondernemen naar Onze-Lieve-Vrouw van Loobosch te Lochristi (*visitationem ad sacellum B.M.V. de Loobosch sub parochia de Lochristi*).⁶¹ Hier diende hij tevens mis te horen en een kaars te offeren.

Tenslotte komen nog enkele merkwaardige doch vermeldenswaardige straffen voor. Zo werd bijvoorbeeld driemaal de verplichting opgedragen een zak tarwe eigenhandig tot brood te verbakken en dit brood vervolgens door de pastoor te laten uitdelen aan de armen van de parochie. Deze straf weerspiegelt de rooms-katholieke idealen van naastenliefde en het 'afkopen' van de eigen zonden via het vervullen van goede werken. Opvallend is dat alle straffen van deze categorie tijdens het jaar 1767 werden uitgesproken. Het is mogelijk dat het dan ook een zogenaamd duurtejaar betreft. Een andere groep straffen die slechts occasioneel werd toegekend aan de incestmisdadigers omvatte het bidden van specifieke gebeden, zoals het rozenhoedje en de litanie van Onze-Lieve-Vrouw.

8. Besluit

Historisch onderzoek naar incest bestaat ondanks een groot potentieel aan onontgonnen bronnen en onderzoeksgebieden tot op heden slechts in zeer beperkte mate. Vooral wat betreft de Zuidelijke Nederlanden tijdens de vroegmoderne periode zijn dergelijke academische inspanningen nog onbestaande. Deze bijdrage wilde hiertoe dan ook een eerste aanzet vormen. Hierbij werd een beroep gedaan op juridisch bronnenmateriaal dat tijdens de periode 1764-1784 werd gegenereerd door de kerkelijke rechtbank of officialiteit van het bisdom Gent. Concreet betreft het dertig afzonderlijke rechtszaken.

Omwille van het versnipperde karakter van de voorhanden zijnde informatie ging deze bijdrage in eerste instantie dieper in op de evolutie en aard van de canoniek-rechtskundige definitie van incest. Een eerste paragraaf behandelde de oorsprong van de huiverachtige houding van Kerk en samenleving ten opzichte van incest en lichtte de theologische en wetenschappelijke ideeën en sociologi-

⁶¹ Zaak 29. V. Dekeyzer, op. cit., p. 176.

sche overwegingen die aan de basis van dit taboe liggen toe. Er werd verder ook aangetoond dat de definiëring van incest op het toekennen van twee componenten berust. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen aard (bloed- of aanverwantschap) en graad. Deze tweeledige benadering komt ook terug in de typologie van Adhémar Esmein rond de zogenaamde *empêchements fondés sur une relation entre les conjoints antérieure au mariage*, waarbij we zowel verbodsbepalingen aangaande bloed- als aanverwantschap terugvinden, en dit telkens tot en met een welbepaalde graad.

Deze theoretische basis werd vervolgens toegepast op het bronnenmateriaal zelf. Een analyse van het statistisch voorkomen van de twee mogelijke soorten verwantschap (aard) binnen de bestudeerde incestprocessen toonde aan dat de grote meerderheid van de processen in principe een aanklacht tegen incestueuze aanverwanten behelst. Daarnaast konden de bestudeerde stukken ook inzicht verschaffen in het statistisch voorkomen van de verschillende verwantschapsgraden. Wat betreft de processen tegen bloedverwanten diende zich hierbij de vaststelling aan dat het meestal bloedverwanten in de tweede en derde graad betreft en dat de meest gruwelijke vorm van incest tussen eerstegraadsbloedverwanten zo goed als nooit lijkt voor te komen. Aangaande de processen tegen aanverwanten bleek duidelijk dat enkel eerstegraadsaanverwanten door de officialiteit werden aangepakt. Voor beide categorieën geldt overigens dat gevallen waarbij sprake was van een verwantschap in de vierde graad nooit werden vervolgd. Aangezien elke verwant in een bepaalde graad kan worden benoemd als een welbepaald familielid werd eveneens nagegaan welke combinaties van familieleden het precies betrof binnen de berechte incestueuze verbintenissen. Opnieuw werd hierbij de tweedeling tussen bloed- en aanverwantschap gerespecteerd. Binnen de eerste groep bleken de combinaties neef x nicht en achterneef x achternicht het meest vertegenwoordigd. Eén casus die daarnaast speciale aandacht verdiende, was deze van Joannes Baptist X en Catharina Francisca Plevier, halfbroer en -zus. Ook wat betreft de relaties tussen aanverwanten doen zich vier dominante combinaties voor. Het gaat om de categorieën schoonbroer (gehuwd) x schoonzus, schoonbroer (weduwnaar) x schoonzus, stiefvader (gehuwd) x stiefdochter en stiefvader (weduwnaar) x stiefdochter.

Naar aanleiding van bovenstaande onderzoeksresultaten werd eveneens de onderzoeksvraag geponeerd waarom deze specifieke combinaties ondanks hun verboden karakter aantrekkelijk waren voor de betrokkenen. Historici die eerder reeds theoretiseerden rond dit vraagstuk gaven hierbij de voorkeur aan een economisch verklaringsparadigma waarbij de incestueuze verbintenis werd beschouwd als een pragmatische zet om de levensomstandigheden te verbeteren.

Deze bijdrage poneerde daarnaast op basis van concrete aanwijzingen in de juridische stukken ook een meer gevoelsmatige verklaringsgrond, waarbij bleek dat er wel degelijk sprake was van liefde en lust.

Tenslotte werden ook wat betreft de bestraffing van het misdrijf incest een aantal belangrijke inzichten aangereikt. Hierbij werd in eerste instantie dieper ingegaan op de *accedat*-, *compareat*- en *sistat*-straffen. Deze groep straffen omvatte telkens een aantal symbolische handelingen met als doel de begane misdaden publiek af te smeken bij een klerikale instantie. Een tweede type straf dat binnen deze bijdrage werd geanalyseerd, zijn de biecht- en communiestraffen. Deze bleken zowel op korte als op lange termijn te worden toegekend. De gevangenisstraf en vastenstraf werden eveneens onderworpen aan een statistische analyse. Tenslotte werden enkele vaststellingen wat betreft de *intersit*-straf, de bedevaart en enkele zeldzame merkwaardige straffen besproken.

Ondanks het brede opzet van de masterscriptie waarop dit artikel werd gebaseerd, blijven een aantal vragen rond incest als historisch fenomeen nog steeds onbeantwoord. De onderzoeksresultaten in kwestie kunnen om te beginnen worden uitgebreid met een studie van processtukken die betrekking hebben op de 16de en de 17de eeuw. Op die manier zou het ook mogelijk worden het voorkomen en de evolutie van incest op lange termijn te reconstrueren. Een andere veelbelovende methode die in de toekomst kan worden toegepast, is een levensloopanalyse van zowel de daders als de kinderen die uit incestueuze relaties werden geboren. Het is immers een interessante oefening om na te gaan hoe het de daders na afloop van de processen uiteindelijk verging. Vinden we sporen van recidivisme in latere gerechtelijke documenten, na ontbinding van de officialiteit? Verhuisden ze naar een andere parochie? Ook wat betreft de ‘incestkinderen’ is het waardevol na te gaan in welke mate hun levens werden getekend door het wangedrag van hun ouders. Bovendien biedt dit type onderzoek nog meer mogelijkheden wanneer het een kind uit een verbintenis tussen bloedverwanten betreft: kwamen er genetische defecten voor en overleefden ze überhaupt hun eerste levensjaar? Tenslotte kan ook een meer overkoepelend onderzoek, dat bijvoorbeeld verschillende soorten seksuele delicten binnen het bisdom Gent of het voorkomen van incest binnen meerdere Zuidnederlandse bisdommen onderzoekt, bruikbare inzichten bieden. In dit opzicht wordt het bijvoorbeeld mogelijk om een globaal inzicht te krijgen in de seksualiteitsbeleving van de 18de eeuwse tijdgenoot. Kortom: de mogelijkheden voor een onderzoeker die zich in incest als historisch fenomeen wil verdiepen, zijn quasi eindeloos.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Pieter DECELLE (°1988) studeerde in 2010 af als historicus aan de universiteit Gent met een thesis over de stadsfinanciën van Gent in de zestiende eeuw. Hij volgt op dit ogenblik een vervolgopleiding aan dezelfde universiteit in de politieke wetenschappen en behoudt een blijvende interesse in historisch onderzoek rond stadsfinanciën en bij uitbreiding het ontstaan van kapitaalmarkten in de Zuidelijke Nederlanden alsook in stedelijke fenomenen (in het bijzonder optochten) in de vroegmoderne tijd.

Pieter.Decelle@UGent.be

Valerie DEKEYZER (°1988) studeerde in juli 2010 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Onder promotorschap van Prof. Dr. Isabelle Devos diende ze de masterscriptie "*Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio*". *Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1732/1764-1784)* in. Het artikel in deze Handelingen is op deze scriptie gebaseerd. Haar historische belangstelling gaat in hoofdzaak uit naar de sociale dynamiek en religieuze geschiedenis van de vroegmoderne periode.

valerie_dekeyzer@hotmail.com

Emile GEZELS (°1977) studeerde in september 2007 af als Licentiaat in de Kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent. Onder promotorschap van Prof. Dr. Maximiliaan Martens en Prof. Dr. Anna Bergmans diende hij de licentiaatsverhandeling 'Gentse goud- en zilversmeden tijdens de 15de en 16de eeuw' in. Het artikel in deze Handelingen is op deze scriptie gebaseerd. In 2008-2009 volbracht hij de 'Proeflijst Beeldende Kunst voor de 16de eeuw – schilderkunst, beeldhouwkunst en tekeningen', een opdracht van de Vlaamse Overheid, Agentschap Kunsten en Erfgoed. Sinds 2009 bereidt hij als assistent aan de vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen, onder promotorschap van Prof. Dr. Maximiliaan Martens een proefschrift voor, met als titel 'Kunstproductie in kleine en secundaire steden tijdens de Bourgondische periode'.

Emile.gezels@ugent.be

Daniel LIEVOIS (°1940) is historicus. Hij werkt sinds 1983 samen met de Dienst Stadsarcheologie en met het Stadsarchief Gent. Zijn aandacht gaat voornamelijk

uit naar de materiële cultuur in Gent vanaf de late middeleeuwen. Hij legde de basis van de geschreven component van het Gentse huizenonderzoek. Een getuige hiervan zijn de vele artikels die hij reeds in de voorbije jaargangen van de *Handelingen* heeft gepubliceerd.

Daniel.Lievois@telenet.be